

A TÉNYEK UTÁNI VILÁG MÍTOSZA

A HUMÁN TUDOMÁNYOK ALAPKÉRDÉSEI

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának könyvsorozata

Sorozatszerkesztő

S. Varga Pál

10.

A TÉNYEK UTÁNI VILÁG MÍTOSZA

Szerkesztette

Pléh Csaba és Nyíri Kristóf

Gondolat Kiadó
Budapest, 2022

A kötet megjelenését a
Magyar Tudományos Akadémia
támogatta.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, szerkesztő, 2022

*www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat*

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Békési Bernadett
A borítót tervezte Lipót Éva
Tördelő Jeszenszky Katalin

ISBN 978-963-556-237-4
ISSN 2560-0885

Tartalom

Pléh Csaba és Nyíri Kristóf	
Előszó	7
Zsoldos Attila	
Köszöntő	11
FILOZÓFIA A TÉNYEK UTÁNI VILÁGBAN	
Pléh Csaba	
A tények és értékek vitájától a tudományos csalásig	15
Nyíri Kristóf	
Konzervatizmus újragondolva – avagy az álhírek valódi gyökerei	29
Fehér M. István	
Hermeneutika, relativizmus, pluralizmus	39
TÉNYEK ÉS ELMÉLETEK A HUMÁN TUDOMÁNYOKBAN	
Kertész András	
Alethikus relativizmus és abszolutizmus a nyelvtudományban	51
Ritoók Zsigmond	
Homéros és a hálózatok	139
Dávidházi Péter	
Az újradefiniált tudás	165

A TUDOMÁNY ADATVÁLSÁGAI VAGY A KÖZLÉS GONDJAI

Zemplén Gábor

A tények utáni korszak tudományképe:
autonómia, szakértőiség, felelősség 199

Andok Mónika

Hitelesség konstrukciók és a mai közlési világ 233

Fedor Anna

Reprodukálhatósági válság a pszichológiában 252

Szűcs Dénes

Replikációs krízis a pszichológiában
és a kognitív idegtudományban 264

Moderátor: Pléh Csaba

Kerekasztal-beszélgetés
a tények, áltények, értékek témájában 279

Szerzők és résztvevők

299

Előszó

A tények utáni világ mítosza: relativizmus
és társadalmi konstrukcionizmus ismeretkritikai
szemmel

Kijelenthető, az utóbbi évtizedben sok szempontból a tények válságának világában élünk. A sajtó és a politikusok táborhoz tartozás szerint vádolják a másik pártot, a másik sajtót, a sajtó egészét álhírek (*fake news*) terjesztésével, s közben számos társadalomtudomány, kitüntetetten a pszichológia, sőt határterületként az igen kemény diszciplínának beállított kognitív idegtudomány is az adatok megismételhetőségének s megbízhatóságának, valamint a hipotézis torzította önszelekciónak a válságával küzd, mint Fedor Anna és Szűcs Dénes írása kötetünkben is bemutatja. Ez a többszörös feszültség, ha tetszik, válság indított pszichológusként és filozófusként bennünket arra, hogy konferenciát szervezzünk a 2010-es évek végén éppen sok területen támadott Magyar Tudományos Akadémia szellemi hivatásának keretében annak a szándékával, hogy növeljük a hazai tudatosságot e kérdéskörben, s megvizsgáljuk, *van-e ezeknek a „válságoknak” közük egymáshoz.*

Az egész napos konferenciára 2018. október 18-án került sor Budapesten, az MTA székházában, a felolvasóteremben. A konferencia nyitott volt mind az egyes szaktudományok kérdésfeltevései, mind a vonatkozó feszítő problémákat a polgári mozgalmak irányából megfogalmazó kérdések irányába. A rendezvényen kevesen vettek részt. Ugyanakkor a taglalt kérdések máig relevánsak.

Kötetünk egyszerre nemzetközi feszültségekre reflektáló és sajátosan hazai aktualitását egyrészt a tudás és a tudomány szerepének társadalmi megrendülése, másrészt a tudomány, s különösképpen a „tisza tudomány” eszményének hazai politikusi és menedzser szempontú megkérdőjelezése adja.

A tudósok és a tudás ügye vesztesre áll, halljuk sokszor a peszsimista diagnózist, és az erre reflektáló önvédelmet, mint Zsoldos Attila köszöntője is bemutatja. Vesztesre áll idehaza, de a klíma-fenyegetés bagatellizálása, az azóta megjelent járványszkepticizmus és oltásellenesség, az álhírkultusz és álhírvádaskodás közegében vesztesre áll a nagyvilágban, még a sokszor áhítozva csodált, fejlett Nyugaton is. Eközben sokszor a logika és az érvelés is a vesztes oldalra kerül. A kitágult közlési világban hátrébb szorul a többirányú érvelés, s a tényekkel alátámasztott gondolatmenet, aminek fölényét öröknek tartottuk. Mi helyettesíti a klasszikus érvelést? A társas közlés elektronikus felületeinek azonnali reagáláskényszerszere és asszociatív szoláncok váltják fel sokszor az érvelést (lásd Andok Mónika írását és a Kerekasztalt.) Eközben az érzelmek felszabadításának reklámszövegei közepette az érzelmek rabjai lettünk. Többnyire nem a biedermeier rózsaszín romantikája, hanem a támadó bika vad színeinek érzelemvilága uralt el minket, ahol az érvelés és a vita értéktelen és érdektelen szakértői okoskodássá silányul.

A technológiai észszerűség és a modern populizmus egyaránt úgy állítja be az önmagában álló és önmagáért való tudásért és a tudomány autonómiájáért küzdőket, mint valamiféle őskövületeket. E tekintetben a menedzserszemlélet közös elem sok magát konzervatívnak beállító politizálás és a hazai neoliberais „pragmatizmus” között. A mi kissé archaikusnak tűnő felfogásunkban a tudomány szabadsága és felelőssége együtt mozog. A szabad kutatás és az annak révén elkerülhetetlenül megjelenő kriticiista szellem azt a társadalmi érdeket is közvetíti, hogy a „tisza vizsgálódás” védelme hosszú távon kifizetődő.

Kötetünk első része megpróbálja bemutatni, milyen összetett modern múltja is van ezeknek az adatszkepsziseknek és a konstrukcionizmus változatai feletti vitáknak magukon a tudományokon belül is (Pléh Csaba). Nyíri Kristóf írása bemutatja, hogy milyen szellemi fogódzókat ad a klasszikus eszmetörténeti konzervativizmus a mai úgynevezett „tény és álhír” vitákban. A résztvevők közül Fehér M. István akadémikusnak ez volt egyik utolsó nyilvános tudományos szereplése. A filozófiai hermeneutika közegében mutatja meg, milyen eszmei értelmezést kapunk ettől

a fogalmi elemzéstől ahhoz, hogy a mai ún. tényvitákat elhelyezzük az univerzalizmus és relativizmus fogalmi tengelyén.

Amikor mi tudósok az autonómiát védjük, csak látszat, hogy egy egykor volt templom romjainak őrzésére akarjuk kárhoztatni magunkat és az ifjúságot. Valójában nem valami sosem volt *status quo ante* őrzői vagyunk vagy szeretnénk lenni. Az a minta irányít, amely Galilei és Newton forradalmaival kezdődött, és vezetett az európai felvilágosodáshoz, amely során Immanuel Kant Horatius intelmét vette elő: *Sapere aude!* avagy 'Merjünk tudni!'. A felvilágosodás addig soha nem látott módon kapcsolta össze a világ érdek nélküli megismerését, átfogó elméletek kialakítását és igazolását a természeti és az emberi világ fejlesztésének hitével. A felvilágosodás és a tudományos autonómia örökségéhez akarunk visszanyúlni, de csak látszólag vagyunk avítottak a társas alkalmazások integrálta új világhoz képest: ezt a világot a tudás szabadsága hozta létre és védte meg. A mai racionalisták ezt a szigetet akarják védeni. Hagyományőrzők vagyunk, mert a szellemi szabadság és nyitottság hagyományához akarunk visszafordulni. Nem a tekintély Galilei előtti világához, de nem is a romantika ködös énekeihez. A felvilágosodásért küzdő csapat két szírénekekkel csábító szakadék között kóvályog. Az egyik szakadék a felvilágosodás előtti homály kiterjesztése és a szellemi szabadság relativizálása egy csupán képzeletben létező biztonságért cserébe. A másik szakadékból viszont a mai technológiai gőg szírénjei éneklik, hogy csupán technológiákra van szükség, vagy legalábbis minden vizsgálódás annak szolgálólánya kell legyen, hiszen hasznot más nem hozott.

A három klasszikus bölcsészeti írás a második fejezetben ezt az attitűdöt mutatja be a modern humán tudományok önreflexióiban. Kertész András a konferencián nem vett részt előadásával, felajánlott igen alapos kézírata fontos hozzájárulás a téma egészéhez a modern nyelvészet tudománytörténete felől. Kertész a relativizmus elméleti elemzését, mintegy Fehér M. István fonalát viszi tovább a modern nyelvészet ismeretelméleti rekonstrukcióján keresztül. Ritoók Zsigmond mára klasszikus hivatkozássá vált dolgozatának újraközlése azt mutatja meg, hogy a felkészült humanisták nem félnek a technológiától. Éppenséggel klasszikus

szövegek elemzésének megújításán keresztül mutatják be, hogy a ma mindent elárasztónak tűnő hálózati szemlélet a felkészült filológus számára nem fenyegetés, hanem új elemzési mód lehetőség. Dávidházi Péter a Shakespeare-kutatás elemzésével pedig rámutat, hogy az irodalomtudomány adat és elmélet viszonyát új módon láttatja saját változásainak önreflexív elemzésén keresztül.

Karikaturisztikusan szembeállíthatóak egymással a „tisztá” tudósok és a menedzserek érdek- és értékrendszerei, az utóbbi még felfokozva a rövid távú bizonyítás és azonnali replika igényeivel. Konferenciánk a tudományos gondolkodás és érvelés mellett állt ki a mai válságok közepette is. A harmadik rész tanulmányai szakterületük elemzésén át mutatják meg, hogy a tudomány adatok és elméletek kavalkádjában nem lemondáshoz és végső székepszishez jut el, hanem saját módszertanának finomításhoz (Fedor Anna és Szűcs Dénes). Andok Mónika és Zemplén Gábor pedig a közlési módok és preferenciák, illetve a természettudományos fogalomrendszer esetében mutatják meg, hogy a történeti önreflexió a mai kaotikusnak tűnő szellemi világban is fontos fogódzókat nyújt.

Meggyőződésünk szerint a tudomány legjobb, ha a társadalmi vitákban is a tudományos világfelfogásra támaszkodik, nem pedig a könnyen és gyorsan elérhető gyorséttermi kicsi, de biztos bevételre törekszik, mint a Kerekasztal vitája is megmutatta.

Köszöntő

Tisztelt Hölgyek, Urak! Kedves Kollégák és Vendégek!

Örömmel üdvözlök mindenkit, aki megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának mai konferenciáján. Az osztály döntései következményeinek mérlegelésekor mindig tekintettel van a következményeket előállítók szellemi horizontjára, ha ugyan használható ez a fékevesztetten derűlátó kifejezés ebben az összefüggésben.

Ami a konferencia tematikájából a tényeket illeti, azok még megvolnának, persze csak magastról tekintve. Azok a jelenségek, amelyek a mai konferencia időszerűségét megalapozzák, vélhetőleg inkább fakadnak abból, hogy egyre kevesebben hajlandók erőforrásokat, időt, pénzt, energiát áldozni a tények megismerésére, s még kevesebbet azok tudomásulvételére. Ehelyett inkább különféle konstrukciókba sáncolják el magukat. Sok oka lehet ennek. Mindenesetre talán nem lenne minden tanulság nélkül való egyszer átgondolni a tények és a technikai fejlődés sokszínű kapcsolatrendszerének alakulását a könyvnyomtatástól a jelen digitális forradalmáig. Kényelmetlen ebben az épületben belegondolni abba, hogy mik is a minőségi nyomtatott sajtó válságát előidéző tények vagy inkább tényezők, hisz a tények a megalapozott tudomány világában is jó ideje jelen vannak. Tudjuk jól, hogy a sajtó mai válsága milyen következményekkel jár a tények világára nézve. Abban a reményben adom át a szót a mai nap főszereplőinek, a konferencia előadóinak, hogy tévedek.

FILOZÓFIA A TÉNYEK UTÁNI VILÁGBAN

A tények és értékek vitájától a tudományos csalásig

Megpróbálok a szakmai szempontokon túl néhány olyan témát előtérbe állítani, amelyek a szervezők számára eredetileg indokolták e konferencia megszervezését. Az egyik ilyen téma, hogy miként alakult ki a különböző szakmákban a *tudás–érték–érdek viszonya*, s ez milyen nagy múltra tekinthet vissza. A következő mondandómat kicsit hosszabban taglalom: hogyan alakult mindez a saját szakmámra, a *pszichológiára* nézve, végül hogy milyen átfogó szerepe is van a *tudományos közösségeknek*, mások tudományosságának a tudományos tények és tudományos elméletek regisztrációjában és elfogadtatásában.

Maga az a gond, hogy megismerésünket hívságos tényezők irányíthatják, illetve ködképek befolyásolják, nem 21. század eleji gondolat. A modernség egyik indulásakor, a reneszánsz filozófia egyik betetőzéseként és a modern filozófia egyik előképeként már Bacon megfogalmazta ezt a szisztematikus torzítást. „XXXIX. Négyfajta ködkép tartja hatalmában az emberi elmét. Érthetőség kedvéért a következő nevekkel ruháztuk fel őket: először a törzs ködképei; másodszer a barlang ködképei; harmadszor a piac ködképei; végül negyedszer a színpad ködképei” (Sir Francis Bacon 1620/2001: 68).

Valójában mai válságunk s újraértelmezéseink tekinthetőek úgy is, mint Bacon ködképeinek, az általa emlegetett veszélyeknek az újraértelmezései. A törzs ködképei az ismeretelmélet antropomorf elkötelezettségeinek gondjaiként jelennek meg ma: *tudjuk-e sémák nélkül nézni a világot* önmagában? A barlang ködképei a pszichológia világába vezetnek el, *a konkrét ember megismerésének*

érdek befolyásolta jellege körül forognak. A piac ködképei *a társas erők* – legyen az osztály vagy konkrét kiscsoport – *megismerést torzító hatásának* felelnek meg, s diszciplínaként az antropológia, szociológia, szociálpszichológia s az elkötelezett filozófiák tartoznak ide. A színpad ködképei *a közlés és a szervezett indoktrináció „tisztá megismerést” torzító szerepét* tükrözik. Azt, ahogy nyelvünket s kultúránkat a megismerés és a tények közé iktatjuk, ahogyan ezt köznapi retorikánkban, az iskolázásban s a kategóriák filozófiai elemzésében gyakoroljuk. Diszciplínaként idesorolódik a kommunikációtudomány, a nyelv- és tudásfilozófia, de a pedagógia is.

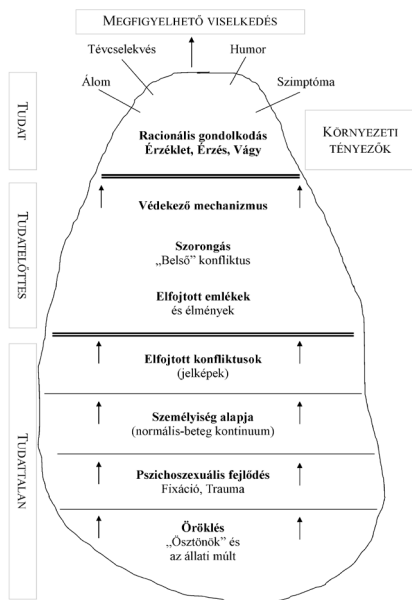
Csupán emlékeztetnék arra, hogy Bacon eredeti értelmezésében, amit mi ma itt csinálunk, azaz tudósok beszélnek erről-arról, valójában a színpad ködképeinek világába tartozik. Vagyis máig sem vagyunk mentesek e konnotációktól. Feladatunk éppen az, hogy idolumainkat Bacon nyomán ma is vessük kritikai elemzés alá.

Régi gondolat, mely sok társadalomtudomány számára alapvető eszmei szervező keret, hogy az értékek és az érdekek áthatják a tudás és a gondolkodás világát. Közismerten megjelent ez a különböző biológiai ihletettséggű funkcionalizmusokban, a marxizmusban, a különböző Freudból kiinduló mélylélektani irányokban, Mannheim Károly (1936/1996) tudásszociológiájában. Lendvai L. Ferenc és Nyíri Kristóf (1974) átfogóan bemutatták, hogy ezek a tényezők miként határozták meg az európai filozófia történetét. Magam ahhoz a táborhoz tartozom, amely úgy véli, hogy a szkepszis és a kutatói közösség ellenőrzése révén éppen a tudomány képes ezeket a torzításokat valamilyen értelemben korlátozni, éppen azáltal, hogy saját módszereivel létüket bizonyítja (Pléh 2018).

Hadd seperjek a saját portám előtt. Ha szabad Bacon metaforáival gondolkodni, mi, pszichológusok, többnyire a Barlang ködképeivel foglalkozunk. Azzal, hogy a mi emberi felszereltségünk, az emberi mivoltunk, például, az emberi pszichofizikai lényünk, miként befolyásolja megismerési módjainkat. Ennek megvan a maga száraz, kognitív oldala. Kézenfekvő példa, hogy az észlelt színek világa s annak belső szerveződése saját színelemző testi

rendszereinktől függ. Emlékeink, mégoly társadalmi emlékeink is, az epizódokba szervező idegrendszeri kódolás függvényei is így tovább. Miközben mindez számos ismeretelméleti kérdést érint, a mai társadalmi diskurzus tekintetében izgalmasabb az a kérdés, hogy miként alakítja megismerésünket élménymódunk zsigeribb, zaftosabb, érzelem és érdek befolyásolta oldala. A kérdés klasszikus integráló pontja több mint egy évszázada a pszichoanalitikus gondolatmenet, mely szerint nincsen érdek-, érzelem- és múltmentes megismerés.

Az 1. ábra összegzi, hogy a mai vezető pszichoanalitikus felfogások, például Erdélyi Máté (2006) az Egyesült Államokban élő, magyar származásúnak tekinthető argentin pszichológus szerint mit is jelent az ösztönöknek és a vágyaknak az átható ereje a megismerésben.

1. ábra. *A vágyak átható ereje a pszichoanalitikus felfogásban*
(Pléh 2015: 59 nyomán)

A racionális gondolkodást (az ábra tetején) alapvetően áthatják az érzelmek és az érdekvezérelt elfojtások. Erdélyi úgy értelmezi, hogy e tekintetben konvergencia van a sémaelvű feldolgozást hirdető laboratóriumi kognitív pszichológia és a pszichoanalitikus klinikai tapasztalata között. „A laboratórium és a klinika egy alapvető, de egyszerű belátásban konvergálnak: a megismerés, az észleléstől az emlékezetig, alapvetően konstruktív jellegű. Töredékes valóságunkat úgy strukturáljuk, hogy szegényes töredékes információinkból kihagyunk dolgokat, másokat pedig kidolgozunk. Valóságunkat legátoljuk vagy felfokozzuk különböző okok segítségével és különböző okok miatt. Intellektuálisan és érzelmileg egyaránt értelmezni próbáljuk a valóságot” (Erdélyi 2006: 511). Ezt a menthetetlen irracionitást szintén egy évszázada vitatjuk is. Miközben a mai pszichológusok a működéseket tekintve akár konstrukcionista is lehetnek, saját sematizációs munkánk leplezését, a megismerés reflektív objektivitását lehetőnek tartják.

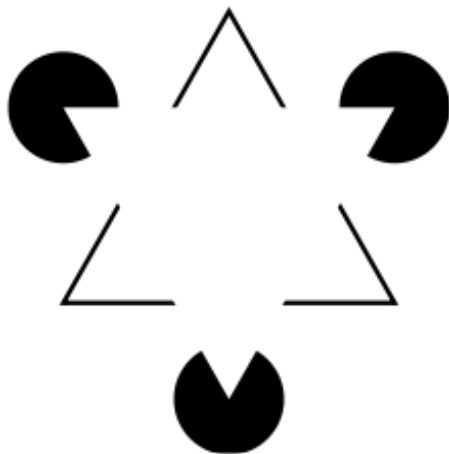
A mai pszichológia az embert minden tekintetben – evolúciósan, egyedfejlődésében s működésében – társas lénynek tekinti. Így aztán bekapcsolódik a piac ködképeinek vizsgálatába is. A szociálpszichológia egyik leghíresebb, legtöbbet idézett kísérlete Solomon Asch (1952) munkája. Azt mutatta ki, hogy még egyértelműnek tűnő vonalhosszúság-megítélési helyzetben is meglehetősen erősen befolyásolják az embereket mások ítéletei. Azóta eltelt 70 év, s a vita azóta is tart arról, hogy az emberek mennyire dőlnek be a mások ítéletének. Utólagos kikérdezéssel azt elemzik, hogy vajon a kísérleti személy maga, valóban másnak látta-e az oszlop nagyságát, vagy csak azt gondolta, hogy „nem fogok én ezekkel vitatkozni”, és inkább rálegyintett, elfogadta a többséginek vélt hamis véleményét.

Ennek a „bedőlésnek”, illetve az értékek és érdekek befolyásoló szerepének a mai kognitív pszichológia úgy is megpróbál ellenállni, hogy Bacon metaforájával élve, elfogadja a Barlang és a Törzs idolumait, hogy ezzel védekezzen a Piac idolumaival szemben. Alapgondolatunk az, hogy például a vizuális illúzió miként is működik, miként lehet az, hogy az a személy, aki az illúzió „áldozata”, mégis rájön arra, hogy illúzióval van dolga. Ettől azonban nem szűnik meg maga az illúzió.

A közelmúltban elhunyt Jerry Fodor (1935–2017) a modern kognitív mozgalom egyik vezető filozófusa meglehetősen őszinte kifejezésekkel mondta el, hogy maga az a gondolat, hogy az érdek, illetve a magasabb kategóriák áthatják az észlelési és az alapvető megismerési folyamatokat, valójában egy sávban helyezkedik el azzal a gondolattal, hogy ismeretelméleti elkötelezettségeinket, különösen a tudományt meghatározza az osztályhelyzet, vagyis az ismeretelméleti és a társadalmi relativizmust együtt bírálta. „Az a gondolat, hogy a megismerés (kogníció) áthatja a percepciót, ahhoz a gondolathoz tartozik a tudományfilozófiában (s történetileg valóban kapcsolatban is van vele), hogy megfigyeléseinket alapvetően meghatározzák elméleteink; ahhoz a gondolathoz az antropológiában, hogy értékeinket meghatározza kultúránk; ahhoz a gondolathoz a szociológiában, hogy ismeretelméleti elkötelezettségeinket, különösen tudományos elkötelezettségeinket alapvetően meghatározza osztályhovatartozásunk; s ahhoz a nyelvészeti gondolathoz, hogy metafizikánkat kimerítően meghatározza mondattanunk. Mindezek az elképzelések relativisztikus holizmust sugallanak. Mivel az észlelést áthatja a megismerés, a megfigyeléseket az elmélet, az értékeket a kultúra, a tudományt az osztályhelyzet s a metafizikát a nyelv, a racionális kritika [...] csak azon a kereten belül történhet, amiben a partnerek egyetértenek. Maga a keret nem bírálható racionálisan. A helyzet az, hogy én gyűlölöm a relativizmust. Szerintem a relativizmus igen valószínűleg hamis. Röviden és egyenesen fogalmazva, eltekint az emberi természet rögzített jellegétől. [...] A kognitív pszichológiában az emberi természet rögzített stuktúrájának tézise általában a megismerési mechanizmusok sokrétűségének s az ezek önmagukba zártságát meghatározó kognitív architektúrák merevségének hangsúlyozásával jár együtt. Ha képességek és modulok vannak, akkor legalább nem befolyásol minden mindent; nem minden plasztikus” (Fodor 1996: 205–206). A különböző kulturális és nyelvi felfogások hirdették azt a Fodor gúnyolta nézetet, hogy metafizikánkat, azaz azt, hogy miként gondolkodunk, alapvetően meghatározza a nyelvünk. Fodor – mondjuk így – apodiktikus, megcáfolhatatlan módon, s a mi ironikus keretünkben éppen a Törzs és a Barlang idolumaira támaszkodva próbálja ezt

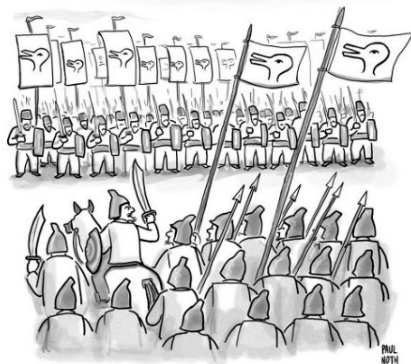
meghaladni, az ún. részben áthatolhatatlan megismerési rendszerek feltételezésével. Ennek igazságát nem most kell eldöntenünk, pusztán egy példán szeretném illusztrálni, hogy mi, kissé vaskalapos kísérleti kognitív pszichológusok, amikor a konstrukció kérdéséről beszélünk, nagyon fontosnak tartjuk azt látni, hogy számos olyan konstrukciós folyamat van, amelyben az ember a Barlang ködképei, azaz saját pszichofiziológiai rendszere révén, óhatatlanul konstruál valamit. Ez azonban nem azonos a Piac ködképeivel, a társas elvárásokra keletkező konstrukciókkal.

A 2. ábrán Caetano Kanizsától (1913–1993), a Trieszti Egyetem neves, magyar–szlovén–olasz pszichológusától származó Kanizsa-féle virtuális háromszög látható. A néző nem tudja elkerülni, hogy ne lásson a fekete háromszög mellett egy lefelé néző fehér háromszöget is, holott az ábrán ezt kontúr nem mutatja.

2. ábra. *A Kanizsa-féle virtuális háromszög* (Kanizsa 1979 nyomán)

Mi, kísérletező pszichológusok szeretjük azt gondolni, hogy ez a típusú automatikus konstrukció nem azonos azzal a folyamattal, amelyet a 3. ábrán láthatunk.

"There can be no peace until they renounce their Rabbit God and accept our Duck God."

3. ábra. A kétértelmű kacsá-nyúl ábrával háborúzó karikatúrája

Ez a karikatúra az alaklélektani iskola és Wittgenstein által ismertté tett *kacsá-nyúl* kétértelmű ábra alternatív értelmezéseit teszi társas konstruktív erőt adó szimbólumok alapjává. A Barlang korlátai – a kétértelműség – a Piaci jelképek alapjává válnak.

Érdek és megismerés vitái

A Piac és a Színház idolumainak határán mozog lassan egy évszázada az a vita, amely a társadalmi megismerés elkerülhetetlen érdekbefolyásolta jellegéről (a hivatalos marxista ideológiában ez úgy jelenik meg, mint a társadalomtudományok felépítményhez tartozásának elve), vagy ezzel ellenkezőleg, a társadalomtudományi empirizmus lehetőségéről szólva mintegy megágyazott az évtizedekkel későbbi 'igazság utáni' populista radikális mozgalmaknak.

Megfogalmazódott ez a kérdés *a hagyományos értelemben vett tudásszociológia és a megismerés érdekfüggésének kapcsolatáról* kezdve már Mannheim (1936) elméletével. A későbbi erős program

értelmezésével kapcsolatban is számos vita zajlott, melyek lényege a mi konferenciánk szempontjából, hogy vajon a tudásszociológia mondanivalója mindig csak rajtakapó leleplezés-e, vagy egy másik összefüggésben továbbra is felvethető-e az 'igazság' kérdése. Tulajdonképpen az a kérdés rejlik emögött, hogy elválasztható-e a tudományfilozófia a tudányszociológiától. A természettudomány felől érkező ember számára furcsa, de igen tekintélyes felfogások szerint nem. Így véli például a radikális tudásszociológia erős programja (bemutatására lásd Karácsony 1995). S ezzel szemben védekezett számtalan fordulóban a tudományelmélet, egyszerre védve saját autonómiáját s a hitet a 'valódi' ismeret nem relatív, nem szükségszerűen társadalomleképező, s ami most minket különösen érint, nem közvetlen érdekáthatotta jellegét hirdetve. Bevezetőm pozitív mondanivalója az, hogy a tudomány autonómiájának tudományfilozófiai eredetű védelmével együtt megjelent egy olyan felfogás is, mely a racionalista ismerelméletre alapozva, az egyéni megismerés pszichológiájának sajátos értelmezéséből indulva védi nemcsak az egyén mentális világában, hanem a tudományban is azokat a szigeteket, melyeken nem hatolna át 'érdek' és 'hagyomány' (a vitákról és a bírálatról lásd Nyíri 1994, Pléh 1998).

Ezeknek a vitáknak egyik kitüntetett mozzanata volt a német szociológiában és baloldali, többnyire marxista aspirációjú filozófiájában megfogalmazódott vita a társadalomtudományi megismerés lehetséges pozitivizmus utáni, például popperi értelemben vett objektivitásáról. A vita első szakaszait magyarul is kiválóan bemutatta a Papp Zsolt (1976) szerkesztette kötet, ahol Adorno és a frankfurtiak még kikeltek az érdekmentes megismerés eszméjével szemben (lásd ezekről Papp 1987). Jürgen Habermas érdekes utat járt be ezután. Kiinduló elmélete a hatalmi értelemben felfogott érdek problémáját összekapcsolta a megismeréssel, s azt vizsgálta, nem szüremlik-e be szükségszerűen a társadalmi-hatalmi érdek a megismerésbe (Habermas 1968), hogy azután a kommunikatív cselekvésben találjon egy közvetlenül 'érdekfüggetlen', az érdekek világából kiemelő felületet (Habermas 1988, 1994).

A modern szociálpszichológiában a hatvanas évek akkor még marxizmus terhelte vitái óta is megmaradt az érdekfüggetlen

tudományos megismerés lehetősége mint vízvázasztó kérdés. Ennek számos izgalmas példája van a mentális folyamatok konstruktív kezeléséről (Bodor 2002 egy hazai lelkes konstrukcionista áttekintés). Két szerző jól képviseli a két vezető hozzáállást. Kenneth Gergen (1993) a radikális konstrukcionizmus leghíresebb hazánkban is több vitát kavart képviselője, a másik, egy számomra igen kedves, immár két évtizede elhunyt szerző, Donald Campbell (1916–1996). Gergen (1973) egy provokatív írásától kezdve tulajdonképpen, a mai értelemben vett radikális Wittgenstein olvasatként képzei el a társas konstrukcionizmust, és ezt tovább bontva úgy véli, hogy minden megismerésünket ellenállhatatlanul és elkerülhetetlenül, érdekeink befolyásolják. Ezzel szemben Campbell azt hangsúlyozza, hogy a tudományos közösség tudományos szkepticizmusa mindig képes arra, hogy meghaladja a konstrukciós csapdáinkat, s ennek megfelelően igenis van helye a tudományos értelemben vett igazságra törekvésnek a konstrukciók világában. „Az a tény, hogy a tudományos tevékenység jelentését történeti, kulturális és politikai kontextusokból meríti, Gergent s másokat a szkepticizmus felkarolására vezeti, s a realizmus lehetőségének elvetésére (annak elvetésére, hogy a külvilág valamilyen értelemben megismerhető). Campbell ezzel szemben arra a konklúzióra jutott, hogy még keményebben kell munkálkodnunk azon, hogy minimalizáljuk az irreleváns szociális tényezők hatását a tudományos megfigyelésre és felfedezésre” (Jost és Kruglanski 2002: 176).

Adatválságok a pszichológiában

Erre az optimista, de kemény munkát követelő következtetésre jut nemcsak a szociálpszichológus Campbell, de számos mai elemző is a kutatásiadat-válsággal kapcsolatban. A mai pszichológia – erről sokat hallottunk a konferencián Fedor Annától és Szűcs Dénestől – nagyon részletesen kezdte vizsgálni, hogy a kísérletezők milyen különböző nehézségekkel néznek szembe, amikor részben a lekerékítés, részben a tudományos igazság elméleti igényű keresése

érdekében, részben pedig mondén, világi dolgok miatt, magukat becsapják. A pszichológiában másfél évszázad alatt három nagy adatvita volt. A 19. század végén a mentális képek léteével kapcsolatos viták azt eredményezték, hogy maga az önmegfigyelés, a pszichológia klasszikus kísérleti eljárása került száműzésre, s helyette fél évszázadig csupán a viselkedési objektivizmus uralkodott. Az 1960-as évek vitái a kutatói elvárások szerepéről az adatokban pedig nagyobb szigorot eredményeztek. A kísérletező számára mindez úgy jelenik meg, mint egy további feladat a kontextus minél pontosabb figyelembevételére (Rosenthal 1966). „A kísérletező számára mindez úgy jelenik meg, mint egy saját maga számára feladott rejtvény: hogyan értelmezzük e vizsgálatok fényében az adatok értékét? Hiszen az adatok érzékenységet is kísérleti adatok bizonyítják. Ennek a kontextus tudatosításnak nagy a társadalmi szerepe a tanú kihallgatástól a címkézések tilalmáig. A vita elvezet azonban a gondosabb kontextualizált kísérlettervezéshez, a kontextus figyelembe vételéhez az egyetemes hatások keresésében is” (Pléh 2018: 151). Ma a harmadik adatválság korát éljük, amelyben sok kutatásról kiderült, hogy eredményeik nem megismételhetőek (Open Science Cooperation 2015), a statisztikai feldolgozások néha pontatlanok s így tovább. Napjaink vitái a statisztikai eljárásokról és a kísérletek megisméltésének nehézségeiről a kutatási szigor és a tudományos nyilvánosság növekedéséhez vezetnek (Pléh 2018).

Neuroskeptic néven publikál ezekben a módszertani témákban egy valóban létező névtelen szerző. Névtelen szerzőnk a tudományos élet poklának kilenc tornácát/bugyrát mutatja meg (1. táblázat).

1. táblázat. A tudományos félrecsúszás poklának kilenc tornáca
(*Neuroskeptic 2012*).

I. Tornác	Szemet hunyás
II. Túllicitálás	Kutatás túl jónak bemutatása
III. Utóztori	Random lövöldözés terveztként
IV. p pecázás	Túl sok a szignifikáns eredmény.
V. Kilógók	Fura adatok kicsipegetése
VI. Plágium	Átkerül máshová
VII. O közlés	A kínosat fiókba dugjuk
VIII. Részadat	Azt figyelem, ami jól áll.
IX. Adatgyár	Bizony van ilyen is.

A legfelső tornác vagy bugyor a legnagyobb. Például, amikor nem írunk rossz véleményt valakiről, mert az nagyon kínos lenne számunkra, ezért inkább egyáltalán nem mondunk véleményt, miközben tudományos meggyőződésünk szerint szembe kellene helyezkednünk gondolataival. A legalsó pokolbéli bugyor, amikor már adatokat gyártunk. Sok módja van ennek, amelyeket próbálunk elkerülni. Hadd utaljak itt a hellyel kapcsolatban arra, hogy maga ez a kérdéskör, amellyel a neuroszkeptikus emberek foglalkoznak, nem idegen történeti világunktól sem. Gondoljunk itt az MTA székházától két háztömbnyire volt Guszev utcára. Guszev kapitány Illés Béla kommunista író által kitalált, a magyarokhoz 1849-ben átálló cári kapitány lett volna, akiről itt utcát neveztek el, mely ma újra Sas utca. A Guszev utca s Illés Béla erről szóló novellája mintegy egymás létezését támogatta. Volt, aki azt mondta, hogy „kellett, hogy legyen Guszev kapitány, hiszen utca van róla elnevezve”, mások szerint pedig biztos, hogy „el kellett róla nevezni egy utcát, hiszen írt róla Illés Béla”. Mindkettő hazugság volt, ezt ma már mindannyian tudjuk. A példát inkább csak azért említettem, mert ebben az esetben két hazugság támogatott egy konstrukciót, ami egy különleges bugyor.

Végül azt szeretném hangsúlyozni, hogy miközben a radikális társas konstrukcionizmust bíráljuk, sokan hiszünk abban, hogy másoknak nagy szerepük van mind pozitív, mind negatív értelemben a tudományos életben.

Van egy – a szó intellektuális s nem értékelő értelmében – negatív program is, amelyet Karl Popper (1934) fejtett ki, s amely azt mondja, hogy a tudományos megismerés igazi társas kulcsa az, hogy állandóan vannak ellenérdekeltek, s mi mint kutatók, kénytelenek vagyunk interiorizálni az ellenérdekeltek véleményét. Ebből fakad az egész sokat idézett falszifikációs tudomány eszménye. „Csak akkor tekintek valamely rendszert tapasztalatinak, ha tapasztalatilag ellenőrizhető, nem azt fogom egy tudományos rendszertől megkövetelni, hogy egyszer s mindenkorra pozitív értelemben kiválasztható legyen, hanem azt, hogy logikai formája tegye lehetővé a negatív kiválasztást tapasztalati ellenőrzések segítségével: egy tapasztalati-tudományos rendszernek alkalmasnak kell lennie arra, hogy a tapasztalat megcáfolja” (Popper 1997: 49–50).

A pozitív normatív program egy másik klasszikusának, Robert Mertonnak 1942-ben, vagyis a második világháború első éveiben jelent meg az a normatív cikke, amelyben azt próbálja elemezni, hogy minek is köszönhető a tudomány társadalmi különlegessége, kiváltsága, érdekessége egy demokratikus társadalomban. Az egyik norma, hogy a tudósok mindig közösségben dolgoznak, annak elvárási keretében (ez a C, community). A tudomány mindig egyetemes összefüggésekre törekszik, ez a nemzetietlen eszmény, az Univerzalitás (U). A korai szkeptikus Bacon is jól látta, hogy a harmadik norma, az érdekmentesség, a *disinterest* (D) betartása nélkül. Deklarált értékünk, mely éppen megszabadulást jelent az általunk is felismert érdekvezérelte gondolkodástól. A negyedik pedig, és a mai világban ez a legfontosabb kapaszkodónk, s a legkikezdettebb értékünk az *organized scepticism* (OS). A tudományban nem egyszerűen utálkozunk, nem csak azt mondjuk, hogy „ez a dolog gyanús”, hanem a tudományban el kell érvelve mondani, hogy miért és miben gyanús. Ezt jelenti a szervezett szkepszis.

Sokan az optimista szkeptikusok között úgy gondoljuk, s merem remélni, hogy joggal tesszük, hogy a tudás teremtése során, a szkepszis közben, vannak bizonyos fix pontok. Ezeket a megismerés kontextuális függései közben is rekonstruálni tudjuk, éppen a közösségi szkepszis révén. Személyesen úgy vélem, s Nyíri Kristóf kollégámmal együtt ezért tartottuk érdemesnek ezt a konferenciát

megszervezni, hogy a klasszikus kritikai szemléletnek, a Merton által említett szervezett székepszisnek meg kell találnunk az érvényes formáit a hitelesítési gondokkal küzdő mai világban.

Irodalom

- Asch, Solomon (1952). *Social Psychology*. New York: Prentice Hall.
- Bacon, Francis (2001). *Új Atlantisz, Novum Organum*. Szeged: Lazi Bt.
- Bodor Péter (2002). Konstrukcionizmus a pszichológiában. *BUKSZ*, 14, 67–74.
- Erdélyi, Mathew (2006). The unified theory of repression. *Behavioral & Brain Sciences*, 29, 499–551.
- Fodor, Jerold (1996). Összefoglalás *Az elme modularitásához*. In Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Budapest: Osiris, 198–212.
- Gergen, Kenneth J. (1973). Social psychology as history. *J of Person and Social Psych*, 26, 309–320.
- Gergen, Kenneth J. (1993). A lélektani megismerés lehetőségéről: hermeneutikai vizsgálódás. *Pszichológia*, 13, 551–577.
- Habermas, Jürgen (1968/2005). *Megismerés és érdek*. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Habermas, Jürgen (1988): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: ELTE.
- Habermas, Jürgen (1994). *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz.
- Jost, John T. Kruglanski, Arie W. (2002). The Estrangement of Social Constructionism and Experimental Social Psychology: History of the Rift and Prospects for Reconciliation. *Personality and Social Psychology Review*, 6, 168–187.
- Kanizsa, George (1979). *Organization in vision*. New York: Praeger.
- Karácsony András (1995). *Bevezetés a tudászociológiába*. Budapest: Osiris-Századvég.
- Lendvai L. Ferenc – Nyíri Kristóf (1974/1995). *A filozófia rövid története: A Védáktól Wittgensteinig*. 4. kiad. Budapest: Áron Kiadó – Kossuth Könyvkiadó, 1995.
- Mannheim, Karl (1936/1996): *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Merton, Robert K. (1942). Science and technology in a democratic order. *Journal of Legal and Political Sociology*, 1, 115–126.

- Neuroskeptic (2012). The Nine Circles of Scientific Hell. *Perspectives on Psychological Science*, 7, 643–644.
- Nyíri J. Kristóf (1994). *A hagyomány filozófiája*. Budapest: T-Twins.
- Open Science Cooperation (2015). Estimating the reproducibility of psychological science. *Science* 349 (6251), aac4716.
- Papp Zsolt (1976, szerk.). *Tény, érték, ideológia*. Budapest: Gondolat.
- Papp Zsolt (1987). A racionalitástól a kommunikatív racionalitásig. Jürgen Habermas társadalomelméleti szintézisééről. In Csepeli György, Papp Zsolt és Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest: Gondolat, 51–152.
- Pléh Csaba (1998). *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Budapest: Balassi.
- Pléh Csaba (2015). *A tanulás és gondolkodás keretei*. Budapest: Typotex.
- Pléh Csaba (2018). Gondok (?) az adatokkal. *Magyar Tudomány* 179 1, 148–152. DOI: 10.1556/2065.179.2018.1.17
- Popper, Karl (1934/1997). *A tudományos kutatás logikája*. Budapest: Európa.
- Rosenthal, Robert (1966). *Experimenter effects in behavioral research*. New York: Appleton-Century-Crofts.

Konzervatizmus újragondolva – avagy az álhírek valódi gyökerei

Wittgenstein és Heidegger

Az a tanulmány, amelyben először adtam kifejezését mondhatni konzervatív világnézetemnek, Wittgenstein-idézettel kezdődött: „Régen az emberek úgy ítélték, hogy a király esőt tud csinálni; *mi* azt mondjuk, ez minden tapasztalatnak ellentmond. Ma úgy ítélik, hogy a repülőgép, rádió stb. a népek közeledésének és a kultúra terjesztésének eszköze.”¹ Két, az 1930-as években íródott Heidegger-passzus érdekes párhuzamot kínál: „A repülőgép és a rádiókészülék ma... a legközelebbi dolgokhoz tartoznak”², és: „a nagy távolságok megsemmisíthetőek a repülőgép által, idegen és távoli világok mindennapisága egyetlen kézmozdulattal előállíthatóan élénk-állítható a rádió által.”³ Heidegger egyáltalán nem szeretett távoli világokba utazni. Ahol biztonságban – legfőképp filozófiai-
lag biztonságban – érezte magát, az kunyhója volt a fekete-erdei hegyekben, és a kocsában a kunyhó közelében, a falusi parasztok társaságában, csendesen pipázva. Ahogy fogalmazta: „Egész munkámat... ezeknek a hegyeknek és parasztjainak világa hordozza és vezeti. Mostanában ama munkát ott fenn olykor hosszabb időre

¹ Ludwig Wittgenstein, *Über Gewißheit*, 132. §, 1950. áprilisi bejegyzés. Utalásom „Wittgenstein’s New Traditionalism” című tanulmányomra vonatkozik, *Acta Philosophica Fennica* 28/1–3 (1976).

² Heidegger, „Der Ursprung des Kunstwerkes” (1935/36), a *Holzwege* című kötetben (Martin Heidegger Gesamtausgabe, 5. köt. [GA 5]), Frankfurt/M.: Klostermann, 1977, 5.

³ Heidegger, „Die Zeit des Weltbildes” (1938), uo. 95.

megszakítják ideleenn tárgyalások, előadókörutak, megbeszélések és oktatói tevékenységem.”⁴ A tárgyalások és előadókörutak levegőjét Heidegger megvetette. Egyik híres megfogalmazása, 1938-ból: „A tudós eltűnik. Felváltja a kutató, aki kutatási vállalkozások résztvevője. Munkájának ez adja a friss levegőt, és nem tudományának ápolása. A kutatónak nincsen többé szüksége ott-honi könyvtárra. Ezenkívül folyton úton van. Konferenciákon tárgyal és kongresszusokon tájékozódik. Kiadók megbízatásaihoz köti magát. A kiadók határoznak most arról, milyen könyveket kell írni.”⁵ Heidegger ezen megfogalmazásához jelen esszé végefelé visszatérek.

Mind Wittgenstein, mind Heidegger konzervatív gondolkodó volt, konzervatív nézetekkel emberről és történelemről. Heidegger esetében ehhez persze soha nem fért kétely.⁶ Jómagam pedig már fél évszázada amellet érvelek, hogy Wittgenstein is konzervatív volt, sőt igencsak régimódi konzervatív.⁷ Érveim általában eluta-

⁴ Heidegger, „Schöpferische Landschaft: Warum bleiben wir in der Provinz?” (1933), az *Aus der Erfahrung des Denkens* című kötetben (GA 13), Frankfurt/M.: Klostermann, 1983, 11.

⁵ „Die Zeit des Weltbildes” (lásd fentebb, 3-as jegyzet), 85., Koch Valéria fordításának felhasználásával, vö. *Vigilia*, 45. évf., 3. sz. (1980. márc.), 174.

⁶ Viszonylag friss áttekintés: Daniel Morat, *Von der Tat zur Gelassenheit: Konservatives Denken bei Martin Heidegger, Ernst Jünger und Friedrich Georg Jünger 1920–1960*, Göttingen: Wallstein, 2007.

⁷ Lásd különösen „Wittgenstein’s Later Work in relation to Conservatism” című tanulmányomat, a Brian McGuinness által szerkesztett *Wittgenstein and his Times* című kötetben, Oxford: Blackwell, 1982, 44–68., online hozzáférhető: https://www.academia.edu/43314528/Wittgensteins_Later_Work_in_relation_to_Conservatism. A tanulmány alapjául „Wittgensteins Geschichts- und Gesellschaftsauffassung in ihrer Bedeutung für die Gegenwart” című előadásom szolgált, melyet a 2nd International Wittgenstein Symposium keretében tartottam, 1977, Kirchberg am Wechsel (lásd *Wittgenstein and His Impact on Contemporary Thought*, Bécs: Holder-PichlerTempsky, 1978, 36–41.). Az előadás bővített német változata „Wittgensteins Spätwerk im Kontext des Konservatismus” címmel jelent meg, a *Wittgensteins geistige Erscheinung* című kötetben (L. W. Schriften/Beiheft 3), szerk. M. Nedo és H. J. Heringer, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1979,

sításra találtak,⁸ de már betegek vagyok annak, hogy a nyilvánvalót újra meg újra elismételjem. Hadd idézzek itt csupán egyetlen, gondolom figyelemre méltó, 1948-ban keletkezett Wittgenstein-passzust: „Azt hiszem, az emberek nevelése ma azt célozza, hogy szenvedőképességük csökkenjen. Az iskola ma akkor számít jó-nak, »if the children have a good time«. És korábban *nem* ez volt a mérce. És a szülők azt szeretnék, hogy gyermekeik olyanokká legyenek, mint amilyenek ők maguk (only more so) de olyan nevelésnek engedik őket alávetni, amely a magukétól *egészen* különbözik. – A szenvedőképességre semmit sem adnak, mert szenvedések ne legyenek, tulajdonképpen elavultak.”⁹

Ahol Wittgenstein megtorpant

Wittgenstein elmékedései az emberi természetről és gondolkodásról meghatározott történeti keretbe illeszkednek: az 1920-as és 30-as évek osztrák és német újkonzervatív mozgalmába, amely a nagy háború utóhatásaként jött létre. Emlékezzünk Spenglerre, emlékezzünk a német Dosztojevszkij-kultuszra. Az újkonzervatívok dilemmával néztek szembe. Egyfelől azt vallották, hogy a társadalmat csakis közös hagyományok és eszmények tarthatják össze, másfelől azonban be kellett látniok, hogy korukra az ilyen hagyományok és eszmények jóvátehetetlenül elvesztek. A dilemma

83–101., magyar fordítását lásd: „Wittgenstein késői munkássága a konzervativizmus tükrében”, *Valóság*, 1978/12, 23–33. Lásd még „Heidegger és Wittgenstein” című tanulmányomat, *Valóság*, 1990/3, 111–117.

⁸ Az évek során általam előadott érveket összefoglaltam, valamint az álláspontomat ért kritikák közül néhányat felsoroltam „Conservatism and Common-Sense Realism” című tanulmányomban, *The Monist*, 99. köt., 4. sz. (2016. okt.), 441–456.

⁹ 168. sz. jegyzetfüzet, 2. o., a bejegyzés dátuma 1948. máj. 30., itt a Ludwig Wittgenstein, *Vermischte Bemerkungen* című kötet alapján idézve, szerk. G. H. von Wright, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1977, 135. Az „if the children have a good time” („ha a gyerekek jól érzik magukat”) és az „only more so” („csak még inkább”) fordulatok angolul szerepelnek a német eredetiben.

elől mind Heidegger, mind Wittgenstein azáltal tértek ki, hogy azt tisztán filozófiává alakították. A Heidegger által fölépített filozófia az 1930-as évek végére egyfajta igencsak áthatolhatatlan új metafizikává lett. Wittgenstein esetében a változás a józan ész realizmusa irányában történt. Híres, messzeható tézise: szavak jelentésére kérdezve általában nem elvont eszméket kell keresnünk, hanem azt kell megállapítanunk, hogy az adott szót miként *használjuk*.¹⁰ Mármint a használat *cselekvés*: a társadalmat „nem a *vélemények* egyezése”¹¹, hiedelmek egyezése tartja össze, hanem „a közös emberi cselekvési mód”¹², annak egyezései, szabályosságai. Ahogyan Wittgenstein utolsó éveiben még hozzátette: „El kell ismernünk bizonyos tekintélyeket ahhoz, hogy egyáltalán ítélni tudjunk”, és: az ember még tévedni sem képes – vagyis bármiképp racionálisan gondolkodni –, ha nem valamely csoporttal vagy közösséggel „konformitásban íté”.¹³

1939-ben tartott cambridge-i előadásai során Wittgenstein különös megjegyzést tett: „Fontos látnunk, hogy valamely szó jelentése két különböző módon ábrázolható: (1) kép vagy képmás által, vagy valami által, ami megfelel a szónak, (2) a szó használata által – ami úgyszintén annyit tesz, mint a képmás használata.”¹⁴ Nem egészen világos, hogy Wittgenstein itt képekre a metafora

¹⁰ A döntő megfogalmazás: „Die Bedeutung eines Wortes ist sein Gebrauch in der Sprache.” (Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen* [1953], Oxford: Basil Blackwell, 1963, 43. §.)

¹¹ Wittgenstein, *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik* (1956 – Wittgenstein kéziratai alapján szerkesztett összeállítás), Ludwig Wittgenstein Schriften 6, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1974, VI. rész, 49. §: „nicht eine Übereinstimmung der *Meinungen*”.

¹² „Die gemeinsame menschliche Handlungsweise” (*Philosophische Untersuchungen*, 206. §).

¹³ *Über Gewißheit*, 493. és 156. §.

¹⁴ „The important point is to see that the meaning of a word can be represented in two different ways: (1) by an image or picture, or something which corresponds to the word, (2) by the use of the word – which also comes to the use of the picture.” (Wittgenstein’s *Lectures on the Foundations of Mathematics*, szerk. Cora Diamond, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1976, 190.)

avagy a vizuális kép értelmében utal-e, ám az utóbbi kétségkívül egyik döntő témája volt mind korai, mind késői filozófiájának. Az ún. *Barna könyv* – cambridge-i hallgatóinak tollba mondott szöveg, amelyet olyannyira előremutatónak érzett, hogy még német fordításába is belekezdett, 1936-ban, egy kunyhóban, amelyet Norvégiában épített magának – némely lapja sematikus emberi arcok rajzát mutatja és taglalja, speciális arckifejezéseket, pl. a barátságos szájformát. A vizuális képek néhány évvel később központi témájává lettek annak a kéziratnak, amelyet a szerkesztők a *Philosophische Untersuchungen* ún. II. részeként tettek közzé. Képek, jelzi itt Wittgenstein, olyan jelentéseket képesek kifejezni, amilyeneket szavak képtelenek; a képek *természetes jelekként* képesek működni. Egyik 1946-ban írt kéziratbejegyzésében Wittgenstein egy általa elképzelt népcsoport lehetséges gondolkodásmódjain elmélkedik: „Ennek a népnek a számára bizonyos gesztusok, bizonyos képek, & tehát bizonyos szavak is, természetesek. Éspedig ebből némelyek hagyomány, némelyek / eredeti / reakciók, amelyeket nem (vagy legalábbis nem közvetlenül) a gyermek felnőttek által történt befolyásolása váltott ki / okozott /.”¹⁵ Amit Wittgenstein itt és sehol sem magyaráz meg: mi az alapja spontán reakcióinknak, amelyekkel bizonyos alapvető, primitív vizuális mintázatokra válaszolunk – gondoljunk egy barátságos mosolyra, vagy mondjuk az újszülött csecsemő reakciójára, midőn anyja mosolyát megpillantja. Wittgenstein vizualitáselmélete, valamint egyáltalán konzervatizmusa is, kiegészítésre szorul. Érdekes, hogy éppen azáltal egészíthető ki, ha egyesítjük az 1920-as és 30-as évek osztrák–német újkonzervatív mozgalmának egy másik tagja munkásságával, egy önmagában úgyszintén igencsak kiteljesedetlen munkássággal: a pszichiáter C. G. Jung munkásságával.

¹⁵ „Es sind diesem Volk gewisse Gesten, gewisse Bilder, & also auch, gewisse Worte natürlich. Und zwar ist manches davon Tradition, manches / sind ursprüngliche / Reaktionen, die nicht (oder doch nicht direkt) durch Beeinflussung des Kindes seitens der Erwachsenen hervorgerufen / bedingt / worden sind.” (133. sz. jegyzetfüzet, 41r o., a bejegyzés dátuma 1946. nov. 17., „seitens der Erwachsenen” a kéziratban kihúzva.)

Őseredeti képek

Die Psychologie der unbewussten Prozesse című, 1917-ben publikált híres esszéjében¹⁶ írta Jung: „A személyes emlékeken kívül mindeniben adva vannak a nagy, ősi képek... az emberi elképzelés potenciálisan az agyszerkezetben örökölt lehetőségei arról, ami ősidők óta mindig is volt.”¹⁷ Ezek „az agyban rögzített képek”, folytatja Jung, alkotják a *kollektív tudattalan* tartalmát, „az emberi agyba időtlen idők óta bevésődve”; az „emberi agy... a számolatlan évezredek tapasztalatainak bölcsességét” őrzi.¹⁸ Alapvető őseredeti kép az *anya* képe, az anya archetípusa, a szerető anya az ő szerető mosolyával, de a tönkretevő anya is, gyűlölettel szemében, amely meghazudtolja mosolyát.¹⁹ Későbbi írásaiban Jung fokozatosan szinte minden az emberi agyra történő utalást elhagyott, a kollektív tudattalan misztikus/metafizikai fogalom-má lett, az „ősképek” bármiféle perceptuális/vizuális dimenziótól megfosztottak. Wittgenstein nem látta meg az emberi történelemben az egyéni mentális képek rejtett forrását; Jung viszont végül vakká vált ezek alapvető vizualitása iránt.

¹⁶ A munka teljes címe: *Die Psychologie der unbewussten Prozesse: Ein Ueberblick über die moderne Theorie und Methode der analytischen Psychologie* (Zürich: Verlag von Rascher & Co., 1917).

¹⁷ „Es gibt in jedem Einzelnen, ausser den persönlichen Reminiszenzen, die grossen 'urtümlichen' Bilder... die potentiell in der Hirnstruktur vererbten Möglichkeiten menschlichen Vorstellens, wie es von jeher war”, jelzett kiad., 85. Vö. Jung, „A tudattalan pszichológiájáról”, a C. G. Jung *Összegyűjtött Munkái* 7. kötetében, Budapest: Scolar Kiadó, 2016, 67. Az agyszerkezetre vonatkozó utalás ebben a kiadásban nem szerepel, a magyarázatot – a *Psychologie der unbewussten Prozesse* elképesztő kiadástörténetének leírását – lásd „A képtelen Jung” című online tanulmányomban, https://www.academia.edu/42980498/The_Imageless_Jung_revised_--_in_Hungarian_, 5. sk. o., vö. uo. 29. sk. o. A tanulmány angol változata, „Forever Jung”, melyet Pléh Csaba 75. születésnapja alkalmából írtam, online úgyszintén elérhető: https://www.academia.edu/44107405/Forever_Jung.

¹⁸ *Die Psychologie der unbewussten Prozesse*, 117, 90. és 132.

¹⁹ Vö. C. G. Jung, *Wandlungen und Symbole der Libido: Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des Denkens*, Leipzig–Wien: Franz Deuticke, 1912.

A visszaút

Miközben Jung, Wittgenstein és Heidegger mindnyájan osztoztak valamiféle konzervatív világnézetben, konzervatizmusaik radikalizmusa eltért. Jung aktívan visszavágyott régmúlt őseredeti korszakokba; Wittgenstein a „korunk sötétsége” kifejezést használta,²⁰ ám úgy gondolta, hogy „egy kor betegsége” nem gyógyítható meg tudatos cselekvés által;²¹ Heidegger figyelmeztetett, hogy az „[a]z alázatból és fölényességből vegyített menekülés a hagyományba önmagában csak a történelmi pillanattal szembeni szemhuntyás, az attól való elvakítottság”.²² Mármost a történelmi pillanat ma, midőn a világjárvány látványosan mutatja, hogy az elmúlt évtizedek vagy évszázad zsákutcába vezettek, számomra azt jelzi, hogy új konzervatizmusra van szükségünk, a Jung által képviselnél is radikálisabb konzervatizmusra. Az 1920-as/30-as évek újkonzervatizmusa politikailag utat vesztett, de jelszava, a „konzervatív forradalom”, helyénvaló volt. Ez az a jelszó, melynek ma új tartalmat kell adnunk. A feladat az, hogy visszatérjünk az elágazáshoz, ahol a rossz utat választottuk. Korunk betegsége a túliparosodottság, túlnépesedés, szélsőséges globalizáció (következményeik: klímakatasztrófa), az életet minden határon túl meghosszabbító egészséggondozás, és végül, de nem utolsósorban: a tömegegyetem. Jelen esszém első bekezdésében közvetve éppen a tömegegyetem jelenségére utaltam, és pontosan a tömegegyetem némely kijózanító aspektusára rámutatva térek rá most a befejezésre.

Jóval azelőtt, hogy a világjárvány megérkezett volna, amaz alapvető kapcsolat professzorok és diákok között, amely a klaszszikus

²⁰ Lásd a *Philosophische Untersuchungen* előszavát.

²¹ „Egy kor betegségét az emberek életmódjában bekövetkezett változás gyógyítja meg... nem valamilyen gyógyszer, amelyet valaki feltalált. – Gondold azt, hogy az autó használata bizonyos betegségeket okoz és elősegít, és az kínozza az emberiséget, mígnem az emberek valamilyen okokból, valamilyen fejlemény eredményeképp, újra leszoknak az autózásról.” (Wittgenstein, *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik* [lásd fentebb, 11-es jegyzet], II. rész, 23. §.)

²² Heidegger, „Die Zeit des Weltbildes” (lásd fentebb, 3-as jegyzet), 96.

kutatóegyetemet jellemezte, illuzórikussá, sőt hamissá vált. A professzorok – csakúgy, mint tanársegédjeik/adjunktusai, tartós alkalmazásra és végül persze a maguk professzúrájára törekedve – a tanítást általában kellemetlen teherként élik meg. Amire valóban összpontosítanak, azok más kellemetlen terhek: pályázati pénzek elnyerése; a kötelező publikációs penzum teljesítése, amelyhez egyre inkább hozzátartozik a (szerző, évszám) hivatkozási stílus által radikálisan megkönnyített impakt-faktor manipuláció; és a talán kevésbé kellemetlen, ám tudományos szempontból általában terméketlen havi vagy akár heti konferenciárésztétel. A konferenciárésztétel segíti az írások publikálását, ám tény, hogy amaz írásokat soha senki nem fogja elolvasni. A tömegkonferenciák jelenlegi rendszere pusztán a tömegturizmushoz járul hozzá. A visszaút alapvetően egyfajta új lokalizmust követel, feltámasztva a téglák és malter keretű kutatóegyetemeket, kihasználva persze az online kommunikáció és a web minden csodálatos adottságát. Ám ezeket az adottságokat is kritikus vizsgálatnak kell alávetnünk. Wittgenstein és Heidegger borúlátóan tekintettek a rádióra. Ma szükségünk van némi borúlátásra az internettel kapcsolatban. Attól tartok, hogy ez a borúlátás része kell legyen az újragondolt konzervatizmusnak.

Utóirat: Az álhírek valódi gyökerei

Úgy tűnik, hogy mostanában a tudományellenesség – a tudománnyal szembeni bizalmatlanság, a társadalmilag káros tévinformációkat terjesztő „fake news” hatalma – égető kérdéssé vált. Mitől virágzanak az álhírek? A rövid válasz, nyilván: a közösségi média hatásaitól. A mobiltelefon, a múlt század végefelé, a szegény és gazdag s az írástudatlan és a művelt közötti digitális szakadék szűkítése felé vezető ígéretet, sőt az ígéret teljesülése felé vezető utat jelentette. Ugyanakkor a mobil valódi érzelmeket közvetített személytől személyig. Tudom, hogy miről beszélek: 2001 és 2010 között interdiszciplináris társadalomtudományi mobilkommunikációs projektet irányítottam, a projekt nyomán születő, általam

szerkesztett kötetek a terület alapirodalmához tartoznak (e kötetek zöme évek óta hozzáférhető az academia.edu portálon, és sokuk mindmáig naponta megtekintésre kerül). Ám 2010-re úgy láttam, hogy a mobiltelefon személytől személyhez vezető információ- és érzelmegosztó világból a közösségi média csatornájává válik, és érezni véltem a veszélyeket. Egyetértek azzal az állásponttal, melynek értelmében a tudományos tévinformáció és az álhírek a közösségi média nélkül ma jóval kevésbé volnának hatékonyak.

Úgyszintén teljességgel egyetértek azzal a nézettel, miszerint a kommunikációtechnológiai fejleményeket éppenséggel a társadalmi légkörben zajló változásoknak kellett kísérniök ahhoz, hogy a tudománnyal szembeni nyilvános bizalmatlanság igencsak érzékelhetővé váljék. Viszont kételkedem abban, hogy ezért a fejleményért – amint ezt ma oly gyakran halljuk – jobboldali politikusok és kommentátorok tudományellenes támadásai volnának felelősek. Én magam sem jobboldali, sem baloldali nem vagyok, csupán – amint ezt az elmúlt szűk fél évszázad során közzétett publikációim remélhetőleg tükrözik – egyszerű földhözragadt konzervatív. Meggyőződéseim szerint a tudomány iránti bizalmatlanság nem a politika, hanem sokkal inkább – számos évtizeddel korábban – a filozófia területéről indult ki. Gondoljon az olvasó Feyerabend-ra. Gondoljon T. S. Kuhn hatására. Gondoljon a relativizmusra és a társadalmi konstruktivizmusra. Gondoljon a feminizmusra, a genderelméletre, gondoljon, ha idegei bírják, Judith Butlerra. Bátorságomat veszítve, ezen a ponton legszívesebben Susan Haack „Tudás és propaganda: Egy régi feminista reflexiói” és „Reflexiók a relativizmusról: Jelentős tautológiától a csábító el-lentmondásig” című tanulmányai²³ mögé bújnék, de megelégszem azzal, hogy Ian Hacking híres könyve, a *The Social Construction of What?* mögé rejtőzzek. Hacking felpanaszolja, hogy „a politika

²³ „Knowledge and Propaganda: Reflections of an Old Feminist” (1992) és „Reflections on Relativism: From Momentous Tautology to Seductive Contradiction” (1996), mindkettő újranyomtatva Haack *Manifesto of a Passionate Moderate: Unfashionable Essays* című kötetében, Chicago: The University of Chicago Press, 1998.

és a politikai szövetségek hagyományos jobboldal/baloldal színképe ma nehézségekkel terhelt. ... Ha a fennálló rend leleplezése felől nézzük, a konstrukcionista megfelelő helye a baloldalon van. Viszont politikai attitűdjüket tekintve nagyon kevés állnak harmóniában azokkal a tudósokkal, akik az elnyomottak szövetségeseinek tartják magukat, ám ugyanakkor a világról szóló legfontosabb igazságok különleges gyámjainak is, az objektivitás valódi bástyáinak.”²⁴ Hacking tárgyalja Kuhnt, Feyerabend-et és másokat, de érinti a feminizmust is: „A feministák nagyon erősen érzik, hogy igencsak tudomásuk van arról, mi az az elnyomás. Bal/jobbról: mi mást jelentett ez, mint férfiak sorát a Francia Nemzetgyűlésben! Felejtjük el. Az objektivitást és elvont igazságot a maguk ellen használt eszközöknek látják. Emlékeztetnek minket a régi refrénre: a nők szubjektívek, a férfiak objektívek. Amellett érvelnek, hogy ezek az értékek, és az objektivitás szó, megannyi gigantikus trükk.”²⁵

Amikor jobboldali politikusok manapság tudományellenes retorikát folytatnak, mindössze azt a csapdát használják, amelyet a baloldali ismeretelmélet állított fel. Mi lehet az orvosság? Úgy vélem, tanácsunk címzettje nem a tudás (vagy a nem-tudás) fogyasztója, de nem is a tudás termelője – a tudós –, hanem a jelenkor beteg filozófiája. Ami a tudományos haladás helyénvaló common-sense felfogását lehetetlenné teszi, az a filozófia mindmáig fokozódó fragmentálódása, valamint mindent maga alá gyűrő konstrukcionista tartása. A tudósok hipotéziseket alkotnak; ellenőrzik azokat; ezáltal *adatokat* hoznak létre – a világról szóló igazságokat. A filozófusok, eszményi esetben, ezeket az igazságokat *világnézetek*ké szintetizálják, olyan világnézetekké, amelyeket az egyszerű utcai ember (és ebbe természetesen beleértem az egyszerű utcai nőt is) felfogni képes. Álhírek? A megoldást az adja, ha megszabadulunk a hamis filozófiáktól.

²⁴ Hacking, *The Social Construction of What?*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999, 95.

²⁵ Uo. 96.

Hermeneutika, relativizmus, pluralizmus

A meghívás alkalmat ad számomra, hogy néhány olyan kedves gondolatomat kifejtsem, amelyeket mások, így a jelen lévő kedves hallgatók számára is megpróbálok kissé plauzibilissé tenni. Előadásom címe is három kulcsszót jelez.

Hermeneutika. Ha valaki megkérdezi tőlem mostanában, hogy mi a Te témád, mi a portékád, akkor általában azt szoktam mondani, hogy a hermeneutika. A relativizmus és a pluralizmus megkísérel kapcsolódni a konferencia témáihoz. A hermeneutika álláspontját, ha ilyen egyáltalán létezik, próbálom a relativizmus és pluralizmus ügyekben kinyomozni, rekonstruálni. Egyáltalán nem magától értetődő, némi magyarázatra szorul, hogy miért szerepel a relativizmus mellett a pluralizmus. Egyszerűen azért, mert szeretném már a mondandóm elején összezavarni a képet. A relativizmus általában negatív fogalom. A relativizmus rémével szokás riogatni. Pléh Csaba előadásában is előkerültek a baconi ködképek mint tudásunk korlátozói. A hermeneutika radikális revízió alá veszi az egész világképünket, és minden olyan dolgot, amelyet a filozófiával kapcsolatban valaha is elsajátítottunk, s „szkeptikusan” viseltetik maga a szkepszis iránt is. Megkísérlem ezt a későbbiekben kifejteni.

Előadásom ugyanakkor próbája annak is, amit már évtizedek óta, több-kevesebb sikerrel szeretnék megvalósítani, vagyis a filozófiát népszerűsíteni. Szeretnék ugyanis ellene hatni annak a közkeletű nézetnek, amely nemcsak a széles közönség körében, hanem bizony a Tudományos Akadémia köreiben is dívik, miszerint a filozófia nehéz és absztrakt, elvont valami. Ennek én

rendkívül elevenen szeretnék ellentmondani, s a későbbiekben ezt valamelyest illusztrálni is. Illetve, ha a filozófia nem absztrakt és elvont valami, akkor gyanús, mert a filozófusok mindig „bajkeverők”. Miért is bajkeverők? Már Szókratészről is tudjuk, hogy nem tisztelte a város isteneit, és megrontotta a város ifjúságát. Ez azért elég súlyos vád, s büntetésképpen ki kellett innia egy méregpoharat. A filozófusokat azonban fel lehet másként is fogni, pozitív értelemben is tekinthetjük a filozófiát, és persze én is így szeretném felfogni. Dicsérni is lehet a filozófusokat. Mondhatjuk azt, hogy a filozófusok rákérdeznek a maguktól értődő dolgokra. Képesek elcsodálkozni. Az elcsodálkozás hagyományosan a filozófia kiindulópontja. Ugyanakkor negatívan is fel lehet fogni ezt is, úgy, hogy a filozófusok bajt kevernek, belekeverednek a politikába, különösen azok a filozófusok, akikről beszélni fogok, és akik nyakig belekeveredtek a politikába. Ilyenkor természetesen kézenfekvő, hogy nem őket, hanem a szegény filozófiát magát bántják, mondván, ha nem lettek volna a filozófusok, nem keveredtek volna bele a politikába. Gondolok itt a hermeneutikai szempontból döntő 20. századi filozófusra, Martin Heideggerre, aki a náciizmussal nem pusztán kokettált, hanem nagyon is azonosult vele. Ha a totalitárius rendszerek iránti affinitást nézzük, akkor nem jobb a túloldal sem, noha ezt vonakodunk elismerni, mert a túloldalon van egy magyar gondolkodó, Lukács György, aki egy másik totalitárius rendszer iránt mutatott fölöttébb nagy engedékenységet. Szólhatnék akár Giordano Brunóról is, és még sok más filozófusról, akik notóriusan belekeverednek a politikába, és ezt különböző módokon értékelhetjük. Értékelhetjük elmarasztalóan is, de úgy is értékelhetjük, mint akik a valóság iránti érdeklődésből, megpróbálják formálni a valóságot. Megkísérelnek hozzájárulni ahhoz, hogy a valóság valamilyen irányba fejlődjék, megpróbálnak hatni. Vajon bűn-e az, hogy ezt megpróbálják? Vajon mindaz, hogy a filozófusok hatni akarnak, csupán kariervágyból történik? Nem akarok válaszolni ezekre a kérdésekre. Nyilván így is, úgy is lehet válaszolni. Azért sem adok semmilyen választ ezekre a kérdésekre, mert ezzel máris elköteleződtem a filozófia hermeneutikai felfogása mellett, miszerint a filozófia nem

a válaszaiból, hanem a kérdéseiből él. A hermeneutika a kérdés és a kérdezés körül forog, és azt mondja, hogy nem minden korra jellemző minden kérdés, hanem a kérdések változnak, a filozófia ilyen és olyan is lehet.

Visszatérek az előadásom címének magyarázatához. A hermeneutika melletti két másik kifejezés, a relativizmus és a pluralizmus inkább fíntor akar lenni, mondván, hogy a relativizmus, ahogy jeleztem, a hétköznapi nyelvhasználatban is inkább negatív fogalom. A relativisták, azok nem rokonszenves emberek, bármit is jelentsen közelebbről ez a szó. Viszont a pluralizmus többé-kevésbé rokonszenves. A tézisem úgy hangzik, hogy amit a relativizmus kifejezés ellenszenvesen nevez meg, azt a pluralizmus rokonszenvesen teszi. A jelentésüket illetően nincs sok különbség a kettő között. Az ellenszenves, rokonszenves, vagy más kifejezések indexe történeti korokban más és más. Bizonyos kifejezések kurrenssek és divatosak, mások meg elátkozottak. Nem is olyan régen, illetve már elég régen, még a rendszerváltás előtt, emlékszem arra az MSZMP-határozatra, amely vad kirohanásokat intézett a plurális és pluralizmus kifejezések ellen. Akkor olyan világban éltünk, amikor ezek szitokszavaknak számítottak. Ma olyan világban élünk, amikor a pluralizmus szó, ha nem is mondanám, hogy feltétlenül rokonszenves, de mindenképpen semleges kifejezés, vagy inkább *politically correct*. A pluralizmus azonban a marxista korszakban *politically not correct* volt. Az igazság el-relativizálását jelentette, a másként gondolkodók rehabilitálását, akik másként gondolkodnak, azok más igazságok mellett kötelezik el magukat, ami viszont azt jelenti, hogy az igazság plurális. Juj! Ez már önmagában véve is megengedhetetlen. Tehát, a relativizmus és a pluralizmus tulajdonképpen ugyanaz, csak az egyik rokonszenvesként állítja be azt, amit a másik ellenszenvesnek tart, vagy fordítva.

A továbbiakban a hermeneutika álláspontját szeretném kifejezni a relativizmussal kapcsolatban. Amikor azt mondom, hogy *a* hermeneutika, akkor az „a” kurzívba teendő, sőt a kurzív „a” mögé még egy ironikus fíntort is szeretnék biggyeszteni. Évtizedekkel ezelőtt több cikket is írtam különböző nyelveken arról, hogy vajon létezik-e egyáltalán *a* hermeneutika, és bizony súlyos

aggályaimat fejeztem ki ezzel kapcsolatban (összefoglalásukra lásd Fehér M. 2001). Akkor viszont mit keresek én itt? Hogyan lehet egy olyan portékával kereskedni, amelyik tulajdonképpen nincs? Miért is nincs a hermeneutika? Azért, mert a hermeneutika a megértés és az értelmezés tana vagy praxisa, és minden dolog megérthetőségét és értelmezhetőségét állítja. Ha viszont minden megérthető és értelmezhető, akkor nyilvánvalóan az értelmezést magát sem lehet kivonni az értelmezés alól.

Tehát a hermeneutikának elsősorban önmagával kell foglalkoznia: azzal, hogy mit nevezünk *megértésnek*. Akkor el lehet mondani, hogy az én megértésem szerint, a megértés ez és ez. Ha önmagára alkalmazzuk a hermeneutikát, akkor azt látjuk, hogy nincs örökre, egyszer és mindenkorra fixálva, hogy mit is nevezünk megértésnek, mit nevezünk magyarázatnak. A filozófia szeret olyan fogalmi magyarázatokkal élni, amelyekben a filozófusok – el nem ítéltető módon – gyakran felteszik azt, hogy a szavak jelentése történelem feletti módon azonos. A hermeneutikailag aktív gondolkodók, mint Heidegger (2019) és Gadamer (2003) arra hívják fel a figyelmet, hogy a filozófiai problémák és kifejezések jelentése korról korra radikálisan változik. Előfordulhat, hogy maga a szövegezés, a szóhangzás, a *Wortlaut*, a *wording* azonos, és mégis az azonos szóhangzás mögött a jelentés máris megváltozott. Ha ezt belátjuk, akkor kételyeket támaszthatunk a filozófia történetének mint az igazság meghódítására törekvő nagy akció iránt is. Az igazságot említettem, és az igazság természetesen magasztos kifejezés. Hegel (1977) mondja filozófiatörténeti előadásain, hogy az igazság szóra minden elfogulatlan embernek megdobbán a szíve. Nos, ha elfogulatlanok vagyunk, akkor megdobbán a szívünk, de Hegel kikel Pilátus ellen, aki azt mondta, hogy mi az igazság? Lekicsinylő módon folytatta: nekem ez az igazság, nektek pedig ez. Hegel tehát kirohanásokat intéz az ilyen cinikus, szkeptikus beállítódás ellen. A hermeneutika fontos tézise a nyelvinség: amit mondani kell, azt nagyon tökéletlenül tudjuk csak mondani. A hermeneutika e fontos tézisének én magam szeretem azzal bizonyítani, hogy időnként elkezdek dadogni. Ez annyit jelent, hogy ha azt mondom, hogy hermeneutikailag aktív gondolkodók, akkor ez eléggé

szokatlan megfogalmazás. A szokatlansággal jelzem a vonakodásmat, hogy a hermeneutika szót lépten-nyomon elsüssem, s ezzel felvizezzem.

Az igazság Heidegger számára is kulcsszó. Több egyetemi előadást és kurzust szentelt az igazság kérdésének, például az össziadás 21. kötetének (Heidegger 1995) az a címe, hogy *Logik die Frage nach der Wahrheit*, vagyis Logika, az igazságra vonatkozó kérdés. A filozófusokra, ahogy már pontosan jeleztem, az a jellemző, hogy mindenre rákérdéznek. Nem hagyják magukat, az átörököített nézetek iránt szkeptikusan viseltetnek. S ha most azt mondom, hogy szkeptikusan viseltetnek, megint tökéletlen a nyelvhasználatom, illetve arra kell emlékeztetnem, hogy a szkeptikus szó, eredetileg szkepteszthai görögül, azt jelenti, hogy a ködben vizsgáldni, ellenőrizni. Tehát a szkepszis jelentése egészen más volt, mint az újkorban. Az újkorban Descartes-tól kezdve episztemológiai fogalom, a kétely, mely a megismerési vagy tudásigényeket illeti. A görögök számára a szkepszis életmód volt, etikai jelentéssel. Ha azt mondom, hogy a szkepszisnek különböző korokban különböző jelentése volt, akkor ezzel azt szeretném sugallni, hogy a filozófiai problémák azonossága, fölöttébb kétséges valami. Jómagam tézisként többször is megfogalmaztam azt, hogy a hermeneutika a filozófia problémátörténeti felfogásával való vitában juttatta magát érvényre. A problémátörténet fogalma, amelyet különböző filozófiai irányzatok használnak, miképp azt a fiatal Heidegger is tette a habilitációs írásában pozitívan, majd később már negatívan, nos, a problémátörténet annyit jelent, hogy a filozófia problémákból áll, és minden kor filozófiai válllvetve, vagy nem válllvetve, azért küzdöttek, hogy ezekre a problémákra plauzibilis választ adjanak, de a problémaazonosság biztosítva volt. Ezzel szemben tézisként megfogalmazandó az, hogy a problémaazonosság önmaga is probléma, és ha bonyolultan szeretném magam kifejezni, akkor azt mondanám, hogy a problémaazonosság problémája önmaga sem azonos. Az, hogy mit értünk problémán, az nem független történeti koroktól. A történeti korok változásai hermeneutikai szempontból alapvető jelentőségűek. Erre azt lehetne mondani, hogy ha a történelmi korok ilyen nagy szerepet játszanak, akkor

a hermeneutika relativista, a történelmi korok relativitását hirdeti, és elveti az abszolútumot. Erre viszont azt lehetne mondani, s ezzel próbálok közeledni Heidegger és Gadamer relativizmushoz való viszonyához, hogy a relativizmus nemet mond az abszolút megismerésre vagy magára az abszolutizmusra, de maga a megkülönböztetés, az egyik a másikon áll vagy bukik. 1920–21-ben Heidegger előadásokon tematizálta a kérdést, hogy mi is a filozófia. Vajon a filozófiának az volna-e dolga, hogy a maga területén örök igazságokat juttasson érvényre? Vagy hogyan is állunk az örök igazságokkal? Vannak-e örök igazságok? Némi meditáció után Heidegger arra a következtetésre jut, hogy ha a filozófiai problémák radikális változásait nézzük, akkor az örök igazságok feltételezik, hogy van valami olyan létező, az ember, aki örökké létezik. De ha az ember maga is véges és történeti – és a végesség és a történetiség hermeneutikai szempontból nagyon komolyan veendő –, ha véges és halandó, tökéletlen lények vagyunk, akkor vissza kell vonnunk vagy legalábbis módosítanunk kell az olyan nagy igények megfogalmazását, amelyek abszolút igazságokról és örök igazságokról szólnak. Ha viszont a filozófia abszolútságát vagy abszolutizmus igényét lenyesegetjük, akkor vele együtt bukik a relativizmus és a szkepticizmus is, mert e kettő azon élőlöködik, hogy az abszolútnak és az örök igazságnak van valamiféle konzisztens értelme. Heidegger tehát úgy kritizálja az örök igazságok tanát, hogy semmi engedékenységet nem mutat a szkepszis vagy a relativizmus iránt. Egy házi felhasználásra készült feljegyzésben, ami egy Karl Löwith nevű tanítványának íródott levélben került megfogalmazásra, Heidegger (2009) brutális egyértelműséggel úgy fogalmaz, és ezt a későbbiekben is többször megteszi, hogy *először is, nekem nincs filozófiám*. Az túl nagyigényű dolog lenne. Az a szerző, akinek műveit több mint 100 kötetben adják ki, és az összkiadás az utolsó kötet felé közeledik, az visszautasítja azt, hogy ő filozófus lenne. *Mások lehetnek nagy filozófusok, de én nem vagyok filozófus*. Heidegger tehát a háború után tartott előadásaiban revízió alá veszi magának a filozófiának a fogalmát, és kétségbe vonja a filozófiának olyan feladatmeghatározását, amely szerint a cél az örök igazságokhoz vagy abszolút igazságokhoz

való eljutás volna. A történeti színpad változásai közepette nagyon is kétséges örök igazságokról beszélni. Ha viszont kétséges örök igazságokról beszélni, akkor éppolyan kétséges filozófiai álláspontra szert tenni a kétséges dolgok elutasításából. Másként fogalmazva, s azért ismételem, mert fontosnak gondolom, ha egy nézetet el akarunk utasítani, akkor pusztán a *nemekből* és elutasításokból nem lehet megélni. Az újkori filozófiában a szkepszis általában azt jelenti, hogy valamire *nemet* mondom. *Nemet* monduk az örök igazságokra, *nemet* monduk arra, hogy az ember képes megismerni az igazságot, hogy van igazság és így tovább. Azonban az elutasításból való érzés parazita módon azon élősködik, amit elutasít. Valójában tehát a szkeptikusnak szüksége van az abszolutistára. A szkeptikus fellépésének csupán addig és abban az értelemben van értelme, amíg van abszolutista. Ha tehát egy szkeptikus fellép, és azt mondja, hogy kérem szépen, nem lehet megismerni, az ember nem képes megismerni, mert nincs igazság, akkor összesúgnak a háta mögött, hogy hű, de rettenthetetlen módon kételkedik. Ha viszont valami ezen elkezd kacagni, az a leg-súlyosabb érv valami ellen. Nem veszi komolyan. Tehát, ha abszolút igazságok nincsenek, akkor az abszolút igazság tagadásából sem lehet megsütni a saját pecsenyénket, hogy így fogalmazzak. Heideggernek ez az összefoglaló véleménye a szkepticizmusról, amelyet egyetemi előadásokban fejt ki, és ebben az irányban próbál tájékozódni. Heidegger tehát az első világháború után hajtott végre egy hermeneutikai fordulatot, amit kalaplengetéssel és kis önmenedzseléssel a filozófia a 20. századi hermeneutikai fordulatának titulál. Nem én teszem ezt, hanem bizonyos kollégák, mivel a *the hermeneutic turn of philosophy* bizonyos gyakorisággal megjelenik a szakirodalomban. Szerencsés helyzetben vagyok, nyugodtan háttérbe húzódhatok, és egyszerűen csak mutogatok bizonyos könyvekre, melyek állítják, hogy a 20. századi filozófiában nemcsak egy nyelvi fordulat, de egy hermeneutikai fordulat is megjelent. Ezt próbálok most gyorsan érzékeltetni.

Valójában ez a fordulat igen egyszerű volt. Minden komoly fejlemény a filozófiában nagyon egyszerű dolgok alapján következik be. Ebben az esetben az egyszerűség abban áll, hogy a filozófiának

vissza kell térnie a való élethez. A filozófia egyetlen témája a való élet, a való élet pedig nem filozófiai nyelvet beszél. A való életnek megvan a saját nyelve, és saját nyelvét kell lehetőleg beemelni a filozófiába. A filozófia episztemológiai tradíciója ellen intéz alapvető támadást Heidegger, mondván, hogy az embernek a dolgokhoz való viszonyát, a hétköznapi ember álláspontját próbáljuk meg érvényre juttatni, a tudósokat pedig tegyük zárójelbe. A hétköznapiakban a dolgokhoz spontán módon viszonyulunk, például itt van a karórám, amelyet arra használok, hogy rápillantsak, és lássam az idő múlását. Ezt is várom tőle, de ha elkezdene csilingelni vagy énekelni, akkor igencsak meglepődnék. A dolgokat használjuk, és nem szemléljük, nem meghatározzuk. A világhoz való megismerő viszonyulás, ahogy Heidegger fogalmaz, nem eredeti. Az eredeti viszonyulás az, hogy ránézek a karórára, vagy megfogjuk a kilincset, ha ki akarunk menni a teremből, a szintiszta pragmatizmus világa. A dolog lényege tehát abban áll, hogy erre vagy arra használható. Ez a dolognak a mire-valósága. A mire-valóságra valaki azt mondja, hogy nem elég emelkedett. Erre azután a hermeneutikailag színezett filozófus azt válaszolja, igen, ez kevésbé emelkedett. Meglehet, a hétköznapiakban meglehetősen kevésbé emelkedetten viselkedünk, de a filozófiának az lehet a dolga, hogy a hétköznapi létezésünkről legyen valamiféle mondanivalója, s azt próbálja meg hozzátenni, s ehhez találja meg a megfelelő nyelvet. A hermeneutika ezért rettentő bizalmatlansággal kezeli a filozófiai terminológiát. Évszázadok, évezredek óta használt fogalmak, mint szubsztancia, szubjektum stb. megkérdőjeleződnek. Heidegger például kirohanásokat intéz a szubjektum-objektum dualizmusa ellen, s azt próbálja bemutatni, hogy a nyelvi kifejezés problémája, a *Begriffsbildung* – németül, angolul ez *concept formation*, ami nem jó kifejezés, a *fogalomalkotás* az alapvető kérdés. A nyelvi megnevezés, az, hogy a filozófia milyen nyelvet és milyen fogalmiságot használ, egyáltalán nem másodlagos. A nyelvi viszonyulás mögött állandóan ott rejlik egy valóságos viszonyulás. Így a nyelvet nem

tetszőlegesen használjuk, hanem a nyelv bűnös abban a tekintetben, hogy miről, mit és hogyan mondunk. Heidegger törekvése a nyelvi fordulat után az, hogy más nyelvet próbáljon kitalálni a filozófia számára. A *Lét és idő* első részében elmondja, hogy annak a létkérdésnek, amit ő fel vél tenni, annak a megfogalmazásához nemcsak a szavak hiányoznak, hanem a grammatika is. Ez annyit jelent, hogy például Heidegger a német igeidőrendszert megpróbálja radikális revízió alá venni. Azt mondja például, hogy a *Gewesene* „létezett” helyett a *Gewesende zukunft* „létezendő” kifejezést kellene használni. A *Gewesende* a múlt időből jelen időt csinál. S akkor ezt valamiféle olyan bonyolultsággal lehet lefordítani, hogy ez egy olyan jövő, amely még jelen van.

A hermeneutika programja tehát az, hogy visszatérjen a való életbe. A való életben önmagunkat halandónak tapasztaljuk. Az embernek ezért nem adatik meg a hozzáférés az örök igazságokhoz. Most jön egy nagyon fontos DE! DE mindez nem azt jelenti, hogy az igazság nem adatik meg az embernek. Ez az igazság Heidegger megfogalmazásában az egzisztencia igazsága. Heidegger az igazság fogalmát újratematizálja. A görög *aletheia* 'megjelenített, felfedett' szóban észleli az alfa privativumot, a fosztóképzőt, vagyis az igazság annyi, mint elrejtetlenség. Ez nem Heidegger találmánya, hanem már a 19. századi német filozófiában használt kifejezés. Ha az igazság elrejtetlenséget jelent, akkor az ennek megfelelő életmód volna az egzisztencia igazsága. Bár az ember számára nem adatik meg az örök igazság, attól még élhet igaz, értelmes életet. Véges történeti lényként, aki azon történeti kor felé fordul, és megpróbálja azt formálni, amelyikben él.

Az abba a történeti korszakba való belebonyolódás, amelyben élt Lukács György és Martin Heidegger a maga különböző módján, sajnos, azt kell mondanom, hogy ez bizony megjelenik programjukban. Alternatívát jelent a tudomány embere számára meghitt közeg, azaz visszahúzódás a tudomány templomába, aminek persze szintén megvan a maga hátulütője.

Irodalom

- Fehér M. István (2001). *Hermeneutikai tanulmányok I.* Budapest: L'Harmattan.
- Gadamer, Hans George (2003). *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja.* Budapest: Osiris.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1977). *Előadások a filozófia történetéről I–III.* Budapest: Akadémiai.
- Heidegger, Martin (1995). *Gesamtausgabe Bd. 21: Logik: Die Frage nach der Wahrheit.* Frankfurt am Main: Klostermann.
- Heidegger, Martin (2009). Letter to Karl Löwith on His Philosophical Identity. *New Yearbook for Phenomenology and Phenomenological Philosophy*, 9, 103–109.
- Heidegger, Martin (2019). *Lét és idő.* Budapest: Osiris.

TÉNYEK ÉS ELMÉLETEK A HUMÁN TUDOMÁNYOKBAN

Alethikus relativizmus és abszolutizmus a nyelvtudományban*

0. Bevezetés

Noha az a kérdés, hogy az igazság relatív-e vagy abszolút, az általános ismeret- és tudományelmélet egyik legtöbbet tárgyalt, közel két és fél ezer éve a diszkussziók homlokterében álló problémája, a nyelvtudományra vetített szisztematikus felvetésére mindeddig nem került sor. Ebben az írásban megkísérlem megtenni az első lépéseket e hiány pótlására:

- (K) Melyek az igazság-relativizmus és az igazság-abszolutizmus sajátosságai a nyelvtudományban?

Komplexitása miatt (K) nem válaszolható meg közvetlenül, ezért három részkérdésre bontom.

Annak eldöntését, hogy a nyelvtudományban a 'nyelvre' vonatkozó állításaink 'igazságát' abszolútnak vagy relatívnak tekintsük-e, akkor kísérrelhetjük meg, ha előzetesen tisztázzuk, hogy a relativizmus és az abszolutizmus szemlélete milyen módon jelenik meg a *gyakorló nyelvészeknek* a saját tevékenységükre való reflexiójában. A tanulmány I. részében az alábbi részkérdésből kiindulva áttekintjük az abszolutista és a relativista igazságfogásnak a toleranciához és az intoleranciához fűződő viszonyát a nyelvtudományban:

* A tanulmány az MTA–DE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat támogatásával készült.

- (K1) (a) Milyen viszony áll fenn a nyelvtudomány gyakorlatában a tudományos megismerés sokfélesége, az igazság relativista felfogása és a sajátunktól eltérő nézetek tolerálása között?
- (b) Milyen viszony áll fenn a nyelvtudomány gyakorlatában a tudományos megismerés sokfélesége, az igazság abszolutista felfogása és a sajátunktól eltérő nézetekkel szembeni intolerancia között?

Az áttekintett relativista és abszolutista nézetek *naivak* abban az értelemben, hogy a gyakorló nyelvészek tudomány- és ismeretelméleti háttértudás nélküli önreflexióját reprezentálják. Számbavételük során *deskriptív* módon járok el, bemutatva, de nem minősítve azt, ahogy e két szemlélet megjelenik a nyelvtudomány gyakorlatában.

A naiv álláspontok nyelvtudományi jelenlétének dokumentálását követően rátérhetünk az abszolutizmus és a relativizmus közötti döntésre a tudomány- és ismeretelméleti kontextus bevonásával. E feladat végrehajtásának szükséges feltétele, hogy rendelkezésünkre álljon a nyelvtudományi elméletalkotás valamely *metaelméleti* modellje. Ezért a II. részben Kertész és Rákosi (2012), (2022) p-modelljét felhasználva kívánok választ kapni a tanulmány következő részkérdésére, mely az általános ismeret- és tudományelméleti alapkérdés nyelvtudományi specifikációja:

- (K2) A p-modellből a nyelvtudomány igazság-relativista vagy igazság-abszolutista szemlélete következik-e?

A p-modellnek szükségképpen *normatív* komponenst is kell tartalmaznia, mely elősegíti a nyelvtudomány igazság-relativista és -abszolutista szemlélete közötti döntést.

A p-modell alkalmazásából levont következtetések egy 'méréselt' igazság-relativista felfogást körvonalaznak majd. Mivel az általános ismeret- és tudományelméleti szakirodalom nagy terjedelemben és olykor igen élesen vitatja az igazság relativista felfogásának létjogosultságát, a tanulmány III. részében fel kell tennünk a harmadik részkérdést:

- (K3) Ki tudja-e védeni a p-modell az igazság-relativizmussal szembeni abszolutista vádak legalább egy releváns hányadát?

Az igazság-relativizmussal szembeni érvek áttekintését és a p-modell ellenérveinek kifejtését követően a (K1)–(K3) kérdésekre adott válaszok összegzése megadja a (K) kérdés – e tanulmányban nyilvánvalóan csupán részleges és provizórikus – megoldását.

I. rész:

Naiv relativizmus és naiv abszolutizmus

1. Kérdésfelvetés

A Chomsky személyéhez kötődő interpretatív szemantikusok és a generatív szemantikusok közötti harcokra visszaemlékezve a nyelvész Robin Lakoff – egykori generatív szemantikusként – a következő konklúzióra jut:¹

- (1) (a) „Századunk nagy részében megkíséreltük a nyelvet a »természettudomány« Prokrusztész-ágyába kényszeríteni, és ennek eredménye az a káosz és viszály lett, amelyet tudományterületünkön tapasztalunk. Ha természettudományt művelünk, akkor fel kell tennünk, hogy csak *egyetlen paradigma* férhet hozzá az *igazsághoz*, és az lenne jó, ha az a sajátunk lenne.
- (b) De annak a *lehetetlensége*, hogy tudományterületünkön mindenkit rávegyünk *egyetlen paradigma elfogadására*, a kuhni normál tudományban való berendezkedésre, azt mutatja, hogy rosszul láttuk a dolgokat. [...] minden nyelvész vagy minden elméleti perspektíva másképp ragadja meg a nyelvi valóságot, és mindegyikük – noha mint tudományos elméletek *összeegyeztethetetlenek* egymással – hozzáad valamit a tudásunkhoz. De többé nem követelhetjük meg, hogy a perspektívák egyetlen elméletté ötvöződjenek: *be kell érünk eltérő, de egyformán érvényes nézőpontokkal*” (Lakoff 1989: 985–986, kiemelés K. A.).

¹ Az idézetek szövegére való későbbi utalások megkönnyítése érdekében az idézeteket gondolati egységekre tagolom. A tagolás nem felel meg szűkségképpen az eredeti szöveg bekezdéseinek.

Egy évtizeddel később a filozófus Peter Lynch így ír:

- (2) „A pluralizmus fogalma fényesen ragyog a tudomány világában és a kultúra egészében. Legáltalánosabb formájában a pluralizmus az a gondolat, hogy a valóságnak egynél több *igaz* leírása lehetséges; lehetőségek valamely téma egymással összeegyeztethetetlen, de egyformán elfogadható megközelítései. *Nincsenek abszolút tények, hanem sokféle igazság van, melyek mindegyike egyformán igényt tart a figyelmünkre*” (Lynch 2001: 1; kiemelés K. A.).

A két idézet egészen eltérő kontextusokból származik, és egészen eltérő indítatásokból született. Lakoff gyakorló nyelvészként naiv módon reflektál mindennapos nyelvési tapasztalataira azzal a szándékkal, hogy saját szemszögéből mutassa be a generatív szemantika történetét. Ezzel szemben Lynch könyve Platón *Theaitétosz*-a óta intenzíven tárgyalt ismeretelméleti alapkérdéseket vet fel magas absztrakciós szinten, és próbál megoldást nyújtani rájuk. Mégis, bármily távol áll is egymástól a gyakorló nyelvész és a filozófus világa, a két idézet szembetűnő analógiát mutat. Mindkettő a tudományos megismerés *relativizmusának* problémakörét veti fel: az egyik a nyelvtudományra vonatkoztatva, a másik általános filozófiai kontextusban. Mint a Bevezetésben említettük, a relativizmus az ismeretelméleti és tudományelméleti diskurzus egyik klasszikus, szerteágazó, számos részproblémában megnyilvánuló és mindmáig lezáratlan témája, azonban a nyelvtudományban való megjelenésének vizsgálata még várat magára. A jelen írásnak az a célkitűzése, hogy kísérletet tegyen e hiány pótlásának első lépésére, legalább két nehézségbe ütközik.

Ami az elsőt illeti, a Lakoff-idézet nem csupán az igazság relativizmusának alapgondolatát jellemzi a gyakorló nyelvész tapasztalataira támaszkodva (1)(b)-ben, hanem (1)(a)-ban szembeesíti azt ellentétével, az *abszolutista* tudomány szemlélettel.² Utal arra, hogy a relativista és az abszolutista igazságfelfogás ütközése olyan

² (1)-ben nincs inkompatibilitás a 'nyelvi valóságra' való utalás és azon következtetés között, hogy „be kell érniünk eltérő, de egyformán érvényes nézőpontokkal”. Például az alethikus relativizmus egyik markáns változatának egyszerű megállapítása szerint „kutathatunk egy tőlünk független valóságot,

kihívást jelenthet, amellyel az ismeret- és tudományelmélet művelői mellett az elméletek, módszerek, fogalmak sokféleségében utat kereső gyakorló nyelvészeknek is szembe kell nézniük.

A relativizmus közismert kihívásainak egyike az, hogy önmagát cáfolónak látszik, és ezért ellenfelei szerint eleve elfogadhatatlan érvelésre épül.³ Továbbá, az abszolutizmus képviselői az igazság parttalanságával vádolják a relativizmust, mivel nem ismer el olyan mércét, amely alapján a különböző igazságok között dönteni lehetne, valamint azzal, hogy összeegyeztethetetlen igazságokat tekint egyidejűleg érvényesnek; vagy azzal, hogy összefonódik az 'idealizmussal', a 'szubjektivizmussal', az 'antirealizmussal', a 'szkepticismussal'. Végül, a relativizmus az alternatívák közötti önkényes, egyéni és csoportérdekekre épülő, tekintélyelvű vagy esetleges döntéseket legitimálhat.

Az abszolutizmus kihívása pedig Bloor (2007: 279; kiemelés K. A.) megfogalmazása szerint mindenekelőtt abban áll, hogy „az igazán veszélyes emberek kint a világban mindannyian abszolutisták. Az abszolutizmus diktatúrája és az *abszolút háborúja az abszolút ellen az, amitől félnünk kell.*”⁴

Mind az abszolutizmus, mind a relativizmus melletti érvelés gyakran alkalmaz látens módon ún. informális érvelési hibákat,

de lényegét nem állapíthatjuk meg a maga valójában, vizsgálódásainktól függetlenül” (Margolis 2010: 105). Lásd Kuhn (2000) *Útőszavát* is.

³ Az érv forrása Platon: *Theaitétosz* 171a–c. Kertész (2022) részletesen elemzi az évrre vonatkozó irodalmat.

⁴ A *Common Knowledge* című folyóirat tematikus számának kiindulópontja Joseph Ratzinger bíboros (a későbbi XVI. Benedek pápa) homíliája, melyben 'a relativizmus diktatúráját' állítja. Bloor tanulmánya, noha reflektál ezen állítás teológiai kontextusára, az abszolutizmusnak és a relativizmusnak a tudományos megismerésre vonatkozó általános tulajdonságait a teológiai kontextustól elvonatkoztatva elemzi. Arra a következtetésre jut, hogy a relativizmus és az abszolutizmus egymást kizáró nézetek, és dichotómiájuk egyéb – harmadik típusú – nézeteket is kizár (Bloor 2007: 252). Bloor (2011) a tudományos megismerés tudásszociológiai megközelítésére specifikálva folytatja gondolatmenetét, Bloor (2016) pedig Paksi (2016) kritikájára válaszolva világítja meg ismét fő érveit.

mint például az 'argumentum ad hominem', 'argumentum ad verecundiam', 'petitio principii', 'elsietett általánosítás', 'regressus ad infinitum' stb.

Noha (1) és (2) egyaránt az igazság relativitására fókuszálnak, az említett cél elérésének egy második nehézségét is érintik. Ugyanis az abszolutizmus és a relativizmus nem izolált kategóriák, hanem összefügghetnek a *toleranciával*, illetve az *intoleranciával*. Két nézetrendszer látszik szemben állni egymással: a toleranciával összekapcsolt relativista igazságfelfogás, valamint annak ellentéte, az intoleráns és egyúttal abszolutista igazságfelfogás. Kézenfekvő feltételezni, hogy amennyiben az elméletek, módszerek, terminusok sokféleségét egy adott tudományterületen *ténynek* tekintjük, akkor el kell fogadnunk az igazság *relativitását* is: azt, hogy nincs egyetlen, abszolút igazság, hanem az igazság mindig egy paramétertől, azaz attól a feltételrendszertől függ, amelyhez viszonyítjuk. Továbbá, úgy vélhetjük, hogy amennyiben tolerálhatunk olyan nézeteket, amelyek különböznek a sajátunktól, és annak akár ellent is mondhatnak, akkor a relativizmus a *toleranciával* is közvetlenül összekapcsolhatónak látszik.⁵ És fordítva: az abszolutizmust egyúttal intoleránsnak vélhetjük.

Azonban az ismeretelméleti szakirodalomban dokumentált viták egyik hozadéka az, hogy ennek az érvelésnek a helytállósága távolról sem magától értődő.⁶ Az ismeretelméleti diskurzusban a viták tárgya egyebek mellett éppen az a kérdés, hogy a megismerés sokféleségével valóban összefügg-e a relativizmus és a tolerancia indokoltsága; ha igen, hogyan, és ha nem, milyen érvek

⁵ Etikai relevanciája mellett a tolerancia a relativizmushoz és a pluralizmushoz fűződő összefüggése révén azokkal azonos ismeretelméleti síkon kezelhető.

⁶ A relativizmus problémakörét övező vitákba az összegzés és rendszerezés igényével betekintést nyújtanak a következő művek: Hollis & Lukes (eds.) (1982), Krausz (ed.) (2010), Garcia-Carpentino & Kölbel (eds.) (2008), Hales (ed.) (2011), Baghramian (ed.) (2014), Baghramian & Carter (2015), Boghossian (2006b), Irlenborn (2016), Kusch (ed.) (2020), Kusch (2021), Baghramian & Colina (2020).

alaján nem. E vitákban egyelőre azok az érvek látszanak erősebbnek, amelyek a három kategória közötti imént említett összefüggéseket kétségbe vonják.

Először is, a tudományos megismerés sokfélesége motiválhatja mind a relativista, mind az abszolutista magatartást. Érvelhetünk úgy – normatív módon –, hogy a sokféleségből annak elfogadása és az eltérő nézetek egyidejű érvényességének, valamint a velük asszociált igazságoknak a relativista elismerése következik, de az abszolutizmus szellemében úgy is, hogy a sokféleség egyetlen érvényes nézetre és az egyetlen igazságra szűkítendő.

Másodszor, a relativizmusból nem következik szükségképpen a tolerancia, sem pedig, fordítva, a toleranciából nem következik a relativizmus.⁷ Lehet úgy érvelni, hogy a relativizmus elvethet bizonyos álláspontokat, például az abszolutizmusét. Továbbá, a relativizmus nem zárja ki a tolerált nézetek valamelyikének a preferálását (Irlenborn 2016: 121, Rescher 1993a: 100 k.). Tehát a relativizmus és a tolerancia kompatibilitása fenntartható, de nem szükségszerű.

Harmadszor, az sem állítható, hogy az abszolutizmus szükségképpen intoleráns magatartást eredményez, vagy hogy az intolerancia szükségképpen abszolutizmushoz vezet. Nem zárható ki eleve, hogy még abban az esetben is, amikor az abszolutista egy a sajátjától eltérő nézetet hamisnak tekint és elutasít, elismerhet olyan érveket, amelyek nem minősítik irracionálisnak az egyébként elutasított nézetet és ily módon annak toleráns tudomásulvételét (Irlenborn 2016: 121–122).

Ismeretelméleti szempontból tehát a szóban forgó kategóriák viszonya jóval differenciáltabb annál, semhogy sematikusan lenne értelmezhető. Viszont abból, hogy ismeretelméleti okfejtések fényében nincs szükségszerű összefüggés a relativizmus és tolerancia, illetve az abszolutizmus és az intolerancia között, amennyiben egyik sem feltétele a másiknak, nem következik, hogy a nyelvtudományi kutatás *gyakorlatában* a sokféleség ténye nem kapcsolható

⁷ Az érvek tömör áttekintéséhez lásd Ressler (2008).

össze mind a relativista igazságfelfogással, mind a sajátunktól eltérő elméletek, módszerek, terminusok tolerálásával. És az sem zárható ki, hogy e gyakorlatban a sokféleségre adott abszolutista reakció és az intolerancia áll kapcsolatban egymással.

Ezen okfejtésből az a tanulság származik, hogy az alábbi kérdés *jól motivált*, mert bátorítja a sokféleség, a relativizmus vs. abszolutizmus és a tolerancia vs. intolerancia viszonyrendszerének tárgyilagossá feltárását a nyelvtudomány gyakorlatában:

- (K1) (a) Milyen viszony áll fenn a nyelvtudomány gyakorlatában a tudományos megismerés sokfélesége, az igazság relativista felfogása és a sajátunktól eltérő nézetek tolerálása között?
- (b) Milyen viszony áll fenn a nyelvtudomány gyakorlatában a tudományos megismerés sokfélesége, az igazság abszolutista felfogása és a sajátunktól eltérő nézetekkel szembeni intolerancia között?

A (K1)-re adható válasz kétféleképpen közelíthető meg. Egyrészt *leírhatja a gyakorló nyelvészek hozzáállását* szakterületük egymással rivalizáló elméleteihez, módszereihez, kategóriáihoz. Másrészt a válasz olyan következtetések levonására is lehetőséget nyújthat, amelyek *normatív* jelleggel hozzájárulhatnak a nyelvtudomány egyes területein a problémamegoldó tevékenység hatékonyságának növeléséhez. *A jelen dolgozat I. része (K1)-re az előbbi, deskriptív módon kíván választ adni.*

A gyakorló nyelvészek leírandó nézeteit *naivnak* fogom nevezni. Ugyanis (K1) *metaelméleti* probléma, és ezért megoldásához metaelméleti – azaz ismeret- vagy tudományelméleti – modellre lenne szükség. Azonban a nyelvtudományi diszkussziókban sem a relativista, sem az abszolutista nézet nem támaszkodik metaelméleti apparátus alkalmazására, hanem a gyakorló nyelvész mindennapos kutatói tevékenységére való önreflexióra szorítva a tárgytudományos kutatás határain belül marad. E nézetek a nyelvészek relativista vagy abszolutista álláspontját szisztematikusan kidolgozott metaelméleti modell nélkül sem hozzák összefüggésbe a relativizmusnak és az abszolutizmusnak a filozófiában tárgyalt problémakörével, nem érintik az ismeretelméleti

szakirodalomban tárgyalt különböző relativizmus- és abszolutizmusfelfogásokat, nem értékeli az önreflexióból levont következtetéseket az ismeretelméletben tárgyalt szempontok szerint, és figyelmen kívül hagyják mindazokat a nehézségeket, amelyeket a relativizmus és az abszolutizmus különböző változatai felvetnek. A 'naiv' terminus az itt jellemzett értelemben értéksemliges: az, hogy egy nézetet 'naiv'-nak nevezünk, nem jelenti annak sem negatív, sem pozitív értékelését.

A tanulmány I. részének felépítése a következő:

A 2. szakaszban tisztáznunk kell néhány olyan háttérfeltevést, amelyek megemlézése gondolatmenetünk felépítéséhez szükséges. A 3., 4. és 5. szakaszban az említett deskriptív szemlélettel vizsgálunk meg olyan nézeteket, amelyekből (K1) megoldására következtethetünk. Ennek során nem foglalunk állást sem az abszolutizmus, sem a relativizmus mellett vagy ellen. Az elemzés tárgyszerűsége törekszik, és nem kívánja a példákkal szemléltetett álláspontok bírálatát, elutasítását, támadását, elfogadását vagy támogatását sugallni. Végül a 6. szakasz összefoglalja a gondolatmenet alapján a (K1) kérdésre kínálkozó választ.

2. Háttérfeltevések

2.1. Bevezető megjegyzések

A tanulmány tárgya a *nyelvtudomány* relativizmusa vs. abszolutizmusa, és *nem* nyelv és gondolkodás relativitása. E két kérdéskör viszonya ugyan érdekes kérdések sorát vetheti fel, de tárgyalása túllépne az itt kifejtendő gondolatmenet keretein. Ezért nyelv és gondolkodás relativitására, valamint a Sapir–Whorf-hipotézishez kapcsolódó diszkusszióra nem térünk ki.

Annak érdekében, hogy későbbi okfejtéseinkhez kiindulópontot találjunk, bevezetjük mindhárom kategória olyan 'alapmodelljét', amelyhez viszonyítva felépíthetjük gondolatmenetünket. Ugyanakkor a rendkívül szerteágazó ismeretelméleti szakirodalom útvesztőjéből kiemelve a leegyszerűsített 'alapmodellek' nem

tekinthetők többnek az érvelésünk követéséhez legszükségesebb háttér-információk rögzítésénél. A három kategóriának a szakirodalomban tárgyalt egyes megközelítései az 'alapmodellek' különböző, speciális explikációiként jelennek meg. A rövid áttekintést a sokféleség fogalmával kezdjük.

2.2. Sokféleség

A tudomány egységének vagy sokféleségének kérdése a tudományelmélet egyik fő témája. Ruphy (2016: xi; kiemelés az eredetiben) szemléletesen jellemzi a kérdést a 20. század elején élesen felvető Bécsi Kör válasza és a jelenlegi tudomány- és ismeretelméleti szakirodalom előterében álló válasz közti különbséget:

- (3) „Noha professzionális létének egy jelentős részében a tudományelmélet meglegette a tudomány egységének (tarka) zászlaját, manapság kevesen vonnák kétségbe, hogy a filozófia sodrása világosan a tudomány sokfélesége felé fordult. A Bécsi Körnek a tudomány egységére vonatkozó programja halott [...] (és a közeljövőben nem várható feltámadása). Még nem teljesen halott, de haldoklik a tudományos módszer keresése (az igazolás logikájának értelmében, nem is beszélve egy általános tudomány módszertanról) és, helyesen vagy helytelenül, az utóbbi időben a vele összefüggő demarkációs probléma sem őrzött meg sokat aktualitásából. Az elméleti egységesítés, amely a tudományos haladás egyik régi törekvése és ismervé, már nem kívánatos tudományágakon átívelő módon, reduktív változatában pedig különösen nem az.”⁸

Az az 'alapmodell', amely kikristályosodni látszik, a tudomány sokféleségének három fő típusát különbözteti meg (vö. pl. Dupré 1983, 1993, Galison & Stump [eds.] 1996, Cartwright 1999, Ruphy 2016, Cat 2017, Kellert et al. [eds.] 2006):

⁸ A demarkációs problémát övező diszkusszió áttekintéséhez lásd Kutrovács et al. (2008).

- (4) (a) A tudomány nyelvei, módszerei, elméletei sokfélék.
- (b) Egy adott jelenségnek több, egyaránt helyes tudományos reprezentációja van.
- (c) Adott tudományágak elméletei nem redukálhatók más tudományágak elméleteire.

Ha nem normatív, hanem deskriptív szemlélettel közelítünk (4)-hez, akkor (4)(a),⁹ (4)(b)¹⁰ és (4)(c)¹¹ esetében egyaránt felmerül a (K1) kérdés, vagyis az, hogy a nyelvtudomány *önreflexiójában* jelen van-e az 1. szakaszban már említett következő két álláspont:

Az egyik a sokféleségre adott *abszolutista, intoleráns* reakció. Ha a nyelvtudomány elméletek, módszerek és fogalmak sokaságából áll, melyek olykor összeegyeztethetők, más esetekben

⁹ Ugyanakkor (anakronisztikus módon) *normatív* tartalommal jelenleg is élesen megjelenik az egységes módszer kívánalma a nyelvtudományban a Bécsi Kör szellemében, noha, mint (3)-ban a Ruphy-idézet szemlélteti, a tudományelméletben már régen az ellenkező álláspont vált dominánssá. Például Haider (2016: 7; kiemelés K. A.) felteszi a kérdést: „Mi a tudományos módszer?” Válaszként megismétli az analitikus tudományelméletben Reichenbach nyomán évtizedeken át elfogadottnak tekintett, de már régen meghaladott megkülönböztetést a felfedezés és az igazolás kontextusa között és sürgeti annak alkalmazását a nyelvtudományban.

¹⁰ Példaként említjük, hogy Kertész et al. (eds.) (2019) 13 szintaktikai elméletet hasonlít össze többek között úgy, hogy ezen elméletek ugyanazt a mondatot elemezték a saját eszközeikkel, különböző módon.

¹¹ Azonban folyamatosan jelen volt és jelen van ma is mind az antiredukcionizmusra, mind a redukcionizmusra törekvő *normatív* szemlélet. Például a 19. századi történeti-összehasonlító nyelvtudomány redukcionizmusa a darwinista biológiát tekintette olyan tudománynak, amelyhez hasonlania kellene. Vagy gondoljunk arra, hogy a generatív nyelvészet történetében kezdetben a matematikai eszközöket alkalmazó fizikai elméletek szerkezete szerepelt követendő mintaként (Chomsky 1957), később a generatív nyelvészeti elméletnek a pszichológiára (Chomsky 1959), majd pedig Chomsky minimalista programjában (Chomsky 1995) a jelenlegi biológiára való redukciója (‘biolinguistics’) a tudomány módszertani vezérelv. Ugyanakkor abból, hogy egy elmélet terminusokat vagy módszereket kölcsönöz egy másiktól, nem következik szükségképpen redukciója az utóbbira.

viszont nem, akkor a diszciplína egészének egységesítésére kell törekedni *a sokféleség felszámolásával*: arra, hogy egyetlen felfogás uralja, az egyetlen igazság megtalálásának szándékával, és kirekesztve minden olyan törekvést, amely a mindenkori, egyeduradalomra törő nézetrendszer általánossá válása ellen hat (lásd a Bloor-idézetet az 1. szakaszban).

A másik a sokféleségre való *relativista és egyúttal toleráns* reakció: a nyelvtudomány sokféleségéből az 'igazság' relativitása és a különböző elméletek, módszerek, terminusok együttélésének toleráns *elfogadása* következik.

(4)(a)-val a 3., (4)(b)-vel a 4., (4)(c)-vel pedig az 5. szakasz foglalkozik majd, egyenként megvizsgálva azt, hogy fennáll-e a két összefüggérendszer egyfelől a sokféleség, a relativizmus és a tolerancia, másfelől a sokféleség, az abszolutizmus és az intolerancia között a nyelvtudományi önreflexióban.

2.3. Relativizmus

Rátérve a relativizmus fogalmára, mindenekelőtt abból kell kiindulnunk, hogy a relativizmus, mint tudjuk, nem egységes nézetrendszer. Egyrészt számos különböző változata van, melyeket Haack (1998: 149) nyomán az 'x relatív y-hoz' reláció megnyilvánulásaiként szokás osztályozni. Néhány példát az 1. táblázat mutat be (lásd Kusch 2020: 2).

1. táblázat. A relativizmus fogalmi felbontása

x	a relativizmus változatai
tárgyak, tulajdonságok, tények	ontológiai
igazságok	alethikus
fogalmak, jelentések	szemantikai
morális értékek, normák	morális
az episztemikus igazolás módjai	episztemikus

y	a relativizmus változatai
egyének	protagoraszi
kultúrák	kulturális
tudományos paradigmák	kuhni
társadalmi osztályok, vallások	nézőpont

Másrészt e változatokon belül a részproblémák és lehetséges megoldásaik egymásnak ellentmondó, vagy egymással részleges átfedésben lévő, vagy egymást részlegesen kiegészítő gondolatrendszerek hálózatában jelennek meg. Harmadrészt, ahogy az 1. szakaszban arra már utaltunk, a relativizmus lehet normatív vagy deskriptív.

A (K1) kérdésfelvetés az *alethikus relativizmust* érinti közvetlenül. Ezért ebben a tanulmányban a 'relativizmus' kifejezést az 'alethikus relativizmus'-ra szűkítve használom.

Noha az alethikus relativizmus is számos, egymással gyakran inkompatibilis változatban ismert, és szükséges és elégséges kritériumokat feltételező meghatározása sem lehetséges, gondolatmenetünk kifejtéséhez támpontként Irlenborn (2016: 6, 71) nyomán a következő 'relativista alapmodellt' emeljük ki:¹²

- (5) (a) A kijelentések egy bizonyos *paraméterhez* viszonyítva igazak vagy hamisak.
- (b) Egy bizonyos *X* kijelentés egyidejűleg igaz lehet egy *Z* paraméterhez képest, és hamis egy *S*-hez viszonyítva, ahol *Z* és *S* különböznek.
- (c) Nincs olyan nem-relatív kritérium, amely alapján egy paraméter alkalmassága megítélhető lenne.

Az (5)(a)-ban említett 'paraméter' lehet bármilyen viszonyítási alap: feltétel, kontextus, meggyőződés, elmélet, modell, adat stb. 'Abszolutizmuson' (5) kijelentéseinek tagadását fogjuk érteni.

¹² Boghossian (2006a: 13; kiemelés az eredetiben), a relativizmus egyik szigorú kritikusa, az Irlenborn alapmodelljében második pontként említett összefüggést tekinti mérvadónak, mivel szerinte „a valaha javasolt legfontosabb és legsikeresebb relativista tételek lényege” az a gondolat, hogy „egy bizonyos tartomány *igazságai* egy paraméterhez való *váratlan* viszonyt foglalnak magukba”.

2.4. Tolerancia

A tolerancia fogalmának értelmezéséhez Forst (2003) és King (1976) kiváló elemzéseiből indulunk ki. Forst és King a tolerancia kategóriáját három összetevőre bontja, melyek között szoros összefüggés áll fenn:

- (6) (a) *Tagadás-komponens*.¹³ A tolerancia nem redukálható sem a sajátunktól eltérő nézetek iránti közömbösségre, sem azok pozitív értékelésére. A tolerált nézeteket normatív értelemben hibásnak vagy hamisnak ítéljük. Azoknak, akik valamely, a sajátjuktól eltérő nézetet tolerálnak, meg kell tudniuk indokolni, hogy miért tagadják e nézetet. A racionalitás vagy a morál normái alapján meg kell tudniuk magyarázni ezen indokokat. E komponens nélkül nem toleranciáról, hanem a sajátunktól eltérő nézetek iránti közömbösségről vagy azok elfogadásáról lenne szó.
- (b) *Elfogadás-komponens*.¹⁴ E komponens olyan nézeteket tartalmaz, amelyeket különböző mértékig fogadunk el. Egyfelől a tagadás nélkül elfogadott nézeteket öleli fel. Másfelől az elfogadás-komponens szorosan kapcsolódik a tagadás-komponenshez, mert olyan nézeteket is tartalmaz, amelyeket bizonyos mértékig elfogadunk, de nem tagadás nélkül. A tolerált nézeteket hamisnak vagy rossznak tartjuk, de nem olyan mértékben, hogy ne fogadnánk el mellettük szóló indokokat is. Az elfogadás-komponens a tagadás-komponens ellensúlyá abban az értelemben, hogy a sajátunktól eltérő, tolerált nézetekkel szemben álló indokok ugyan nem veszítik hatályukat, de a mellettük szólók erősebbnek tekinthetők.
- (c) *Elutasítás-komponens*.¹⁵ Az elutasítás-komponens a tolerancia korlátait jelzi. Egy ilyen korlátra mutat rá például Karl Popper, aki szerint a korlátlan tolerancia paradoxonba torkollik, mert ha kiterjed a tolerancia ellenfeleinek a tolerálására is, akkor önmagát utasítja el.¹⁶ Az elutasítás-komponens azokat az indokokat öleli fel, amelyek alapján bizonyos nézetek nem sorolhatók az elfogadás-komponens szerint tolerálhatók közé.

¹³ 'Objection component' (King 1976: 44–51); 'Ablehnungs-Komponente' (Forst 2003: 32–34).

¹⁴ 'Acceptance component' (King 1976: 51–54); 'Akzeptanz-Komponente' (Forst 2003: 34–37).

¹⁵ 'Rejection' (King 1976: 38); 'Zurückweisungs-Komponente' (Forst 2003: 37–41).

¹⁶ „[...] a *tolerancia paradoxona*: a korlátlan tolerancia szükségképpen a tolerancia eltűnését eredményezi. Ha korlátlan toleranciát gyakorlunk

Forst (2003: 38) szerint e komponenseken keresztül két határvonal húzódik, melyek három tartományt különítenek el. Az első tartomány a *saját* nézetünk: az elfogadás-komponens azon elemeit tartalmazza, amelyekkel tagadásuk nélkül azonosulni tudunk. A második tartományba a sajátunkkal nem azonos, de *tolerált* nézetek tartoznak: azok az elemek, amelyeket a tagadás-komponens szerint elutasítunk, mert hamisnak vagy hibásnak ítélünk, és egyúttal az elfogadás-komponens szerint legalább bizonyos mértékig elfogadunk anélkül, hogy elutasítanánk őket. Végül a *nem tolerált* nézetek tartománya, vagyis az *intolerancia* tárgya: azok a nézetek, amelyeket (6)(a) értelmében tagadunk, és egyúttal (6)(c)-nek megfelelően elutasítunk.

3. Abszolutista és relativista reakció (4)(a)-ra

3.1. Az elméletek sokféleségének relativista és abszolutista következményei

A nyelvtudomány közismert sokfélesége (4)(a) *deskriptív* értelmezésével összhangban több síkon nyilvánul meg: beszélünk például az elméletek, a módszerek, valamint a tudomány nyelvének, és ezen belül a terminusoknak a sokféleségéről. Ebben a szakaszban a nyelvtudományi elméletek sokféleségére adott relativista és abszolutista reakciókról lesz szó. Noha a példák kiragadottak és illusztratívak, plauzibilis feltevés, hogy terjedelmes, részletes elemzések sem vezetnének lényegesen más megállapításokhoz, mint amelyek a (K1)-ra adott válaszként az alábbi észrevételekből leszűrhetők lesznek.¹⁷

azokkal szemben is, akik intoleránsak, ha nem vagyunk felkészülve arra, hogy egy toleráns társadalmat megvédjünk az intoleránsak támadásaitól, akkor a toleránsakat a toleranciával együtt el fogják pusztítani” (Popper 2001: 523. oldal, 4. végjegyzet).

¹⁷ Az ismertett írók nem vetik fel azt a kérdést, hogy mit értünk az ’igazság’ vagy a ’tények’ fogalmán, és nem térnek ki pl. arra a kérdésre,

A sokféleségre való *abszolutista* reakció szemléletes példája Kuhn (2000) alkalmazása a nyelvtudományra. Az 1970-es évektől bontakozott ki viszonylag széles körben az a törekvés, amely Chomsky és követői fellépését a nyelvtudomány kuhni értelemben vett 'tudományos forradalmaként', a generatív nyelvészetet pedig új 'paradigmaként' kívánta láttatni.¹⁸ E törekvésben a generatív nyelvészet melletti propagandát folytató nyelvtudománytörténészek és gyakorló generatív nyelvészek egyaránt osztoznak. Ugyanakkor a kép abban a tekintetben differenciált, hogy egyrészt a generatív nyelvészet ellenfelei vitatják ezt az állítást, másrészt Chomsky maga is tiltakozik az ellen, hogy a generatív nyelvészet hívei és egyes nyelvtudomány-történészek munkásságát kuhni tudományos forradalomnak minősítsék: „Tehát úgy vélem, hogy Kuhn fogalmai nem igazán érvényesek azon tudományterületeken kívül, amelyekben valóban jelentős intellektuális fejlődés játszódik le. [...] nem gondolom, hogy a nyelvészetben bármiféle intellektuális forradalom ment volna végbe” (Chomsky 2004: 66). Viszont Chomsky tiltakozása a generatív nyelvészet forradalmi *önképét* az azt legitimálni kívánó tudománytörténészek és nyelvészek körében – beleértve Chomskynak az iménti idézetnek ellentmondó számtalan megnyilatkozását és azzal ellentétes magatartását is – nem befolyásolta (lásd részletesen Kertész 2020).

A generatív nyelvészet kuhni forradalom eredményeképpen létrejövő új paradigmaként való felfogása abszolutista tudomány szemlélettel járt együtt: a kuhni tudománytörténet-elmélet alkalmazása a generatív nyelvészet éppen aktuális változatát

hogy az ismert igazságelméletek közül melyik, milyen nyelvészeti elméletre milyen feltételek mellett alkalmazható. Feltételezzük, hogy az 'igazság' fogalmát a naív korrespondenciafelfogás szerint értelmezik.

¹⁸ A generatív nyelvészet több, egymással – legfőképpen azonban Chomskyval – is viaskodó változatból áll (áttekintésükhöz lásd Kertész et al. [eds.] 2019), melyekre itt nem térhetünk ki. A továbbiakban a 'generatív nyelvészet' fogalmát a Chomsky-féle irányzatra szűkítve használjuk. Továbbá megjegyezzük, hogy a hatvanas évektől kezdve heves vita zajlik arról a kérdésről, hogy a generatív nyelvészet kuhni tudományos forradalmat váltott-e ki, vagy sem. E vita áttekintéséhez lásd Kertész (2020).

a nyelvtudomány egészére kiterjedő egyeduralmi igényként jellemezte, és kísérelte meg legitimálni, a mindenkori elméletváltozatot tekintve a tudományos igazsághoz vezető egyetlen járható útnak [vö. (1)(a)]. A félreértések elkerülése érdekében meg kell említeni, hogy ez a megállapítás Kuhn kategóriáinak a nyelvtudományra való *alkalmazására* vonatkozik, és nem Kuhn tudománytörténet-elméletére magára; nem állítja Kuhn tudománytörténet-elméletének abszolutista szemléletét. Kuhn elméletét többek között éppen relativizmusa miatt érte éles kritika a tudomány- és ismeretelméleti szakirodalomban.

Az imént vázolt abszolutista szemlélet egyúttal az 1. szakaszban említett értelemben *naiv* volt. Noha számtalan publikáció hivatkozik a 'Chomsky-féle forradalomra' és 'paradigmára', egyik sem kísérelte meg kompetens tudománytörténeti elemzés eredményeképpen igazolni, hogy – amennyiben általánosságban elfogadják Kuhn tudománytörténet-elméletét – a generatív nyelvészet valóban teljesíti azokat a feltételeket, amelyek alapján kuhni tudományos forradalom eredményeképpen kialakult paradigmának lenne tekinthető. A historiográfiai, tudományelméleti és ismeretelméleti reflektáltság hiányára meggyőző példa, hogy a generatív nyelvészet négy különböző elméletváltozatát – azaz mindig az éppen aktuálisat – kívánták hívei paradigmaként értelmezni: Chomsky (1957), (1965), (1981) és (1995) egyaránt kuhni forradalmi műnek minősült egyes szerzők szerint (Kertész 2020). Azonban sem a generatív nyelvészet folyamatos forradalmiságának hangsúlyozása, sem a 'forradalmi mű' azonosításának bizonytalansága nem áll összhangban Kuhn állításaival (Joseph 1995).

A generatív nyelvészet naiv abszolutizmusa intoleranciával párosul. Gazdag szakirodalom tanúskodik arról a kirekesztő szemléletről, amely más nyelvészeti felfogások elleni heves támadásokba torkollott. A generatív nyelvészet képviselőinek a másként gondolkodókkal szembeni hadjáratai jól ismertek. Például Harris (1993) részletesen elemzi azokat a 'nyelvészeti háborúkat', amelyeket a chomskyánusok előbb a neo-bloomfieldiánusok, majd a generatív szemantikusok ellen folytattak (lásd még pl. Lakoff 1989, Huck & Goldsmith 1995 stb.). Lakoff (1989: 967) szerint

Chomsky vezette be a nyelvészetbe „a viszálykodó, ellentétet szító, rosszindulatú érvelést”, és ezzel együtt már *„nem volt helye a pluralizmusnak”* (uo. 968; kiemelés K. A.).

A generatív nyelvészet abszolutizmusa ellenfelei egy részéből hasonlóan abszolutista reakciókat váltott ki. Ezeket ismét csupán néhány illusztratív példára szorítkozva jelzem. Például Sampson számos művében a korpusznyelvészet egyedül üdvözítő voltát hangsúlyoztatja, élesen elutasítva a generatív nyelvészet egészét. Szemlélete ugyanabban az értelemben naivan abszolutista, mint a generatív nyelvészeké: szerinte a korpusznyelvészet az egyetlen, igaz kijelentésekhez vezető nyelvtudományi irányzat, ugyanakkor ezt az állítását nem támasztja alá szisztematikus metaelméleti érveléssel. Sampson naiv abszolutizmusa intoleráns: „[...] a nyelvtudomány mindaddig nem fejlődik egészségesen, amíg a generatív nyelvészetet *áltudományként félre nem söprik*, maradék követői *vissza nem vonulnak* a tudományos életből, és a tudományág új képviselői *el nem vetik* éthoszát, feltevéseit és állítólagos eredményeit” (Sampson 2007: 122, kiemelés K. A.; lásd még ehhez Sampson & Babarczy 2014, valamint Stefanowitsch & Gries [eds.] 2007 vitaanyagát).

A nyelvtudomány számos egyéb részterületéről is idézhetők a fentiekhez hasonló megnyilvánulások. Például szintén több évtizedes ellentét áll fenn a generativista és a Greenberg-féle univerzálékutatás és tipológia között. Noha van olyan nézet, amely szerint e két irányzat nem feltétlenül zárja ki egymást (Baker 2010), a greenbergi hagyományhoz kötődő egyes megnyilvánulások naiv abszolutizmusa is szembeűnő. A nyelvtipológus és univerzálékutató Martin Haspelmath szerint

- (7) (a) „[...] tipikus narratíva a következő: A különböző ‘megközelítéseknek’ különböző erősségeik vannak, de ki kell választanunk közülük egyet – minden kerettől megkapjuk feltevések és technikai terminusok egy halmazát [...]. Így tehát ahhoz, hogy elméleti grammatikai kutatást folytathassunk, a létező keretek között kell választanunk.
- (b) De a normál tudomány nem ez. A normál tudomány nem egy hagyomány követéséből, hanem az *igaz tények és igaz magyarázatok* megtalálásából áll.” (Haspelmath 2019; kiemelés K.A.)

(7)(a) karikírozza az elméletek sokféleségével összefüggő relativista felfogást, elutasítva azt, (7)(b) pedig megfogalmazza Haspelmath abszolutista és intoleráns szemléletét, mely saját felfogásán kívül *mindennemű elméleti* hagyományhoz kapcsolódó kutatási kereket elutasít. (7) tükörképe Lakoff (1) alatt idézett felfogásának. Haspelmath szemléletének feltűnő naivitását kidomborítja, hogy – miután Östen Dahl kommentárjában szóvá teszi, hogy a ’normal tudomány’ fogalmát már Kuhn lefoglalta, és az nem kompatibilis azzal, amit Haspelmath ugyanezen a kifejezésen érteni látszik – Haspelmath kijelenti: „Bevallom, hogy *nem olvastam Kuhnt* [...]” (uo., kiemelés K. A.).

Ugyanakkor az abszolutizmus sajátos, toleráns megnyilvánulására is van példa. (6) azt látszik ugyan sugallni, hogy az abszolutizmus összeegyeztethető a tolerancia tagadás- és elutasításkomponensével, az elfogadás-összetevővel viszont nem. Azonban, noha Chomsky általában élesen elutasítja a sajátjától eltérő nézeteket, a szociolingvisztikával időnként engedékenyebb: „Vitathatatlanul sokat kell tanulnunk a nyelvnek a kommunikáció céljára vagy egyéb célokra való használatáról. De jelenleg, amennyire tudom, nem sok minden történt a szociolingvisztika elméletének kidolgozására [...]” (Chomsky 1984). Ebben a tekintetben tanulságos az, ahogy Chambers (2005) jellemzi Chomskynak a szociolingvisztikához való viszonyát: „[...] Noam Chomsky, aki korai írásaiban a teoretikusok legantiszociálisabbika volt, később, minden bizonnyal a szociolingvisztikából származó evidencia súlya alatt, csendben felülbírálta gondolkodását (noha sohasem mondta ki). [...] Chomsky sohasem volt hajlandó egyértelműen kijelenteni, hogy álláspontját bármivel kapcsolatban felülbírálta.” Mivel Chomsky magatartása az abszolutizmus paradigmatiskus példája, az idézetek jól szemléltetik, hogy lehetnek olyan esetek, amelyekben egy abszolutista elutasít egy a sajátjától különböző nézetet, mivel hibásnak tartja, azonban az elutasított nézetet mégsem tekinti irracionálisnak, és ezáltal ebben a korlátozott értelemben elfogadja tolerálhatóságát.

Az alábbiakban a sokféleség naiv relativista és toleráns értelmezését szemléltetem.

Ebben a tekintetben is tanulságos példa az (1)(b) alatti Lakoff-idézet, melynek szerzője, mint említettük, egykori Chomsky-tanítványként és a Chomskyval később szembeszálló generatív szemantikusok egyikeként fejt ki a relativista és toleráns álláspontot.

A következő példa érdekessége, hogy a Chomsky-féle generatív nyelvészet egyik propagátorától és az első generatív nyelvészeti tankönyv szerzőjétől származik éppen a nyelvészeti háborúk abszolutista nézetek összecsapásával fémjelzett időszakában. Miután Bach (1965: 119; kiemelés K. A.) Chomsky korai nézeteit a neobloomfieldizmuséival összevetette, a Chomsky-hívek meghatározó többségétől eltérően és Lakoffhoz hasonlóan kijelenti, hogy „a világra vonatkozó elméletek *nem abszolút igazságok*”, és a relativista nézet szellemében zárja írását: „[...] a vita a tudomány lélegzete, és ha mindannyian egyetértünk, akkor az csak azért lesz, mert a tudományunk halott” (Bach 1965: 128).

További példaként említem a szintaxis jelenlegi állapotának áttekintését szolgáló monumentális kézikönyv bevezető tanulmányát olyan szerzők tollából, akikről feltételezhető, hogy saját kutatásaikon túl is van rálátásuk a diszciplína egészére. Miután vázolták a szintaxis pluralisztikus állapotát, és utaltak a különböző elméletek szószólói közötti gyakran éles hangú vitákra, az alábbi következtetésre jutnak:

- (8) „[...] világossá szeretnénk tenni, hogy a vita önmagában nem jelenti, hogy egy terület éretlen vagy érdektelen, hanem ellenkezőleg, az egyet nem értés a szintaxis relatív *érettségének* a kifejeződése. A szintaxisban a vitás eseteket valójában a tudományos *haladás* jelének tekintjük. Tehát jó, hogy van vita” (Kiss & Alexiadou 2015: 2; kiemelés K. A.).

Kuhn tudományfejlődés-elmélete szerint a sokféleség a diszciplína éretlenségének és fejletlenségének a jele:¹⁹ ha egy tudománynak nem volt forradalma, és nincs paradigmája, akkor nem éri el

¹⁹ „[...] a tudományok fejlődésének *korai* szakaszában *különböző* kutatók a jelenségeknek *ugyanazt* a csoportját – ha nem is mindig ugyanazokat az egyedi jelenségeket – vizsgálva, *különbözőképpen* írták le és értelmezték [...]” (Kuhn 2000: 30; kiemelés K. A.).

az 'érett tudomány' szintjét.²⁰ Kiss és Alexiadou szerint viszont a szintaxisban a sokféleség nem a *fejletlenség*, hanem ellenkezőleg, a tudományos *haladás* ismérve. Továbbá, (8)-ből könnyen kiolvasható mind a relativizmus, mind a tolerancia, vagyis éppen az ellentéte annak, amit a Kuhn paradigma- és forradalomfogalmát a nyelvtudományra való naiv alkalmazások képviselnek.

A különböző nyelvészeti elméletek művelői közti viszony nem korlátozódik az „abszolút háborújára az abszolút ellen” (Bloor 2007: 279). Dokumentálható az abszolutizmusnak a toleráns relativizmussal szembeni értetlensége is – vagyis az, hogy az abszolutista nem tudja végrehajtani azt a szemléleti váltást, amely az abszolútnak az abszolút elleni háborújából való kilépéshez lenne szükséges: az abszolutista nem érti mások toleráns relativizmusát, és ez utóbbit is – tévesen – a saját abszolutizmusával harcoló abszolutizmusnak véli. Példaként említtem a szintaktikai elméletek tárgyyszerű összevetését közreadó kézikönyv (Kertész et al. [eds.] 2019) hazai recepcióját. Egyfelől az egyik recenzens felismeri, és pozitívan értékeli a kötet toleráns relativizmusát:

- (9) „Igaz, hogy a generatív nyelvtanok ennek a válogatásnak jelentős részét alkotják, és különösen a Chomsky-féle generatív nyelvtan központi és visszatérő viszonyítási pontja a metaelméleti fejezeteknek [...]. De ez a generatív nyelvtan(ok)nak szentelt figyelem pontosan tükrözi a jelenlegi helyzetet [...] a témák kiválasztása a kötetben belül *semmiképpen sem mutat elfogultságot* [...]” (Rákosi Gy. 2020: 389; kiemelés K. A.).

Másfelől azonban két további recenzio éppen a kötet toleráns relativizmusával áll szemben értetlenül. Közülük az egyik a recenzens által preferált funkcionális nyelvészetnek a generativizmussal szembeni intoleráns abszolutizmusát hiányolja a kötetből [lásd (10)(a)]. A másik pedig az ellentétes irányból, azaz a generatív nyelvészet iránti abszolutista elfogultságtól vezérelve közelít a kötetnek a bevezető és a záró tanulmányban explicit formában is kifejtett pluralista, relativista, toleráns koncepciójához [lásd (10)(b)]:

²⁰ „Egy paradigma és az általa lehetővé tett ezoterikusabb kutatás megjelenése az *érettség* jele *minden tudományterület* fejlődésében” (Kuhn 2000: 25).

- (10) (a) „A kötettel kapcsolatos általános megjegyzésem, hogy látenszen ugyan, de a nyelv formális-modularista felfogását kezeli kiindulópontként; ezzel is összefüggésben igen nagy teret ad a generatív grammatikának és az indokoltnál kevesebbet a funkcionális-kognitív nyelvészetnek (szűkebben: a használatalapú konstrukciós nyelvtannak). [...] A metaelméleti tanulmányok mindegyike részben vagy egészben a generatív nyelvészettel foglalkozik – egyébként jobbra igen kritikusán szemlélve annak felfogását –, miközben *egyetlen fejezet* tárgyalja érdemben a konstrukciós nyelvtant mint a chomskyánus megközelítés koherens alternatíváját, egyfajta rivális paradigmát [...]” (Imrényi 2019: 480).
- (b) „Ezt a [...] kötetet két »chomskyánus« recenzálja. [...] akaratlanul is némiképp elfogultak vagyunk, amennyiben a kötethez saját háttérünk viszonyítási pontjából közelítünk” (Pléh & Roszkowski 2020: 383).

Ebben az összefüggésben is érdemes emlékeztetni arra, hogy az ’abszolutista és intoleráns’ vs. ’relativista és toleráns’ besorolás nem értékítélet, hanem nyelvészek megnyilvánulásainak tárgyszerű leírása.

A fenti példák prototipikus jelleggel érzékeltetik a nyelvészeti *elméletek* sokféleségével összefüggő abszolutista és relativista nézőpont különböző – tudomány- és ismeretelméletileg reflektálatlan – kapcsolódásait a toleranciához vagy az intoleranciához. A következő szakaszban a *módszerek* sokféleségének következményeire térek rá.

3.2. A módszerek sokféleségének relativista és abszolutista következményei

A nyelvtudományba Chomsky vezette be a ’Galilei stílusú tudomány’ gondolatát, szorgalmazva annak alkalmazását. Chomsky e nézetét – Weinberg (1976)-ban megjelent írására hivatkozva – az 1970-es évek végétől a mai napig számtalanszor kifejtette (lásd pl. Chomsky 1980: 2, 2002: 98–102, Andor 2004: 95). Chomsky értelmezése szerint a ’Galilei stílusú tudomány’ három komponensből áll (vö. pl. Botha 1983, Boeckx 2006, Kertész 2012 stb.). Az első az ’episztemológiai tolerancia’ elve, mely szerint az „ellenpéldákat és megmagyarázatlan jelenségeket gondosan

rögzíteni kell, de gyakran racionális félretenni őket későbbi kutatások számára, amennyiben olyan elvek forognak kockán, amelyek bizonyos mértékű magyarázó erővel rendelkeznek” (Chomsky 1980: 2). A második az a meggyőződés, hogy a természet matematikailag strukturált, és ezért leírásának is matematikai eszközök alkalmazásával kell történnie. A harmadik pedig, hogy a megfigyelt felszíni jelenségektől elvonatkoztatva, absztrakt konstrukciók segítségével juthatunk el a ’mély’ (Chomsky terminusa) magyarázatokhoz.

A ’Galilei stílusú tudomány’ propagálása a módszertani abszolutizmus paradigmatis példája a nyelvtudományban. Pl. Chomsky (2002: 101–102; kiemelés K. A.) a minimalizmus szemszögéből matematikatörténeti példákkal szemlélteti, majd kijelenti, hogy „ami igaz a matematikára, az igaz lesz *mindenre*”. A ’Galilei stílusú tudomány’ metodológiájának be kell épülnie a nyelvtudomány mindennapos problémamegoldó gyakorlatába, és *az egyetlen tudományos módszerre* kell válnia, mely igaz állításokhoz vezet. Ez az abszolutizmus egyúttal módszertani intoleranciával is párosul, hiszen az iménti idézet tanúsága szerint a ’Galilei-féle tudománytól’ eltérő egyetlen módszert sem engedélyez.

A másik végtel a módszerek sokféleségét a nyelvtudományban megőrzendő erőnyek tekinti, és a sokféleség kezelésének eszközeként a módszerek integrációját nevezi meg. Ezen álláspont első sorban a következő szakaszban tárgyalandó adat- és evidenciavita egyik hozadékaként került előtérbe. A jelen szakaszban az alábbi idézettel szemléltetem (az idézetben a ’módszer’ kifejezés ’adatfeldolgozási módszer’-ként értelmezendő):

- (11) (a) „Az a még mindig fellelhető felfogás, hogy vannak olyan módszerek, amelyek bizonyos nyelvi tartományokról többet engednek meg állítani, mint mások, vagy az a nézet, hogy vannak a nyelvi jelenségek vizsgálatát jobban vagy kevésbé jól szolgáló módszerek, a legnagyobb mértékben *káros, és gátolja a tudományos haladást*.”
- (b) Csakis a *módszerek interakciója és összekapcsolása* lehet az ismeretek jövőbeni gyarapításának kulcsa, csakúgy, mint azon reményé, hogy *rátalálunk a nyelv adekvátabb modelljeire [...]*” (Schlesewsky 2009: 177; kiemelés K. A.).

(11)(a) az abszolutizmus elutasítását jelzi, (11)(b)-ből pedig nyilvánvalóan következik mind a relativizmus, mind a sokféleség toleranciája.

A módszerek sokféleségére való reakciók kínálatában olyan felfogások is akadnak, amelyek zavarba ejtően eklektikus volta kiemeli a reflexió naivitását. Különösen figyelemreméltó, ha ilyen típusú álláspontok a mértékadó, a nyelvtudomány valamely területének jelenlegi állását értékelő és a jövőbeni fejlődés számára az útmutatás igényével fellépő művekben kapnak nyilvánosságot. Az eklekticizmus példájaként említjük ismét a De Gruyter kiadó háromkötetes szintaktikai kézikönyvét. A bevezető tanulmányok egyikében, melynek célja a szintaxis módszertani sokféleségében való útkeresés, a szerzők egyfelől arra a következtetésre jutnak, hogy hasznos a problémák eltérő nézőpontokból való felvetése, és egyúttal a sajátunktól különböző, egyéb táborok nézeteinek a figyelembevétele is. Ez a *relativista és toleráns* szemléletet sugallja. Másfelől viszont kijelentik, hogy amennyiben különböző eljárások hasonló eredményre vezetnek, akkor azok „a legrosszabb esetben jelenlegi szakértelmünk korlátait reprezentálják, a legjobb esetben pedig a vizsgálat tárgyának *igaz* voltát” (Kiss & Alexiadou 2015: 14; kiemelés K. A.). Ez utóbbi következtetés a szerzőknek az *egyetlen igazságba* vetett hitéről tanúskodik.

3.3. Az 'adat' és 'evidencia' terminus sokféleségének relativista és abszolutista következményei*

3.3.1. A 'STANDARD NÉZET'

Mint említettük, (4)(a) megnyilvánulásának harmadik síkja a *tudomány nyelve*, melynek központi elemei az elméletben alkalmazott terminusok. A sokféleség e típusát a nyelvészeti elméletekben konstitutív szerepet játszó 'adat' és 'evidencia' terminus példáján mutatjuk be.

A nyelvtudomány történetét empíriaviták sorozata kísérte. Noha e viták különböző részkérdésekben és a rájuk adott sokféle lehetséges válaszban öltöttek testet (áttekintésükhöz lásd Kertész & Rákosi 2012), közös magvuk az a kérdés volt, hogy a nyelvtudomány empirikus tudomány-e, vagy sem; amennyiben igen, milyen értelemben; és ha nem, azzá kellene-e válnia. E viták jelenlegi változatának középpontjában a nyelvészeti 'adatok' és 'evidencia' terminusának, szerkezetének és az elméletalkotásban játszott szerepének a tisztázása áll.

A jelenlegi vita gyökerei az 1970-es évekre vezethetők vissza, amikor a számítógépes módszerek megjelenése megteremtette a korpuszokon alapuló elektronikus adatbázisok létrehozásának technikai alapjait. Az adatok induktív kezeléséhez ragaszkodó korpusznyelvészek nem tekintették empirikusnak a nyelvész saját anyanyelvi intuíción alapuló adatokat. Például Sampson – a korpusznyelvészet egyik vezéralakja – már az 1970-es években így ír: „Ha a nyelvészet valóban az intuíción épül, akkor *nem tudomány*. [...] A tudomány kizárólag az *empirikusra* támaszkodik”

* E szakasz támaszkodik Rákosi Csillával közös publikációinkra, mindelelőtt Kertész & Rákosi (2012), (2020), (2022) áttekintésére az adat-evidencia problémáról. Az ott részletesen elemzett összefüggések néhány elemét itt (K1) tükrében szemléltetésképpen kiemelem annak érdekében, hogy rávilágíthassak az adat-evidencia problémakör összefüggésére a naiv abszolutista és naiv relativista szemlélettel, melyeket a korábbi publikációk nem tárgyaltak.

(Sampson 1975: 60; kiemelés K. A.). Ugyanakkor a korpusznyelvészlet kialakulásának tendenciájával szemben a generatív nyelvészek továbbra is triviálisnak és érdektelennek tartották a nyelvhasználatból származó, nagy mennyiségű adat gyűjtését és elemzését. Példaként említem, hogy Andor Józsefnek adott interjújában Chomsky – közel három évtizeddel Sampson idézett kijelentése után is – így jellemzi a korpusznyelvészetet:

- (12) (a) „*A korpusznyelvészlet semmit sem jelent. Olyan valamivel egyenlő, mint ha a fizika és a kémia mellett döntene, hogy ahelyett, hogy kísérletekre támaszkodnának, inkább videoszalagokat készítenek mindarról, ami a világban történik, videoszalagok tucatjait halmozzák fel, és ezekből esetleg valamiféle általánosításokhoz, meglátásokhoz juthatnak. Tudja, a tudományok nem tesznek ilyet*” (Andor 2004: 95; kiemelés K. A.).
- (b) „A kísérlet során együttműködünk egy informánsal, s ennek során olyan kérdéseket fogalmazunk meg, amelyek helyességét az informáns olyan adatok megvizsgálásával értékeli, amelyek az általunk végzett tanulmány szempontjából relevánsak. Segítségével bizonyítékot [‘evidence’] nyerhetünk azoknak a kérdéseknek a megválaszolásához, amelyek egy adott elméleti keretben felmerülnek. Nos, ugyanígy járnak el a fizika, a kémia vagy a biológia tanszékeken is. Ha erre azt mondanánk, hogy *nem empirikus* vizsgálat, akkor nagyon furcsa módon használnánk az »empirikus« szót” (Andor 2004: 96; kiemelés K. A.).

(12)(a) utolsó mondata pontosan az ellentéte Sampson imént idézett kijelentésének: Chomsky és Sampson egyaránt kétségbe vonja a másik adatfogalmának ’tudományos’ voltát. (12)(b) pedig azt jelzi, hogy az ’empiricitás’ fogalmát is gyökeresen eltérően értelmezik.

Ily módon a nyelvészeti adatok és evidencia mibenlétének megítélése szempontjából két tábor alakult ki:²¹ egyfelől a korpusznyelvészeké, másfelől az anyanyelvi intuícióra épülő adatok mellett érvelő generativistáké.²² Azonban, bármily eltérőek voltak

²¹ E két felfogás immár klasszikusnak számító jellemzéséhez lásd Fillmore (1992).

²² A generatív nyelvészlet történetének azon szakaszában, amely a ’standard nézetet’ tükrözi, a fő adatforrás a nyelvész saját anyanyelvi intuíciója volt.

is e két tábor nézetei, olyan közös háttérfeltevéseket fogadtak el, amelyeket a nyelvészeti adatok és evidencia 'standard nézeteként' foglalthatunk össze (lásd részletesen Kertész & Rákosi 2020):

- (13) (a) Nem minden nyelvészeti elmélet tekinthető empirikusnak, relevánsnak és legitimnek, hanem csupán azok, amelyek *a megfelelőnek* tartott adattípust használják. A generativisták szerint ezek értelemszerűen az anyanyelvi intuíciónál származó adatok, a korpusznyelvészek szerint pedig a korpuszadatok, miközben mindkét tábor elutasítja a másik preferált adattípusát.
- (b) Kizárólag az adatok *forrása* dönti el, mi számít megfelelő adattípusnak.
- (c) *Saját adatkezelési eljárását* mindkét tábor *problémamentesnek* ítéli. Elegendőnek tartják, hogy az adatok megbízhatóságát néhány általános tudománymetodológiai szabály alapján ellenőrizzék.
- (d) Az adatok és az elmélet hipotézisei közötti kapcsolatot mindkét tábor *szigorú, általános módszertani szabályok által rögzítettnek* tételezi, noha az általánosnak tekintett szabályok a két esetben különbözőek voltak.²³
- (e) Az *evidenciát* olyan empirikus adatnak tekintik, amely kitüntetett szerepet játszik. Kitüntetett szerepe elsősorban abban rejlik, hogy közvetlenül (azaz bármilyen elméletre való hivatkozás nélkül) ellenőrizhető, valamilyen, adottnak feltételezett értelemben megbízhatónak minősített, és ezért felülvizsgálhatatlannak tartott tényként alkalmas az elméletek hipotéziseinek alátámasztására vagy cáfolására.

Azonban a (12)(b)-ben említett 'kísérlet'-ben is az informáns anyanyelvi intuícója a grammatikai ítéletek forrása. A 24. lábjegyzetben felsorolt újabb irodalom – a generatív táboron belülről is – élesen bírálja az egyetlen informáns anyanyelvi intuícójára támaszkodó grammatikai ítéletek megbízhatóságát, és nem fogadja el 'kísérlet' voltát. Lásd még e fogalmakhoz, valamint a generatív nyelvészet és a korpusznyelvészet összevetéséhez Kertész & Rákosi (2012).

²³ A korpusznyelvészetben, valamint a generatív nyelvészet első két évtizedében az adatok és a hipotézisek viszonyát egyirányúnak tekintették: az előbbi esetben az adatoktól a hipotézisekhez vezető indukcióként, az utóbbiban a hipotézisektől az adatokhoz vezető dedukcióként. Az 1980-as évektől Chomsky 'az episztemológiai tolerancia' elvét hangsúlyozza, mely lehetővé teszi a korábban rögzített adatok felülvizsgálatát az elméletalkotás későbbi stádiumaiban. Ez a változás hozzájárult az 'új nézet' (14)(d)-ben összefoglalt eleméhez.

Jól látható, hogy a 'standard nézet' – és azon belül mindkét irányzat – a nyelvészeti adatokat és evidenciát abszolutista és kirekesztő szemlélettel értékeli. Azonban az ezredfordulótól fokozatos szemléletváltás bontakozott ki, mely a nemzetközi élvonalban máig tartó, szerteágazó vitához vezetett.²⁴

3.3.2. A SZEMLELETVÁLTÁS

A vitából leszűrhető új felismerések legalább két okból nem általánosíthatók sommásan. Egyrészt, mert azokat nem minden szerző vallja magáénak, illetve az egyes szerzők eltérő módon értelmezik és értékelik az új felvetéseket. Továbbra is jelen vannak abszolutista nézetek. Például Sampson mind a mai napig mereven ragaszkodik a korpuszadatok abszolutista értelmezéséhez és az intuícóra épülő grammatikalitási ítéletek kirekesztéséhez az adatok köréből (Sampson 2007, Sampson & Babarczy 2014). Mások, miközben a korpuszadatok preferálják, elismerik, hogy a korpuszokra épülő és statisztikai módszereket alkalmazó elektronikus adatgyűjtés és -feldolgozás nem hajtható végre a nyelvész grammatikai intuíciója nélkül (lásd Stefanovitsch & Gries [eds.] 2007 tanulmányait). A szemléletváltás egyelőre inkább a magas absztrakciós szinten kifejtett elméleti eszmefuttatásokban és kinyilatkoztatásokban érhető tetten, semmint a kutatás gyakorlatában. Például a szintaktikai elméletek összehasonlító kézikönyvében bemutatott elméletek szószerű deklarálják a többféle adattípus felhasználásának legitimitását, de a gyakorlatban egyetlen adattípusra – túlnyomórészt az anyanyelvi intuícióból származó adatokra – szorítkoznak (lásd Kertész et al. [eds.] 2019).

Másrészt egy adott szerzőnek a nyelvészeti adatok szerkezetére vonatkozó nézetei is gyakran eklektikusak. Annak szemléltetésére, hogy (K1) szempontjából még jelentős szerzők eredeti

²⁴ Lásd pl. Schütze (1996), Lehmann (2004), Kepser & Reis (eds.) (2004), Penke & Rosenbach (eds.) (2007), Featherston & Winkler (eds.) (2009), Sternefeld (ed.) (2007), Stefanowitsch & Gries (eds.) (2007) stb.

felismerései sem koherensek, nem szoríthatók sémába, és akár ellentmondásosak is lehetnek, az alábbiakban viszonylag hosszasan térek ki Lehmann (2004) gondolataira. Lehmann gazdag szempontrendszer alapján értelmezi az adatok sokféleségét, nem vitatva ezen sokféleség létjogosultságát (Lehmann nézetének bemutatásához és kritikájához lásd még Kertész & Rákosi 2020).

A nyelvészeti adatokat beszédesemények különböző aspektusait rögzítő állításoknak tekinti, melyeket 'szemiotikai reprezentációknak' nevez. Úgy véli, hogy az adatokat a kutató hozza létre, és azok nem eleve adóttak. Minden nyelvészeti adat azonosítása absztrakcióra és szemiotikai folyamatokra épülő módszert igényel, noha az adatok a kutatótól függetlenül létező entitásokra vonatkoznak.

Lehmann a beszédesemények tér-idő koordinátákkal rendelkező reprezentációit 'elsődleges adatoknak' nevezi. A 'másodlagos adatok' absztraktabbak, mert nincs történeti identitásuk, és nem kapcsolódnak jól definiált helyhez és időhöz. Lehmann tokennek tartja az elsődleges adatokat, melyek type-jait viszont a másodlagos adatokhoz sorolja. A másodlagos adatok további csoportját a beszédesemények tulajdonságait vagy általánosításokat leíró metanyelvi állítások alkotják. Idetartoznak az olyan adatok, amelyek egy adott konstrukció hiányát állítják, vagy a grammatikalitási ítéleteket jelölő, csillaggal ellátott példamondatok.

Továbbá Lehmann megkülönbözteti a 'nyers adatokat' a 'feldolgozott adatoktól'. Például a hangfelvételek – mint a beszédesemények ikonikus leképezései – nyers adatok. Azonban a nyelvészeti kutatómunka során a vizsgálat tárgyai a legkritikább esetben a nyers adatok. A nyelvészek sokkal inkább 'feldolgozott adatokat' készítenek oly módon, hogy a nyers adatokból – melyek 'nem-szimbolikus reprezentációk' – olyan 'szimbolikus reprezentációkat' konstruálnak, amelyek kiemelik egyes tulajdonságaikat, és elfedik az adott vizsgálat szemszögéből nézve lényegtelennek tartott sajátosságaikat. Ily módon a feldolgozott adatok *konstruktumok*, melyek a beszédeseményeket relevánsnak vélt aspektusaira szűkítik, és ezzel egyúttal bizonyos mértékig el is torzítják őket. A feldolgozott adatok példái lehetnek a mondatok szintaktikai

szerkezetét reprezentáló ágrajzok és zárójelezések, vagy a nyelvi megnyilatkozások transzkripciói a beszélgetéselemzésben.

Lehmann különbséget tesz 'eredeti adatfelvételek' és 'levezetett reprezentációk' között is: az előbbiek közvetlenül a beszédeseményből származnak, az utóbbiak pedig más reprezentációkon – melyek szintén adatok – alapulnak. Például az akusztikus fonetikai vizsgálatot végző XY nyelvész számára egy beszélgetésről készített hangfelvétel jelenti az adatokat. A szegmentális fonológusként kutató ZQ nyelvész azt a szimbolikus reprezentációt kezeli adatként, amelyet a hangfelvételre támaszkodva a fonetikai transzkripció rendszer segítségével állított elő. Az így kapott reprezentációt szupraszegmentális relációkat – pl. a szótagszerkezetet – jelölő szimbólumokkal egészíti ki a posztgeneratív fonológus PR. Ha UV konverzációanalitikus, akkor ő a hangfelvételtől kiindulva nem a nemzetközi fonetikai transzkripció rendszer szimbólumait használva készít transzkripciót, hanem például a német nyelvű konverzációanalitikai szakirodalomban elterjedt GAT-ot ('Gesprächsanalytisches Transkriptionssystem'), mellyel a beszélgetés szerkezeti elemeit, többek között a 'turn-taking'-et vagy a 'reparatúrát' vagy egyes elemek tartalmi kiemelését lehet reprezentálni. LM pedig e reprezentációkat – grammatikusként – felhasználhatja a szász dialektus beszélt nyelvi grammatikájának vizsgálatához.

Az adatok belső struktúrájának e szempontok szerinti elemzésekor Lehmann több megállapítása is arra utal, hogy az adatok nem tekinthetők bizonyosan igaz, eleve adott 'tényeknek', hanem csupán olyan kiindulópontoknak, amelyek további finomításra szorulnak, és elégtelennek, megbízhatatlannak, sőt akár hasznavehetetlennek is bizonyulhatnak (vö. pl. Lehmann 2004: 207). Lehmann tipológiája jól szemlélteti az *adatfogalom relativitását*. *Ami az egyik kutató számára adat, az a másik számára az adatok elemzésének eredménye.* Annak meghatározása, hogy mi minősül adatnak, nem az adatnak minősített információ inherens

tulajdonságaitól függ, hanem a mindenkori kutatás céljától, esz-
közeitől, fogalomrendszerétől, problémáitól.²⁵

Azonban Lehmann felfogása nem koherens. Ugyanis – az analitikus tudományelmélet ’elfogadott nézetéből’ kölcsönzött²⁶ – általános módszertani elvekkel biztosíthatónak véli azt, hogy az adatokat – fent összefoglalt differenciáltságuk ellenére – szilárd ’tényekként’ kezelhessük (Lehmann 2004: 184 k.). Ezen elvek nem csupán normaként írják elő a ’tényeknek’ megfelelő adatok felkutatását és feldolgozását, hanem az abszolutizmus szellemében ténylegesen megvalósíthatónak posztulálják, hogy ’igaz’ hipotézisekhez vezető, érzékszerveinkkel vagy mérőeszközökkel ’érzékelhető’ adatokhoz jussunk.

Mint e szakaszban Lehmann és mások példáján láttuk, az adat- és evidenciavitát az egyes nézetek belső ellentmondásai, az eklekticismus és az egymástól továbbra is olykor jelentősen különböző felfogások jellemzik. Ennek ellenére a vitában kikristályosodni látszanak a következő, a szemléleti fordulat lehetőségét magukban hordozó meglátások, melyek szemben állnak a nyelvészeti adatok ’standard nézetével’ (lásd bővebben Kertész & Rákosi 2020):

- (14) (a) El kell ismerni a nyelvészeti adatok *sokféleségét*. Ebből következően nem egyetlen adattípus preferálandó, hanem egyrészt fennáll a választás lehetősége különböző adattípusok között, másrészt kívánatos lehet több adattípus kombinációja egy adott kutatáson belül.
- (b) Az adatok forrása *nem* döntő jelentőségű, hanem csupán a mindenkori kutatásban az adattípusok közötti döntésnél figyelembe vehető, releváns tényezők egyike.

²⁵ Az adatok elméletfüggősége a tudományelmélet egyik klasszikus, immár általánosan elfogadott tétele, mely Pierre Duhem, Paul Feyerabend, Norwood Russell Hanson, Willard Van Orman Quine és Thomas S. Kuhn műveiben vált általánosan ismertté. E tétel a tudományos elméletalkotás relativizmusa mellett szóló érvek egyike.

²⁶ Az analitikus tudományelmélet ’elfogadott nézetéhez’ lásd tömören pl. Fehér (2000), bővebben Laki (1998). Az analitikus tudományelmélet ’elfogadott nézetének’ a nyelvészeti adatok ’standard nézetéhez’ való viszonyát tárgyalja Kertész & Rákosi (2020).

- (c) *Minden* adattípus problematikus, és felveti szerkezetük, valamint funkciójuk tisztázásának szükségességét.
- (d) Az adatok és az elmélet közötti viszony nem lineáris, hanem *ciklikus* folyamatra épül.
- (e) A nyelvészeti adatok elmélet- és problémafüggők. Az evidenciaként kezelt adatok rendszerint nem támasztják alá vagy cáfolják egyértelmű módon az elmélet hipotéziseit. Nem fogadhatók el teljes bizonyossággal, és ellentmondásokat generálhatnak.

A vitát tovább árnyalta, hogy az intuícióból és a korpuszokból származó adatokon túl új elemként kerülnek a figyelem előterébe a kísérleti adatok.²⁷ A kísérletes nyelvészet művelői hajlamosak arra, hogy a kísérleti adatok relevánssá válását a nyelvtudomány haladásának tulajdonítsák, abszolutista módon elutasítva az anyanyelvi intuícióból és a gondolatkísérletekből származó adatokat (lásd pl. Noveck & Sperber 2007). Ezzel szemben gondosabb reflexió könnyen kimutatja, hogy a kísérleti adatok a nyelvtudományban interferálnak gondolatkísérleti és az anyanyelvi intuícióra épülő adatokkal, miközben ezen interferencia részletei és következményei jórészt tisztázatlanok.

Az adat- és evidenciavita legfőbb tanulsága (K1) szempontjából tehát az, hogy a 'standard nézet' abszolutizmusa, noha továbbra is jelen van, fokozatosan háttérbe szorul, miközben a szemléletváltásra utaló meglátások nem egységesen, de mégis tendenciaszerűen a relativizmus és a tolerancia irányába mutatnak.

²⁷ E fejlemény tömör áttekintéséhez lásd pl. Sprouse & Schütze (2020). A szintaktikai kísérletek részletes tárgyalásához lásd Goodall (ed.) (2021), a kísérleti pragmatika bemutatásához lásd Noveck (2018), a pszicholingvisztikai kísérletek tudomány módszertani problémáihoz pedig lásd Rákosi Cs. (2021).

4. Az abszolutista és a relativista reakció (4)(b)-re

E szakaszban azon naiv nézeteket szemléltetjük néhány példán, amelyek a tudomány sokféleségének (4)(b)-ben jelzett változatára reagálnak abszolutista vagy relativista módon. A kétféle stratégia lényege ugyanaz, mint amit (4)(a) esetében láttunk. Az abszolutizmus a sokféleség felszámolására törekszik az egyazon 'jelenség' egy adott reprezentációja melletti érveléssel és az alternatív reprezentációk elvetésével. A relativizmus pedig, szintén a sokféleségből kiindulva, de arra másképp reagálva, tudomásul veszi, hogy egy adott 'jelenség' többféleképpen reprezentálható a nyelvtudományban.²⁸

Kellert, Longino & Waters (2006: x) szerint a monista felfogás célkitűzése az, hogy a természetre vonatkozó tudásunkat egyetlen elméletbe vagy akár egyetlen képletbe sűrítse minden részletre kiterjedően és a teljesség igényével. Ruphy (2016: 81–82) kiemeli, hogy az így értelmezett monizmussal szembeni pluralista felfogás nyerő helyzetben van, mivel az imént említett célkitűzés könnyen elutasítható, és ezért nincsenek számottevő hívei sem. A radikális monizmussal szembeni fő érv az, hogy a világra vonatkozó egyetlen, mindent átfogó elmélet kidolgozása és a 'jelenségek' egyetlen reprezentációjának megtalálására való törekvés feltételezi a feltehető kérdések véges számát, miközben nyilvánvalóan nem lehetséges az egy 'jelenségre' vonatkozó kérdések számának korlátozása.

A nyelvtudományban az 'egy jelenség különböző reprezentációinak' elutasítása jól szemléltethető az abszolutizmus jellemzésére korábban idézett példákkal is. Különösen érdekes Chomsky Minimalista Programjának a helyzete. Egyfelől ugyanis elkötelezett hívei között vannak, akik élesen és olykor kifejezetten szarkasztikusan védik saját, valamely 'jelenségre' vonatkozó, egyetlen lehetségesnek vélt elemzési eredményüket nem csupán a generatív vonulaton kívüli, hanem azon belüli riválisaikkal szemben is:

²⁸ Feltéve, hogy a reprezentált 'jelenség' a két reprezentáció esetében kimutathatóan azonos. A 'jelenség' ('phenomenon', 'Erscheinung') terminus homályosságára e szakasz végén térünk ki.

- (15) „Más szóval az MP [Minimalista Program] kiélezi azt a megosztottságot, amely 60 éve látens módon jelen van a tudományágban, és azt a fajta munkát díjazza, amely kevésbé mélyre sűpped a *leíró részletekbe*, mint a *GG* [generatív grammatika] legtöbb munkája. És (mily meglepetés) ezt egyesek nem kedvelik. És ez a rosszindulat sokakat megakadályozott abban, hogy az MP-t saját feltételei alapján értékeljék. [...] Saját feltételei alapján az MP termékeny. Sajnos ezt sokan figyelmen kívül hagyják. *Ez a hiba nem az MP-ben van*” (Hornstein 2019: 212; kiemelés K. A.).

Másfelől azonban a minimalizmus esetében mégis differenciáltabb kép bontakozik ki, mint a generatív nyelvészet változásainak korábbi szakaszaiban. Ennek egyik oka, hogy a generatív nyelvészet *belül*, múltjukat tekintve elkötelezett chomskyánus nyelvészek – mint Newmeyer vagy Haider – élesen bírálják a minimalizmus keretében levezetett reprezentációk helytállóságát, amiből az következik, hogy amennyiben a bírálat indokolt, az egyetlen jelenség különböző reprezentációinak létjogosultságát vitató abszolutista kijelentések könnyen visszautasíthatók. Például Hubert Haider – aki jelentős eredményekkel gazdagította a generatív nyelvészetet – részletes empirikus elemzéseket bemutatva érvel számos nyelvi szerkezet minimalista reprezentációjának hibás volta mellett, kifogásolva azt a tudományos értékrendet, amely e reprezentációk legitimációjára törekszik (Haider 2016). Három fő problémakört emel ki, melyek felelősek a hibás reprezentációkért. Az első szerint a minimalista program nem teljesíti a tudományos kutatás elemi minőségi követelményeit sem [lásd (16)(a)]. A második az egy adott jelenség egyetlen reprezentációja melletti állásfoglalás indokolatlanságát emeli ki [lásd (16)(b)], és hangsúlyozza annak kizárólag retorikai eszközként való használatát [lásd (16)(d)]. A hibás reprezentációk harmadik forrása a ’tekintélyre hivatkozás’ érvelési hibája [*argumentum ad verecundiam*; lásd (16)(c)]. Mindebből pedig az következik, hogy a minimalizmus hibás állításokhoz vezet a vizsgált ’jelenségekről’ [lásd (16) (e), (f)].

- (16) (a) „A Minimalista Program [...] tökéletes példája a tudomány és »a tudomány színlelése« (Chomsky 1959: 39) közti demarkációs vonalon vagy azon túl lévő esetnek” (Haider 2016: 4; kiemelés az eredetiben).
- (b) „Annak valószínűsége, hogy elméleti hipotéziseink maradéktalanul helyesek, gyakorlatilag nulla” (Haider 2016: 5).
- (c) „A minimalista program megtervezője olyan érvelési stílust vezetett be, amely szolgálatára lehet egy logikusnak vagy matematikusnak, de nem egy empirikus tudós. Empirikus tartományokban azonban az ilyen fajta érvelésnek semmi haszna, kivéve retorikai alakzatként” (Haider 2016: 10).
- (d) „A minimalista programon belül lévők rendíthetetlenül ragaszkodnak előre gyártott elképzeléseikhez, és a cáfoló evidenciával szembeni immunitás tekervényes módjait eszelik ki” (Haider 2016: 11).
- (e) „A generatív nyelvészet központi területei hibásan értékelt adatokra épülnek. *Ennek következtében központi állításai hibásak*” (Haider 2016: 29; kiemelés az eredetiben).
- (f) „Mindaddig, amíg elméleti részrehajlások megkérdőjelezetlen prioritást élveznek a következetes elméleti elemzésekkel szemben, a minimalista program nem lesz egyéb, mint nyilvánvalóan *bizarr kivételek és mentegőzések szórakoztató narratívája*” (Haider 2016: 11; kiemelés K.A).

A Minimalista Program abszolutizmusának a generatív nyelvészet korábbi stádiumaihoz képest differenciáltabb voltát alátámasztó másik ok az, hogy vezető propagátorai olykor ellentmondásos önértékelést fogalmaznak meg. Például Boeckx kijelenti, hogy az Elvek és Paraméterek Elmélete – melynek módszertani alapvetése a ’Galilei-féle tudomány’ (lásd Boeckx 2006: 110–151), és melyet a Minimalista Program továbbra sem tagadott meg – „[...] az *egyetlen*, jelenleg rendelkezésünkre álló komoly lehetőség [...]” (Boeckx 2006: 3; kiemelés K. A.). Ugyanebben, a Minimalista Programot propagáló könyvben néhány oldallal később ennek ellentmondva így ír:

- (17) „Ennek a könyvnek a fő célkitűzése nem az, hogy bárkit meggyőzzön arról, hogy a Minimalista Program az egyetlen, egyedül helyes tudományos módja a nyelv és az elme tanulmányozásának, hanem sokkal inkább annak megmutatása, hogy a program egyedülálló felismeréseket tud nyújtani [...]. A minimalizmus nem fontosabb, figyelemre méltóbb vagy érdekesebb, mint a nyelv más megközelítései, de egyedülálló, önálló és ugyanolyan fontos, figyelemre méltó és érdekes” (Boeckx 2006: 12).²⁹

A nyelvtudományon belüli viták jelentős része az ’egy jelenség különböző reprezentációi’-t elutasító abszolutista felfogások összecsapásait tükrözi. Visszautalunk Chomsky és Sampson diametrikusan eltérő álláspontjára a korpusznyelvészetről. A két álláspont különbsége nem csupán a két módszer ellentétére, hanem az ezen módszerekkel elemzett ’jelenségek’ szerkezetének eltérő reprezentációira is vonatkozik: míg Sampson e reprezentációkat statisztikai összefüggésekként határozza meg, addig Chomsky a generatív nyelvészet mindenkori változatának technikai apparátusával elvégzett elemzés eredményeként. Az ehhez hasonló példák sora hosszan folytatható.

Jóval ritkábban fordul elő az egy ’jelenség’ reprezentációinak sokféleségére adott relativista és toleráns reakció. Három példát említünk.

Hagemann és Staffeldt (Hrsg.) (2014) egy rövid újságcikk mondatainak alternatív elemzéseit mutatja be 11 szintaktikai elmélet eszköztárával tárgyyszerűen, anélkül hogy felmerülne az álfelfogolás igénye. A kötet koncepciójának naiv jellegét egyrészt az mutatja, hogy nem dolgoz ki a különböző reprezentációk összehasonlításához szükséges kritériumrendszert. Másrészt az elméletek bemutatása kizárólag az adott mondatok reprezentációinak levezetésére szorítkozik. Harmadrészt nem helyezi a bemutatást tudományelméleti összefüggésrendszerbe.

A második példa Stewart (2016). A szerző három ’jelenség’ – a skót kelta főnevek, a grúz ige és a szanszkrit összetett ige –

²⁹ Nem csupán ezen idézet egésze mond ellent az előző idézetnek, hanem a második mondata önmagában is inkonzisztens, mivel a minimalizmus „egyedülálló” volta ellentmond „ugyanolyan fontos, figyelemre méltó, és érdekes” voltának.

reprezentációit hasonlítja össze különböző morfológiai elméletek eszközeivel, de tudományelméleti reflexió nélkül.

E két példától eltérően Moravcsik (2019) olyan kezdeményezés, amely nem 'naiv' reflexióként, hanem egy részletesen kifejtett és tudományelméleti kontextusban alátámasztott kritériumrendszer kidolgozásával teszi lehetővé ugyanazon jelenségnek 13 különböző szintaktikai elméletben levezetett összehasonlítását. Az összehasonlított elméletek ismertetése négy, tovább tagolható fő kritérium alapján történik: az elméletben feldolgozható adatok típusai, az elmélet célkitűzései, módszerei és értékelési eljárásai szerint. E kritériumok mellett az elméletek bemutatása tartalmazza ugyanannak a mondatnak az egyes elméletek eszközeivel történő, egymástól eltérő reprezentációit.

Végezetül ki kell térnünk e szakasz alapfogalmaira: arra, hogy mit kell érteni az 'egyzon jelenség' és a 'reprezentáció' terminusán.

Mint azt Ruphy (2016: 80) megemlíti, a 'reprezentáció' többértelmű kifejezés. Reprezentáción érthetünk elméletet, modellt, hipotézist, diagramot stb. Az, hogy mikor melyik értelemben használjuk, csupán pontosan meghatározott esettanulmányok mindenkor tárgya alapján dönthető el. Az e szakaszban érintett esetekben 'reprezentáción' a vizsgált nyelvtani szerkezetekre vonatkozó – pl. ágrajzok, zárójelezés vagy metanyelvi leírás formájában kifejezett – hipotézist kell érteni.

A 'jelenség' kifejezés homályosságát is hangsúlyozza Ruphy (2016: 90 kk.). Úgy véli, hogy e kifejezés gyakran nem individuumokat, hanem kategóriákat jelöl. Ebből következően egy kategória felosztható alkategóriákra. Következésképpen az a benyomás, hogy ugyanarról a jelenségről van szó, kategorizálási hiba. Ruphy érvelése ezen a ponton lezárul, azonban a jelen tanulmányban továbbléphetünk. Ha ugyanis nem ugyanazon jelenség, hanem két különböző jelenség – azaz két különböző alkategória tulajdonságainak – reprezentációiról van szó, akkor nincs kényszer a közöttük való választásra. Ha mindegyikük fenntartható, akkor mindegyikük igazsága elismerhető. Ez pedig nem zárja ki az eltérő reprezentációkkal szembeni kölcsönös toleranciát.

5. Az abszolutista és a relativista reakció (4)(c)-re

Egy adott elmélet redukciója egy másikra a tudományelmélet egyik, már a Bécsi Körben is élénken tárgyalt és mind a napig szerteágazó szakmai vitákban dokumentált témája. Az elmélet-redukció klasszikus modelljét Oppenheim és Putnam (1958), valamint Nagel (1961) fogalmazta meg, melynek alapgondolata az, hogy egy *A* elmélet akkor és csak akkor redukált egy *B* elméletre, ha *A* minden törvénye levezethető *B* törvényeiből.³⁰ A Bécsi Kör terminológiáján túllépve a redukció lényegének egyik közismert meghatározása így szól:

- (18) „Az *A* elmélet akkor redukálható a *B* elméletre, ha a *B* elmélet *magyarázatot ad* azokra a jelenségekre, amelyek korábban az *A* elmélet tartományába tartoztak” (Garfinkel 1981: 52, kiemelés K.A.; l. még Oppenheim & Putnam 1958: 5).

Az elméletek közötti redukciós viszony átlépheti a tudományági határokat, de meg is maradhat azokon belül (Oppenheim & Putnam 1958).³¹ Az alábbiakban mindkét esetre bemutatok nyelvtudományi példákat.

A nyelvtudományon belüli – és még szűkebben, a generatív nyelvészet két elmélete közötti – redukcionizmust szemléltető alábbi példa kapcsolódik a kiválasztott szintaktikai szerkezetek részelemzéseiről folyó technikai vitákhoz. A lexikai-funkcionális nyelvtan egyik programadó tanulmányában Bresnan a következőképpen zárja javaslatainak kifejtését:

³⁰ Például a szabadesés törvénye Galilei fizikájában ebben az értelemben redukálható a newtoni mechanikára.

³¹ Az előbbi eset szélső példája az egységes tudománynak a Bécsi Körben kezdeményezett programja, mely az összes empirikus szaktudományos elméletet redukálta volna egyetlen egységes elméletre.

- (19) (a) „[...] a passzivizáció lexikai elmélete *meggyőzőbb és tanulságosabb magyarázatokat nyújt* [kiemelés K. A.] ezekre a jelenségekre, mint a transzformációs elméletek. Továbbá [...] a lexikai elmélet fő eredményeire a *passzivizáció transzformációs elmélete nem ad magyarázatot* [kiemelés K. A.].
- (b) Először, a lexikai elméletben a passzivizációnak univerzális jellemzőse van, mely kimutatja nyelveket átfogó invariáns alakját. Ez az eredmény azért következik, mert a Passzivizáció szabálya megváltoztatja a nyelvtani funkciók lexikai hozzárendeléseit a predikátum-argumentum szerkezetekhez, és mert a szintaktikai szerkezettel és a morfológiai esettel összefüggésben a nyelvtani funkciók függetlenek a nyelvspecifikus megvalósulásoktól. Másodszor, a szenvedő szerkezetek igéit szóképzési folyamatok alakítják (mint a melléknév-konverzió és a szóösszetétel), ami azt jelenti, hogy ezeket az igéket a lexikonban szenvedő igealakként kell reprezentálni. Ez az eredmény azért következik, mert csak lexikai szerkezeteket lehet szóképzési szabályokkal elemezni, amennyiben adott a lexikalista hipotézis és a nyelvtanok lexikai, szintaktikai és más komponensekre való bontása.
- (c) A transzformációs elméletek nem adhatnak számot ezekről a tényekről anélkül, hogy lemondanának arról, hogy megkíséreljék a szenvedő szerkezetek intranszitivitását strukturálisan definiálni. De még ha ez végrehajtható is lenne, *a lexikai elmélet marad a jobb magyarázatokat adó megközelítés* [kiemelés K. A.], mert a lexikai elméletben a Passzivizáció nem lehet más, mint lexikai szabály. [...]
- (d) Erősebben korlátozó volta következtében a lexikai elmélet tovább vizsgál bennünket azon végső célunk felé, hogy megmagyarázzuk, a nyelv gazdag és bonyolult reprezentációs szerkezeteit hogyan sajátíthatja el és használhatja e képesség birtokában emberi fajunk” (Bresnan 1982: 80–81).

Az idézet az angol szenvedő szerkezet két különböző generatív nyelvészeti elméletben levezetett elemzésének eredményét veti össze, és vonja le az összevetésből származó következtetéseket. (19) (a), (c) és (d) azt mondja ki, hogy e szerkezet esetében a lexikai-funkcionális grammatika mindazt meg tudja magyarázni, amit a transzformációs, és ezen túl tud olyasmit is, amit a transzformációs nem; (b) pedig alátámasztja ezt az állítást. Ily módon megfelel az elméletredukció (18)-ban említett meghatározásának. Bresnan szerint, mivel a transzformációs elmélet redukálható a lexikaira, az utóbbi preferenciája és az előbbi elvetése kívánatos. Bresnan érvelése paradigmaticus példája annak, ahogy a nyelvtudományban

a két elmélet közti redukciós viszonyt a vitákban naivan abszolutista és intoleráns módon kezelni szokás.

A nyelvtudományban jól ismert tudománytörténeti gyökekre visszavezethető hagyománya van a tudományági határokat átlépő redukcióra való – tudományelméletileg reflektálatlan, naiv – törekvésnek, melynek paradigmatis példája ismét a generatív nyelvészet. Chomsky kezdettől fogva természettudománynak tekinti a generatív nyelvészetet – sőt, abszolutista szemléletével összhangban saját elméletét a diszciplína egészével azonosítva a nyelvészetet tekinti természettudománynak.³² Ugyanakkor az, hogy mely diszciplínára kívánta redukálni, története során változott. A *Mondattani szerkezetekben* (Chomsky 1957) a fizikai elméletek mintájára képzelte el a nyelvtant, majd a behaviorista pszichológiával szembeállított kognitív pszichológiára (Chomsky 1959), a kognitív tudományok kibontakozásával ez utóbbiakra (Chomsky 1986), jelenleg pedig a biológiára ('biolinguistics'; lásd pl. Chomsky 2002, Boeckx & Grohmann 2007, Boeckx & Grohmann [eds.] 2013) kívánja redukálni. Ugyanakkor ezekben az esetekben nem világos az interteoretikus reláció, vagyis az, hogy az említett diszciplínák mely elméletére redukálandó a generatív nyelvészet mindenkor képviselt elmélete.

Az ellenkező esetre – a sokféleség által lehetővé tett, a diszciplínáris határokat átlépő elméletredukció elutasítására – első példaként Ludvig Jäger markáns érvelését említem, mely az 1990-es évek elején a *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* című folyóiratban éles pengeváltást idézett elő német nyelvterületen Jäger és a redukcionizmus hívei között (az alábbiakhoz lásd Kertész 2020). Jäger a nyelvtudomány történetét az 'agresszornak' való behódolás folyamatként értelmezi. Abból indul ki, hogy története során a nyelvtudomány a természettudományok éppen aktuális állapotát önmaga számára követendő mintaként és az érettség végső

³² „Az 1950-es években a nyelvtudományban a Chomsky-féle forradalom a nyelvtudományt lényegében a kognitív tudomány egyik ágává (és végtermékben biológiává) változtatta [...]” (Boeckx & Piatelli-Palmarini 2005: 447; kiemelés K. A.).

szintjeként mutatja. A természettudományok kihívására válaszolva a generatív nyelvészet is átvette azt az elméletfelfogást, amely a legelőremutatóbbnak látszott számára, és – az 1990-es évek elején – ez a kognitivizmus volt (Jäger 1993: 92). Ugyanakkor Jäger szerint a nyelvtudomány valódi tárgyát a társadalmi és történelmi környezetének komplex összefüggésrendszerében meghagyott ember kommunikációját vizsgáló hermeneutikai-funkcionalista hagyomány ragadhatja meg. Ezért a Chomsky-féle elméletek szélsőséges szcientizmusa, mely a hermeneutikai-funkcionalista hagyományhoz tartozó nyelvtudományt kiszorította, a nyelvtudomány hanyatlásához vezet.

E kiindulópontból érvelve Jäger arra a következtetésre jut, hogy a kognitív tudományhoz való alkalmazkodás következtében a nyelvtudomány immár nincs abban a helyzetben, hogy saját maga határozhassa meg a nyelvet mint vizsgálatának tárgyát (Jäger 1993: 90). Ezért „a Chomsky-elméletek története a nyelvnek mint a nyelvtudomány tárgyának az *eróziójáról* szól” (Jäger 1993: 79; kiemelés: K. A.). E történet folyamán a megismerés tárgya olyannyira leszűkül, hogy a nyelvtudomány már diszciplináris identitásának megőrzésére sem képes. Az, amire Jäger ezzel a következtetésével utal, az elméletredukció tipikus, általa negatívan értékelt következménye.

A redukcionizmus elutasításának második példaként Katz felfogását említem. Katz (1996: 292) Chomsky szcientista redukcionizmusával szembeszállva arra a következtetésre jut, hogy „a nyelvtudomány nem pszichológia vagy biológia vagy bármi más, amire valaki redukálni akarhatja. A nyelvtudomány nyelvtudomány.”

A harmadik példa az a vita, amely a 2000-es évek elején robbant ki Lappin és szerzőtársai, valamint a minimalizmust védelmező chomskyánusok között. A vita tárgya többek között a redukcionizmus volt. Lappin et al. (2000) kijelentik, hogy „még megközelítőleg hihető összefüggést sem sikerül kimutatni a MP [Minimalista Program] és a természettudományok fogalmai és metodológiája között” (Lappin & Levine & Johnson 2000: 667–668; lásd még Kertész 2020). Úgy vélik, hogy a minimalizmus nem felel meg a Galilei-féle tudomány ismérveinek, hanem

„a szcientizmus talajtalan aurája” legitimációs célt szolgál: azt a megalapozatlan állítást kívánja elfogadhatóvá tenni, hogy a Minimalista Program joggal tart igényt ugyanarra a presztízstre, amelyet a legsikeresebbnek tekintett természettudományok vívtak ki maguknak (Lappin et al. 2000: 667).

Végül megemlítem Simone (2002) Saussure-interpretációját. Simone (2002: 238–239; kiemelés K. A.) szerint ’Saussure álma’ az volt, hogy „megtalálja a nyelvtudomány számára azt az alkalmas módszert, amelyet az *nem más tudományokból* kölcsönöz többé-kevésbé mechanikus módon, hanem sajátosan és szigorúan *saját* feltételeinek megfelelően hoz létre”. Saussure tehát a nyelvtudomány specifikumait szem előtt tartó, kifejezetten annak céljait szolgáló módszerről álmodott, mely a nyelvtudomány előzetesen – már a módszer definiálása előtt – definiált tárgyához igazodik. Simone kitér e Saussure-interpretáció és a nyelvtudomány alapkérdéseire való reflexió közötti viszonyra is. Sajnálatosnak tartja, hogy a nyelvészek többsége elutasítja a tudományág alapkérdéseinek felvetését, melynek oka, hogy azt sokan gyengeségnek vélik. Ezért számukra az alapkérdések felvetésének elmaradása „jó jel, az egészség és a boldogság jele” (Simone 2002: 216). Simone úgy véli, hogy ez a hozzáállás

- (20) „[...] nagyon veszélyes, különösen, ha tisztában vagyunk egy öntudatlanul követett szokással, mely a nyelvészek között és a nyelvtudományban nagyon elterjedt: történetileg nézve, tudományunk erősen általánosító, olyan, amelyben a széles, mindent átfogó elméletek művelésére való hajlandóság kötelező, ellenállhatatlan, sőt, valamilyen módon még patetikus is” (Simone 2002: 216).

Simone ezen álláspontja jelentősen eltér a fent említett többi példától abban a tekintetben, hogy kiemelten fontosnak tartja a nyelvtudomány alapkérdéseinek felvetését. Saussure-értelmezése és az abból levont metodológiai következtetései mégsem lépik túl a naiv reflexió határát, mert nem alkalmaz tudomány- vagy ismeretelméleti keretet, a metareflexió iránti igényét nem kapcsolja össze a tudományelméletben és az ismeretelméletben tárgyalt témákkal, álláspontokkal, rendszerekkel.

Összefoglalásképpen azt állapíthatjuk meg, hogy az e szakasz központi kategóriái közti viszonyban kapcsolatban az idézett példák differenciált helyzetképet vázolnak. Az kétségtelen, hogy az említett redukcionista álláspontok egyúttal abszolutisták és a korábban tárgyalt értelemben intoleránsak. Azonban az antiredukcionista nézetek – noha nyilvánvalóan relativisták, hiszen nem tagadják, hogy a különböző tudományok különböző módszerek alkalmazásával különböző, általuk igaznak tartott kijelentéseket tehetnek – nem asszociálhatók mechanikusan a toleranciával. Jäger, Lappin et al. és Katz harcosan kirekesztő módon támadja a generatív nyelvészet redukcionizmusát. Simone antiredukcionista álláspontot tulajdonít Saussure-nek, ugyanakkor írásából nem derül ki, hogy véleménye szerint „Saussure álma” – mely beteljesületlen maradt – a nyelvtudomány saját módszerének kidolgozása mellett teljes mértékben kizárja-e adott esetekben valamely más tudományág valamely módszerének átvételét. Ami Simone saját álláspontját illeti, az alapkérdések felvetését a nyelvtudományban elengedhetetlenül fontosnak tartja, és azok elhallgatását nem tekinti tolerálhatónak. Azt látjuk tehát, hogy – az 1. szakaszban röviden összefoglalt ismeret- és tudományelméleti megfontolások szellemében – a nyelvtudomány gyakorlatában a redukcionizmus naív relativista elutasítása nem függ össze szükségképpen a toleranciával.

6. Következtetések: válasz a (K1) kérdésre

Az e tanulmány I. részében elvégzett áttekintés nem enged meg sommás általánosításokat. A (K1) kérdésre sokrétű válasz kínálkozik, melyet – (4)(a)–(c) szerint tagolva – a következőképpen foglalhatunk össze:

Az ismeretelméleti viták tanúsága szerint a tudomány sokféleségének (4)(a)-ban jelzett változatából nem vezethető le mechanikusan sem az intoleranciával összekapcsolt naív abszolutizmus, sem a toleranciával asszociált naív relativizmus. Azonban a nyelvtudomány gyakorlatában mind az elméletek, mind a módszerek, mind az adat és evidencia terminusának sokfélesége nem kizárólagosan,

de dominánsan e két szemléletet váltja ki. Például dokumentálható az abszolutizmus összekapcsolása a toleranciával is.

Az elméletek és a módszerek sokféleségével összefüggésben nem állapítható meg olyan tendencia, amely az abszolutista-intoleráns vagy a relativista-toleráns szemlélet háttérbe szorulására vagy dominánssá válására utalna. Azt szemléltettük, hogy mindkettő jelen van, és a köztük való döntés nem egy domináns vagy egy periférikus felfogás választását jelzi. Az itt nem érintett egyéni preferenciáktól és szocializációs tényezőktől függ, melyek bemutatása külön tanulmányt érdemel.

A nyelvészeti adat- és evidenciaprobléma kontextusában jelenleg a relativizmus/tolerancia és az abszolutizmus/intolerancia merev szembenállása helyett jóval árnyaltabb kép rajzolódik ki. A vitában kikristályosodni látszó tendencia a relativista adatfelfogás dominanciája felé mutat, mely azonban egyelőre távolról sem egyeduralkodó. Mint a 3.3. szakaszban bemutattuk, az elméletek és a módszerek sokféleségének következményeit tekintve a generatív nyelvészet látszik az abszolutizmus és intolerancia paradigmatis példájának. Ettől eltérően a nyelvészeti adatok és evidencia fogalmának relativizálásában, differenciálásában és bizonytalanságának kiemelésében – időnként nagyon éles önkritikát gyakorolva (pl. Haider 2016, 2018, Featherston 2007, Featherston & Winkler [eds.] 2009, Kepser & Reis [eds.] 2005, Sternefeld [ed.] 2007 stb.) – a generatív nyelvészek egy része is vezető szerepet játszott. Másfelől viszont a relativista szemlélet felé való elmozdulás nem jellemzi általánosságban a generatív nyelvészetet, mert a tábor az adat- és evidenciaprobléma megítélésében megosztott: jeles tagjainak egy része szélsőségesen abszolutista és intoleráns adatfelfogást hangoztat (lásd pl. Dikken et al. 2007).³³

³³ „A generatív nyelvészet több mint öt évtizede folyó kutatásai megmutatták, hogy a hipotézisalkotás és a grammatikailítási ítéletek révén történő empirikus *verifikáció* standard generatív metodológiája a nyelvészeti felfedezés és magyarázat *igazi* [‘veritable’] aranybányájához vezethet” (Dikken et al. 2007: 336; kiemelés K. A.).

(4)(b)-ből kiindulva a bemutatott példák arra engednek következtetni, hogy a 'sokféleség – abszolutizmus – intolerancia' vs. 'sokféleség – relativizmus – tolerancia' dichotómiájának jelenléte a nyelvtudományban dokumentálható. Ugyanakkor kérdéses, hogy indokolt-e 'egyazon jelenség' különböző reprezentációiról beszélni. Az említett megfontolások arra utalnak, hogy a sokféleség e változata álproblémát jelenthet, mert kategorizálási hibában gyökerezik.

A (4)(c)-ben jelzett redukcionizmussal összefüggő naiv álláspontok között olyanokat mutattunk be, amelyekben az abszolutizmus továbbra is intoleranciával párosul, ugyanakkor a relativizmus nem szükségképpen toleráns, bizonyos esetekben intoleráns is lehet.

II. rész:

Relativizmus és plauzibilis érvelés

7. Kérdésfelvetés

Miután a tanulmány I. része *értékelés nélkül leírta* a relativizmus és abszolutizmus egyes *naiv* megnyilvánulásait a nyelvtudomány gyakorlatában – különös tekintettel azoknak a toleranciához és az intoleranciához fűződő viszonyára –, a II. részben megkísérelhetjük a metatudományos értékelést. Ezért egy olyan *metaelméleti* modell alkalmazására kerül sor, amely *normatív* komponense révén *állást foglal* a nyelvtudomány relativista és abszolutista szemlélete között.

Mivel ebben a részben immár nem naiv nézetek bemutatásáról, hanem metaelméleti okfejtésről lesz szó, kiindulópontként utalnom kell arra, hogy nem csupán a tárgytudományos diszciplínákat, hanem a tudományelméletet is az elméletek sokfélesége jellemzi. Következésképpen a relativizmus vs. abszolutizmus problémaköre is eltérő metaelméleti nézőpontokból közelíthető meg,³⁴ és ez

³⁴ Lásd az I. rész 6. lábjegyzetében felsorolt áttekintő irodalmat.

vonatkozik saját korábbi próbálkozásaimra is.³⁵ Például Kertész (2004b) részletes esettanulmányokban vezeti be a relativizmust tudatosan és koncepciózusan zászlajára tűző tudásszociológiai 'Erős Program' (Bloor 1976, 1983, Barnes, Bloor & Henry 1996 etc.) alkalmazását a nyelvészeti elméletalkotás egyes sajátosságainak feltárására, a generatív nyelvészettel a középpontban. Ezek az elemzések a 'társadalmi érdekek' ('social interests'), az 'autoritás' ('authority') és a társadalmi csoportok szerkezete ('grid-group') mint a nyelvtudásra és a nyelvhasználatra vonatkozó 'tudományos tudás' ('scientific knowledge') tartalmát befolyásoló társadalmi tényezők leírására vállalkoztak. Kertész (2004a) és (2013) a 'tudomány kognitív tudományának' egy-egy társadalmi és konceptuális modul interakciójára épülő modelljét dolgozta ki azzal a céllal, hogy egy lehetséges megoldást javasoljon az 'elméleti terminusok' problémájára – mely az általános tudományelmélet egyik központi témája, de melyet a nyelvtudományra vonatkoztatva korábban nem vizsgáltak –, valamint hogy e megoldás felhasználásával leírja a tudományos magyarázatok szerkezetét a generatív nyelvészet különböző fejlődési szakaszaiban. Azonban ezek a vizsgálatok, noha a nyelvtudományi elméletalkotás releváns, ugyanakkor korábban fel nem vetett metaelméleti összefüggéseit tematizálták részben tudásszociológiai, részben kognitív tudományos háttérfeltevések és módszerek felhasználásával, nem világíthatták meg a 'belső tényezőket' ('internal factors').³⁶ Következésképpen – a nyelvészet metaelméleteinek említett sokféleségével összhangban – nem csupán lehetséges, hanem a tudományelmélet-történeti folyamatokba illeszkedő, jól motivált vállalkozás egy olyan, a 'belső tényezők' valamely összetevőjének megragadására alkalmas modell felvázolása is, amely egészen más perspektívából reflektál a relativizmus vs. abszolutizmus problémakörére, mint a tudásszociológia.

³⁵ A nyelvtudomány metaelméleteinek pluralizmusához lásd részletesen Kertész (2004b), Kertész et al. (eds.) (2019).

³⁶ A tudományos elméletalkotás 'külső' és 'belső' tényezőinek elkülönítéséhez lásd Lakatos (1997) írásait. Lakatos a 'belső' tényezőket tekinti elsődlegesnek, míg Bloor Erős Programja a 'külsőket', azaz a szociológiákat.

A nyelvtudományban használatos érvelési stratégiák modellálása ilyen feladat lehet. E feladat végrehajtását Kertész & Rákosi (2012), (2022) p-modelljének alkalmazásával kísérem meg. Tehát az alábbi kérdésre kívánok választ kapni:

- (K2) A p-modellből a nyelvtudomány igazság-relativista vagy -abszolutista szemlélete következik-e?

A p-modell több tekintetben különbözik a tudományos tudás szociológiájának említett nyelvtudományi alkalmazásától. A tudásszociológia Erős Programja *kauzális* magyarázatot ad a nyelvészeti elméletek *tartalmára* az azt formáló *társadalmi* tényezők feltárásával. A metatudományos szintre helyezett *empirikus szaktudományként* (szociológiaként) jár el a 'naturalizált ismeretelmélet / tudományelmélet' ('epistemology / philosophy of science naturalized') elveinek megfelelően (Kertész 2004b). Ettől eltérően a p-modell *nem* a nyelvészeti elméletekben a tudományos tudás tartalmának sajátosságait kauzális összefüggésekkel magyarázó empirikus metaelmélet, hanem a nyelvészeti elméletalkotás argumentációs stratégiáit *rekonstruáló modell*.³⁷ Továbbá, míg a tudásszociológia abban az értelemben *átfogó*, hogy többféle társadalmi tényező és bizonyos kognitív tényezők viszonyát vizsgálja a nyelvészeti elméletalkotásban, addig a p-modell *szűk*, mivel nem alkalmas a társadalmi tényezők vizsgálatára, és *egyetlen* kognitív aspektust emel ki elemzése tárgyaként, mégpedig az *érvelési stratégiákat*.

Ugyanakkor e két megközelítés nem zárja ki egymást eleve, hanem a nyelvészeti elméletalkotást eltérő, adott esetben egymással összekapcsolható perspektívákból vizsgálja. Egyrészt a p-modell alkalmazása nem vitatja, hogy a relativizmus, sokféleség és tolerancia egyes releváns tulajdonságai társadalmi tényezőkben gyökereznek, viszont feltételezi, hogy ezek mellett egyéb tényezők is releváns szerepet játszanak, melyek csak a tudásszociológia eszközeitől eltérő eszközökkel ragadhatók meg. Másrészt, ahogy arra

³⁷ Rekonstruktív jellege folytán a p-modellnek szignifikáns *hermeneutikai* és *normatív* tulajdonságai vannak.

majd később utalok, a tudásszociológiai elemzések eredményei információkat szolgáltathatnak olyan tényezőkről is, amelyek a p-modell számára fontosak, de amelyek magyarázata kívül esik a p-modell hatókörén.³⁸

Ezen alapvető különbségek mellett a két megközelítésnek egyik lényeges közös tulajdonsága, hogy (a tudásszociológia empirikus szaktudományos metaelméletként, a p-modell pedig rekonstruktív modellként) elhatárolják magukat az analitikus tudományelmélet régen meghaladott, azonban a nyelvtudomány jelentős szegmenseiben még mindig etalonnak tekintett standard nézetétől.³⁹ Szintén elvetik azokat a tudomány módszertani előítéleteket, amelyeket a nyelvészeti adatok és evidencia standard nézete explicit vagy implicit módon elfogad, miközben azok nincsenek összhangban sem a tudományelmélet jelenlegi állásával, sem a nyelvtudományi kutatás gyakorlatával. Továbbá, mindkettő relativista, noha, mint hangsúlyoztuk, a nyelvtudományi relativizmust eltérő metaelméleti eszközökkel közelítik meg.

Végül a p-modell felhasználása a nyelvtudomány relativista és abszolutista szemlélete közötti döntéshez különbözik a p-modell korábbi alkalmazásaitól is. A p-modell nem azzal a céllal született meg, hogy a relativizmus kérdéskörét felvesse, hanem metaelméleti megoldást kívánt nyújtani a nyelvészeti adatokról és evidenciáról szóló vitában felvetett problémák egy részére. Ugyanakkor a p-modell legalább két szempontból látszik alkalmasnak az abszolutizmus és a relativizmus dichotómiájának feloldására. Egyrészt egy olyan tudomány metodológiai szemlélet kialakítására törekszik, amely tükrözi a nyelvtudományi elméletalkotásról folyó jelenlegi viták – így mindenekelőtt az adat-/evidencia-vita – számos tanulságát, és szándéka szerint elősegíti a nyelvtudományi problémamegoldás hatékonyságának javítását. Másrészt ezen túlmenően,

³⁸ Lásd a 42. lábjegyzetet.

³⁹ Például Haider (2016) az analitikus tudományelmélet elveit előfeltételezve bírálja Chomsky Minimalista Programját.

noha nem tartozott a p-modell eredeti célkitűzései közé, téziseiből közvetlenül levezethető a (K2) kérdésre adható válasza.⁴⁰

Az alábbiakban a 8. szakasz sorra veszi a p-modell releváns tételeit és definícióit, valamint szemlélteti azt, ahogy azokból a nyelvészeti elméletalkotás mérsékelt relativista és toleráns felfogása következik. E következtetés levonásával a (K2)-re adott választ a 9. szakasz fejt ki.

8. A p-modell mérsékelt relativizmusa

8.1. A plauzibilis kijelentések relativitása

A p-modell a nyelvészeti elméletalkotást *plauzibilis érvelési folyamatként* láttatja.⁴¹ A p-modell szerint a nyelvtudományban a kijelentések minden típusa bizonytalan; a bizonytalanságot 'plauzibilitás'-ként explikálja és központi kategóriájának a 'plauzibilitás'-t tekinti. A p-modell *nem logika és nem alakítható kalkulussá*, noha megtartja az 'igaz' és a 'hamis' értékeket. Alapegységei a plauzibilis kijelentések, a plauzibilis következtetések, valamint a plauzibilis érvelési folyamat.

A p-modell a nyelvészeti elméletek hipotéziseit 'plauzibilis kijelentésekként' interpretálja oly módon, hogy két komponensből álló szerkezetet tulajdonít nekik: egyik összetevője a kijelentés információtartalma, a másik pedig egy ehhez rendelt 'plauzibilitási érték'. A plauzibilitási érték megmutatja, hogy milyen mértékben

⁴⁰ A következő szakaszban informálisan és nagyon leegyszerűsítve vázolt sajátosságok pontos meghatározásához és a p-modell működésének számos példával alátámasztott kifejtéséhez lásd Kertész & Rákosi (2012), (2020), (2022). A p-modellnek több tucat alkalmazása született a generatív szintaxis, a kognitív és a formális szemantika, a fonológia és a pragmatika területén. Ezen alkalmazások szakirodalmának felsorolását itt mellőzzük.

⁴¹ A 'nyelvészeti elméletalkotás' fogalmába beleértjük a nyelvészetben használatos elméleti apparátusok (modellek, programok, módszerek stb.) alkalmazásait is.

támasztja alá a kijelentés információtartalmát valamely 'forrás', azaz az adott forrás alapján milyen mértékben vagyunk hajlandóak elfogadni azt.

A 'direkt források' megbízhatóságuk alapján rendelik hozzá az adott kijelentés információtartalmához a plauzibilitási értéket. Direkt forrás lehet például az informáns anyanyelvi intuíciója, egy korpusz, valódi kísérlet, gondolatkísérlet, autoritás, publikáció stb.⁴² Ha egy kijelentés információtartalmának plauzibilitási értékét más kijelentések információtartalmának már ismert plauzibilitási értékének segítségével határozzuk meg, akkor 'indirekt forrásról' beszélünk.⁴³ A következtetések a konklúzió indirekt forrásai.

A plauzibilitási érték jelölésére a kijelentést a ']'-jelek közé tesszük. Az érték forrását az alsó index adja meg. Tehát pl. ' $0 < |p|_F < 1$ ' olvasata: 'a p kijelentés plauzibilitási értéke az F forrás alapján nagyobb, mint 0, és kisebb, mint 1'. A lehetőségek az alábbiak:⁴⁴

⁴² Ugyanakkor számos esetben a plauzibilitási értékek forrásának azonosítása távolról sem egyértelmű. Előfordulhat, hogy olyan sokrétű és komplex háttérfeltevésekre épül, amelyek dekompozíciója erősen problematikus. Az, hogy valami forrásnak tekinthető-e, vagy sem, és amennyiben igen, mennyire megbízható, gyakran csak a plauzibilis érvelési folyamat visszamenőleges újraértékelési ciklusai során derülhet ki (lásd a 8.6. szakaszt is). Ez alátámasztja a plauzibilis érvelési folyamat hermeneutikai jellegét. Továbbá, a források megbízhatósága függhet olyan társadalmi tényezőktől, amelyek a tudásszociológia eszközeivel tárhatók fel. Lásd a 7. szakaszt.

⁴³ Az 'egy kijelentés plauzibilitási értéke/plauzibilitása' kifejezést az 'egy kijelentés információtartalmának plauzibilitási értéke' kifejezés rövidítéseként fogjuk használni.

⁴⁴ Kertész & Rákosi (2012), (2020), (2022) a plauzibilitási értékeket numerikusan jelöli, ami lehetővé teszi kijelentések plauzibilitásának pontos összevetését. A numerikus értékek bevezetésétől itt eltekintünk.

- (21) (a) $|p|_F=1$, ha p bizonyosan igaz az F forrás alapján.
 (b) $0<|p|_F<1$, ha p plauzibilis az F forrás alapján.
 (c) $0<|\sim p|_F<1$, ha p implauzibilis az F forrás alapján, azaz ha p negációja plauzibilis.
 (d) $|p|_F=0$, ha p semleges plauzibilitású F alapján, azaz se nem plauzibilis, se nem implauzibilis e forrás alapján.

(22)-ben a kijelentés plauzibilitási értéke így jelölhető:⁴⁵

- (22) $0<|A$ németben a *Benutzen Badetuch oder Saunatuch in der Sauna und in den Dampfbad ist obligatorisch* mondat grammatikailag helytelen. $|_{F1}<1$

(22) plauzibilis kijelentés például egy vagy több német anyanyelvű informáns intuíciója vagy valamely német leíró grammatika mint direkt forrás alapján, melyet az alsó indexben *F1* jelöl. A plauzibilitási érték tehát forrásfüggő, azaz *a mindenkori forráshoz mint paraméterhez viszonyítva relatív, és nem abszolút*. Nézzünk meg erre egy egyszerű nyelvtudományi példát (lásd még Kertész & Rákosi 2020).

Az angolban a *'that-trace effect'* azt mondja ki, hogy kötőszó nélküli tagmondatból a tárgy és az alany kimozgatható, de kötőszóval bevezetett tagmondatból csak a tárgy mozgatható ki. Ha a németben is lenne *'that-trace effect'*, akkor (23)(a) grammatikalitásának jobbnak kellene lennie (23)(b)-énél. Ugyanakkor Featherston (2007: 275 kk.) arról számol be, hogy több német anyanyelvű nyelvész a (23)(a) és (b) alatti mondatokat egyformán helyesnek tartja, és feltételezi, hogy a németben nincs *'that-trace effect'* [lásd (23)(c)]. A *p*-modell terminológiája szerint (23)(c)-ben az *F1* direkt forrás ezen nyelvészek anyanyelvi intuíciója.

⁴⁵ A (22) alatti grammatikalitási ítéletben szereplő, több nyelvtani hibával tarkított német mondat a hajdúböszörményi gyógyfürdőben olvasható felirat. A glossázás a jelen összefüggésben nem releváns, ezért attól eltekintünk. A nyelvtanilag helyes mondat: *In der Sauna und im Dampfbad ist das Benutzen eines Badetuchs oder eines Saunatuchs obligatorisch*. Fordítása: *A szaunában és a gőzfürdőben törölköző vagy szaunalepedő használata kötelező*.

- (23) (a) Wer_i meint Lydia, liebt t_i Jakob?
 ki_i-nom gondol/vél Lydia szeret t_i Jakob-acc?
 Kiről gondolja Lydia, szereti Jakobot?
- (b) Wer_i meint Lydia, dass t_i Jakob liebt?
 ki_i-nom gondol/vél Lydia, hogy t_i Jakob-nom szeret
 Kiről gondolja Lydia, hogy szereti Jakobot?
- (c) $0 < |A$ németben a *Wer_i meint Lydia, liebt t_i Jakob?* mondat grammatikailag ugyanolyan helyes, mint a *Wer_i meint Lydia, dass t_i Jakob liebt?* mondat. $|_{F1} < 1$

Azonban Featherston (2007: 276 k.) saját kísérletéről is beszámol. A kísérlet azt a hipotézist támasztja alá, hogy a németben van 'that-trace effect':

- (24) $0 < |A$ németben a *Wer_i meint Lydia, liebt t_i Jakob?* mondat grammatikailag helyesebb, mint a *Wer_i meint Lydia, dass t_i Jakob liebt?* mondat. $|_{F2} < 1$

F2 Featherston kísérletét – mint (24) plauzibilitási értékének forrását – jelöli. Featherston ezt a forrást megbízhatóbbnak tartja *F1*-nél. Ezért a (24) alatti kijelentés plauzibilitási értéke magasabb lesz, mint a (23)(c) alattié. A két forrás tehát eltérő plauzibilitási értéket rendel a kijelentéshez:

- (25) $0 < |A$ németben a *Wer_i meint Lydia, liebt t_i Jakob?* mondat grammatikailag ugyanolyan helyes, mint a *Wer_i meint Lydia, dass t_i Jakob liebt?* mondat. $|_{F1} < |A$ németben a *Wer_i meint Lydia, liebt t_i Jakob?* mondat grammatikailag helyesebb, mint a *Wer_i meint Lydia, dass t_i Jakob liebt?* mondat $|_{F2} < 1$

Mint tudjuk, a klasszikus logika bipolaritása nem engedi meg az igazság relativitását. A p-modell a kijelentések bipoláris – igaz vs. hamis – értékelése helyett legalább két tekintetben gyengébb feltételek alapján értékeli a nyelvtudomány kijelentéseit. Egyrészt, ahogy már említettük, a kijelentések információtartalmának bizonyossága helyett bizonytalanságát feltételezi, és e bizonytalanságot plauzibilitásként explicálja. Másrészt (21) tanúsága szerint

– szükség esetén nem csupán komparatíván, hanem numerikusan is kifejezve – lehetővé teszi a plauzibilitási érték 0 és 1 közötti meghatározását (elvetve a *tertium non datur* elvét). A p-modell tehát nem fogadja el a klasszikus logika azon felfogását, amely szerint egy kijelentés vagy igaz, vagy hamis, ugyanakkor – mivel nem logika – a többértékű logikák eszköztárát sem adaptálja. A kijelentések információtartalmának plauzibilitási értéke – és (21)(a) szerint szélső esetben igazsága is – alapvetően a direkt vagy indirekt forrástól függ, azaz ezekhez viszonyítva *relatív*.

A tanulmány I. része (5)-ben bemutatta a relativista alapmodellt, melyet az áttekinthetőség érdekében itt megismétlek:

- (26) (a) A kijelentések egy bizonyos *paraméter*hez viszonyítva igazak vagy hamisak.
- (b) Egy bizonyos *X* kijelentés egyidejűleg igaz lehet egy *Z* paraméterhez képest, és hamis egy *S*-hez viszonyítva, ahol *Z* és *S* különböznek.
- (c) Nincs olyan nem-relatív kritérium, amely alapján egy paraméter alkalmassága megítélhető lenne.

A p-modell a relativista alapmodell (26)(a) és (b) pontját (27)-ben explikálja, ahol a (26)-ban említett paraméternek a kijelentések plauzibilitási értékét meghatározó forrás felel meg:

- (27) (a) A kijelentések egy bizonyos forráshoz viszonyítva a (21)-ben felsorolt plauzibilitási értékeket kaphatják.
- (b) Egy bizonyos *X* kijelentés egyidejűleg plauzibilis lehet egy *Z* forráshoz képest és kevésbé plauzibilis, semleges plauzibilitású vagy implauzibilis egy *S* forráshoz viszonyítva, ahol *Z* és *S* egymástól különbözik.

Az e szakaszban bemutatott esetekben a kijelentés plauzibilitási értékének direkt vagy indirekt forrása az a 'paraméter', amelyhez viszonyítunk. Mint a következő szakaszokban látni fogjuk, a plauzibilis érvelési folyamat egyéb összetevői is betölthetik a 'paraméterek' szerepét.

8.2. A plauzibilis következtetések relativitása

A plauzibilis következtetések premisszái plauzibilis kijelentések – illetve szélső esetben az 1-es, azaz az 'igaz' értéket is megkaphatják –, és valamilyen szemantikai reláció (ok-okozati összefüggés, analógia, szükséges vagy elégséges feltétel, rész-egész viszony stb.) révén kapcsolódhatnak a konklúzióhoz. Előfordulhat, hogy enthüematikusak. Ekkor a premisszák halmazát 'látens háttérfeltevésekkel' lehet kiegészíteni, melyek nem lehetnek hamisak vagy implauzibilisek az adott kontextusban. A plauzibilis következtetések fallibilisek: egy következtetés valamelyik premisszájáról vagy látens háttérfeltevéséről kiderülhet, hogy nem plauzibilis, mert a forrása megbízhatatlanná vált, és ennek következtében a konklúzió sem az.

Illusztrációként álljon itt Lakoff & Johnson (1980) egyik következtetésének rekonstrukciója (lásd még Kertész & Rákosi 2020):

(28) Premisszák:

- (a) $0 < |A \text{ VITA, az IDŐ és a MINŐSÉG fogalma a fogalmi rendszer részei.}|_F < 1$
- (b) $0 < |A \text{ VITA, az IDŐ és a MINŐSÉG fogalma metaforikusan strukturált.}|_F < 1$
- (c) $[0 < | \text{Fogalmi rendszerünkben egyéb fogalmak is metaforikusan strukturáltak.}|_F < 1]$

Konklúzió:

- (d) $0 < | \text{Fogalmi rendszerünk nagy része metaforikusan strukturált.}|_F < 1$

(28) enthüematikus induktív következtetés, mivel a két explicit premisszán túl a premisszák halmaza nem tartalmaz információt egyéb absztrakt fogalmakról. Ez utóbbiak léte látens háttérfeltevés, melyet a szögletes zártójelben szereplő plauzibilis kijelentésként rekonstruálhatunk. Továbbá mindkét premissza csupán plauzibilis, és nem bizonyosan igaz. *F* Lakoff és Johnson anyanyelvi intuíciónak, *I* pedig a konklúzió plauzibilitási értékének közvetett forrását jelöli, azaz a premisszákat a látens háttérfeltevéssel együtt.

Bármily egyszerű is e példa, szemlélteti a plauzibilis következtetések relativitását. A plauzibilis következtetések konklúziójának plauzibilitási értéke a premisszák (és látens háttérfeltevések) mint

indirekt források plauzibilitási értékétől függ, azaz hozzájuk viszonyítva *relatív*. Ugyanakkor a konklúzió plauzibilitása közvetett módon relatív a premisszák plauzibilitási értékének *forrásához* (mint 'paraméterhez') képest is. Ez a *kétlépcsős relativitás* különösen releváns, ha a premisszák között olyan adat is szerepel, amely az evidencia funkcióját látja el valamely hipotézis mellett vagy ellen (lásd ehhez a 8.5. szakaszt).

8.3. A parakonzisztencia relativitása

A *p*-modell egyik – számos esettanulmánnyal alátámasztott – felismerése, hogy a nyelvészeti elméletalkotás konstitutív tulajdonságai közé tartozik a parakonzisztencia. A parakonzisztencia abból indul ki, hogy bizonyos esetekben két, egymásnak ellentmondó kijelentés egyaránt jól motivált lehet, és ezért – az információvesztés elkerülése érdekében – indokolt egyidejű megtartásuk (Kertész & Rákosi 2022). Ugyanakkor, mint tudjuk, a klasszikus logika szerint egy ellentmondás fellépéséből bármely tetszőleges kijelentés levezethető. E következménytől a parakonzisztens logikák úgy óvják meg az elméletet, hogy az egymásnak ellentmondó kijelentéseket különböző feltételrendszerekre – (26)(a), (b), illetve (27)(a), (b) terminológiája szerint 'paraméterekre' – vonatkoztatják. Mivel ily módon az egymásnak ellentmondó kijelentések külön-külön igazak lehetnek, de nem ugyanazon feltételek közepette, megelőzhető a logikai káosz, miközben mindkét kijelentés megtartható. A parakonzisztens logikák *nyilvánvalóan relativisták*, és e tekintetben *a p-modell is az*, mely a parakonzisztens logikák egyikét integrálja.

A nyelvtudomány parakonzisztenciájának illusztrálására két esetet említünk. Az első a *permanens parakonzisztencia*, mely például az 'episztemológiai tolerancia' elvével szemléltethető. Az elv azt mondja ki, hogy az elméletalkotás során a mindenkori hipotéziseknek ellentmondó adatokat ugyan dokumentálni kell, de nem szabad rájuk hivatkozva feladni az egyéb tekintetben magyarázó erővel rendelkező tételeket (lásd pl. Chomsky 1980).

Ilyen ellentmondások folyamatosan jelen vannak nem csupán a generatív nyelvészet különböző változataiban, hanem egyéb típusú grammatikákban is 'ellenpéldák' formájában. A másik eset az *ideiglenes parakonzisztencia*, mely akkor lép fel, ha az adatok egyazon kontextusban támasztanak alá egymásnak ellentmondó hipotéziseket. Ekkor a rendszer inkonzisztenssé válása úgy kerülhető el, ha egyfelől mindkét hipotézist megtartjuk, másfelől azonban *ad hoc* módon – azaz az elmélet módszertani elvei által nem motiválhatóan – elválasztjuk őket egymástól, és csupán az egyiket használjuk későbbi következtetések premisszájaként. Ez az eset a hagyományos leíró nyelvtanok 'kivételeivel' illusztrálható.

A p-modell kompatibilis Rescher & Brandom (1980) parakonzisztens logikájával, azonban annak statikus voltát olyan korlátnak tartja, amelyen a nyelvészeti elméletalkotás mechanizmusának megértéséhez túl kell lépnie (Kertész & Rákosi 2022). Ennek eszköze, mint a következő szakaszokban látni fogjuk, a plauzibilis érvelés folyamata.

8.4. Az információs alul- és túldetermináltság relativitása

A 'p-kontextus' a rendelkezésünkre álló információk azon részhalmazát tartalmazza, amely a kijelentések plauzibilitási értékének meghatározásához kapcsolódik. Felöleli mindenekelőtt azokat a megbízhatónak ítéltető forrásokat, amelyek segítségével a kijelentésekhez plauzibilitási érték rendelhető; tartalmazza továbbá magukat a kijelentéseket plauzibilitási értékükkel együtt; valamint az elfogadott módszertani elveket. Az adott elméleti stádiumban elfogadott módszertani elvek illusztrációjaként az 'egyszerűség' elvét említem, mint az alternatív grammatikák közötti döntés kritériumát a generatív nyelvészet történetének korai fázisában (Chomsky 1957: 54–56). Egy ilyen metodológiai elv például – egy plauzibilis következtetés egyik premisszájaként – a konklúzió plauzibilitási értékét meghatározó indirekt forrás részeként funkcionálhat.

A p-kontextust 'információs túldetermináltság' jellemezheti: túl sok információt ölelhet fel abban az értelemben, hogy tartalmaz olyan kijelentést, amely plauzibilis valamely forrás alapján, de implauzibilis egy másik, szintén a p-kontextushoz tartozó forrás alapján. Ilyenkor 'p-inkonzisztenciáról' beszélünk. A p-kontextus lehet 'információsan aluldeterminált' ('p-hiányos') is, például amikor valamely kijelentéshez egyik forrás alapján sem tudunk plauzibilitási értéket rendelni. A p-inkonzisztencia, valamint a p-hiányosság megnyilvánulásait *p-problémáknak* nevezzük. Egy *p-kontextust* akkor nevezünk *p-problematikusnak*, ha p-inkonzisztens és/vagy p-hiányos. Egy p-probléma *megoldásának* egy olyan p-kontextust tekintünk, amelyben egy korábbi p-probléma nem lép fel. Egy p-problémának egy adott információs állapotban több megoldása is lehetséges. Az adott p-probléma *feloldásán* a rendelkezésre álló információkhoz viszonyított legjobb megoldást értjük. A p-kontextus lehet egyidejűleg alul- és túldeterminált különböző kijelentésekhez viszonyítva, azaz e tulajdonságok ebben az értelemben *relatívak*.

8.5. Az adatok és az evidencia relativitása

A p-modell 'adaton' olyan plauzibilis kijelentést ért, amelynek pozitív plauzibilitási értéke valamely direkt forrásból származik. Ez azt jelenti, hogy az adatnak tekintett kijelentést valamilyen megbízható forrás – korpusz, intuíció, kísérlet – alapján plauzibilisnek ítéljük. Így nem maguk a nyelvi 'példák' számítanak adatnak, hanem a rájuk vonatkozó kijelentések lehetnek azok. Például a (23)(c), (24) és (25) alatti plauzibilis kijelentések *adatok*, de nem adat a *Wer_i meint Lydia, dass t_i Jakob liebt?* mondat (23)(b)-ben. Mivel az adatok plauzibilis kijelentések, mindazon következmények érvényesek rájuk, amelyek a plauzibilis kijelentések mindegyikének *relativitását* eredményezik (lásd a 8.1. szakaszt).

A p-modell az evidencia három típusát definiálja, melyeket 'gyenge', 'erős' és 'relatív evidenciának' nevez (a részletes kifejtéshez lásd Kertész & Rákosi 2020):

- (29) (a) Egy E adat a H hipotézis mellett szóló 'gyenge evidencia', ha a p -kontextus tartalmaz olyan kijelentéseket, amelyek E -t egy olyan indirekt forrássá egészítik ki, amely alapján H -hoz pozitív plauzibilitási érték rendelhető.
- (b) Egy E adat a H hipotézis mellett szóló 'relatív evidencia', ha E a H hipotézis mellett gyenge evidencia; továbbá, ha a premisszákat és H -t összekötő következtetés(ek) magasabb plauzibilitást biztosít(anak) H -nak, mint az E -t szintén premisszáként használó, H riválisait plauzibilissé tevő következtetések H riválisainak.
- (c) Egy E adat a H hipotézis mellett szóló 'erős evidencia', ha E a H hipotézis mellett gyenge evidencia; továbbá, ha E egyúttal H riválisai ellen szóló gyenge evidencia, vagy E nem egészíthető ki az adott p -kontextusban H riválisainak indirekt forrásává.

(29)(a) szerint a gyenge evidencia olyan adat, amely alkalmas arra, hogy egy indirekt forrás részeként pozitív plauzibilitási értéket rendeljen H -hoz, és ily módon részlegesen alátámassza azt. Ugyanakkor E gyenge evidencia lehet H valamely riválisa mellett is, ezért információs túldetermináltságot generálhat.

(29)(b)-ből következően a relatív evidencia megengedi, hogy E egyúttal H valamely riválisa mellett gyenge evidencia is legyen. Ez azonban nem jelenti azt, hogy E a H hipotézis riválisa mellett relatív evidencia is volna egyúttal, hiszen a definíció értelmében H plauzibilitása nagyobb, mint riválisaié. Egy adat csak a riválisok egyike mellett relatív evidencia lehet, azonban – mivel $\sim H$ mellett gyenge evidenciaként funkcionálhat – információs túldetermináltságot, azaz p -inkonzisztenciát generálhat.

Az erős evidencia kizárólag H -t támasztja alá, annak riválisait pedig nem.

E fogalmakat – nagyon leegyszerűsítve – Wurzel (1981) érvelésének rekonstrukciójával szemléltetem (lásd bővebben Kertész 2004b, Kertész & Rákosi 2020). A kérdés az, hogy a német labiális affrikáta mono- vagy bifonémikus-e. Két, egymásnak ellentmondó hipotézis kínálkozik, melyek plauzibilitási értéke a kiindulópontban nem ismert:

- (30) (a) $0 < |A \text{ labiális affrikáta bifonémikus, azaz fonémaszerkezete } /pf/.|_{\bar{p}} = ?$
- (b) $0 < |A \text{ labiális affrikáta monofonémikus, azaz fonémaszerkezete } /p'/.|_{\bar{p}} = ?$

A (31) alatti adat gyenge evidenciát szolgáltat (30)(a) mellett (az *F* forrás Wurzel anyanyelvi intuíciója):

(31) |A *Pfropfen* létező német szó. |_F=1

Ugyanis (31) és (32)(a), (b) olyan indirekt forrást alkot, amely alátámasztja (30)(a)-t (az *F1* direkt forrás Greenberg 1978, *F2* pedig szintén Wurzel intuíciója):

(32) (a) $0 < |Ha \text{ a szókezetben a } /v/ \text{ magánhangzó a } /K_2K_2K_1/ \text{ mássalhangzósor követi, akkor ugyanebben a pozícióban előfordul a } /K_2K_1/ \text{ mássalhangzósor is.}|_{F1} < 1$

(b) $0 < |Létezik /fro_ / fonémaszerkezetű német szó. |_{F2} < 1$

(31) és (32)(a), (b) az alábbi plauzibilis következtetésekben támasztja alá a (30)(a) hipotézist:⁴⁶

(33) Premisszák:⁴⁷

(a) $0 < |Ha (32)(a) \& (31) \& (30)(a), \text{ akkor } (32)(b). |_{F} < 1$

(b) $|(32)(b)|_{F} = 1$

Konklúzió:

(c) $0 < |(32)(a) \& (31) \& (30)(a)|_{I(33)} < 1$

I(33) a konklúzió indirekt forrását jelöli, *F* pedig direkt forrásként Wurzel (1981)-et. Továbbá:

⁴⁶ Például: *Pfropfen* – *fromm*. Ekkor a labiális affrikáta (32)(a) szerint bifonémikusan viselkedik.

⁴⁷ Az itt alkalmazott következtetési sémát a klasszikus kétértékű logika 'a következmény állítása' elnevezéssel illeti, és az érvelési hibák közé sorolja. E tradícióval szakítva Peirce 'abdukciónak' nevezte, és a tudományos megismerés egyik alapvető eszközének tekintette, csakúgy, mint más összefüggésben Pólya (1977). Łukasiewicz (1970 [1912]: 7) 'redukciónak' nevezi a dedukcióval „ellentétes irányba” haladó következtetéseket. A p-modell ez utóbbi elnevezést veszi át.

(34) Premissza:

$$(a) \quad 0 < |(32)(a) \& (31) \& (30)(a)|_{I(33)} < 1$$

Konklúzió:

$$(b) \quad 0 < |(30)(a)|_{I(34)} < 1$$

Azonban (31) gyenge evidencia lehet (30)(b) mellett is. Ugyanis:

(35) (a) $0 < |Ha \text{ a szókezdetben a } /V/ \text{ magánhangzó a } /K_2K_1/ \text{ mássalhangzósor}$
 követi, akkor ugyanebben a pozícióban előfordul a } /K_1/ \text{ mássalhangzó}

is. $|_{F1} < 1$

(b) $0 < |Létezik /rɔ_/ \text{ fonémaszerkezetű német szó. } |_{F2} < 1$

A plauzibilis következtetések:⁴⁸

(36) Premisszák:

$$(a) \quad 0 < |Ha (35)(a) \& (31) \& (30)(b), \text{ akkor } (35)(b). |_F < 1$$

$$(b) \quad |(35)(b)|_F = 1$$

Konklúzió:

$$(c) \quad 0 < |(35)(a) \& (31) \& (30)(b)|_{I(36)} < 1$$

(37) Premissza:

$$(a) \quad 0 < |(35)(a) \& (31) \& (30)(b)|_{I(36)} < 1$$

Konklúzió:

$$(b) \quad 0 < |(30)(b)|_{I(37)} < 1$$

Nincs olyan további indirekt forrás, amely (32) felhasználásán túlmenően (30)(a) plauzibilitásának növeléséhez járulna hozzá. Ezzel szemben (38) segítségével létrehozható egy olyan újabb indirekt forrás, amely (30)(b)-t plauzibilissé teszi:

⁴⁸ Például: *Pfropfen – Rolle*. Ekkor (35)(a) alapján a labiális affrikáta monofonémikusan viselkedik.

- (38) (a) $0 < |Ha \text{ a szókezdetben fellép a } /K_1K_2_ / \text{ fonémakapcsolat, akkor létezik olyan szó, amelyben a szóvégződésben fellép a } /_K_2K_1/ \text{ fonémakapcsolat.}|_{F1} < 1$
 (b) $0 < |Létezik /_pf/ \text{ fonémaszerkezetű német szó.}|_{F2} < 1$ ⁴⁹

A plauzibilis következtetések:

- (39) Premisszák:
 (a) $0 < |Ha (38(a) \& (31) \& (30)(b), \text{ akkor } (38(b)).|_F < 1$
 (b) $| |(38)(b)|_F = 1$
 Konklúzió:
 (c) $0 < |(38)(a) \& (31) \& (30)(b)|_{I(39)} < 1$

- (40) Premissza:
 (a) $0 < |(38)(a) \& (31) \& (30)(b)|_{I(39)} < 1$
 Konklúzió:
 (b) $0 < |(30)(b)|_{I(40)} < 1$

Mivel (30)(a) *plauzibilitása* mellett csupán egy indirekt forrás szól, míg (30)(b) mellett kettő, melyek együttesen nagyobb plauzibilitási értéket biztosítanak (30)(b)-nek, mint (30)(a)-nak a mellette szóló egyetlen indirekt forrás, továbbá mivel (31) mind (30)(a)-t, mind (30)(b)-t alátámasztja, ezért (31) relatív evidencia (30)(b) mellett, de gyenge evidencia marad (30)(a) mellett.

E példa tehát azt illusztrálja, hogy olyan esetekben, amelyekben – az adatok ellentmondásos (p-inkonzisztens) voltából, azaz az információs túldetermináltságból fakadóan – a rendelkezésünkre álló információk egymással rivalizáló hipotézisek megfogalmazását motiválják, az evidencia is *csak relatív lehet*. Ugyanakkor a fenti példához hasonló esetek dominanciája a nyelvészeti elméletalkotásban nem zárja ki, hogy lehetnek olyan esetek, amelyekben valamely adat egy adott hipotézis plauzibilitását a riválisaival szemben egyértelműen alátámasztó 'erős evidenciaként' funkcionál.

⁴⁹ De nem létezik /_fp/ fonémaszerkezetű szó a németben.

8.6. A plauzibilis érvelési folyamat

A plauzibilis érvelés célja a p-kontextus információs alul- vagy túldetermináltságának megszüntetése, vagy legalábbis csökkentése: egy p-problematikus p-kontextus átalakítása egy már nem p-problematikussá. Az alapesetben nem lineáris, hanem korábbi állapotokhoz visszatérő, korábbi döntéseket *újraértékelő*, *ciklikus* és *prizmatikus* folyamat. Ez azt jelenti, hogy a ciklikus visszatérések során mindig más és más perspektívából – egy 'prizma' különböző síkjain keresztül szemlélve – vesszük szemügyre a p-kontextusban található információkat. Ily módon a p-modell – az analitikus tudományelmélet 'elfogadott nézetétől' eltérően – a nyelvészeti elméleteket nem statikus, logikai szerkezetükre redukálható konstruktumoknak tekinti, hanem *dinamikus* plauzibilis érvelési folyamatokként kezeli. A plauzibilis érvelési folyamat ciklikus, prizmatikus és a korábbi döntéseket visszamenőlegesen újraértékelő voltára szemléletes példa a generatív nyelvészet története. Gondoljunk mindazon hipotézisek folyamatos felülvizsgálatára – azaz módosítására, törlésére, újabbakkal való lecserélésére –, amelyek például a 'transzformációkra', a 'mélyszerkezetre', a 'felszíni szerkezetre', a 'D-szerkezetre', az 'S-szerkezetre', a 'szemantikai interpretációra', a 'fonetikai interpretációra', az 'elvekre', vagy a 'paraméterekre' (és az elméleti apparátus további, az elmúlt hat évtizedben folyamatosan változó elemére) vonatkoztak. 'Prizmatikus' viszony áll fenn a nyelvtudomány különböző részterületein – szintaxis, szemantika, pragmatika – működő elméletek között is: kijelentéseik nem egyesíthetők, gyakran nem egyeztetethetők össze, de ciklikus újraértékelések révén mégis kapcsolatba kerülnek egymással, és a perspektívák prizmatikus váltogatásával járulnak hozzá a megismeréshez.

A plauzibilis érvelési folyamatban az elmélet bármely elemének visszamenőleges újraértékelésére sor kerülhet, és ezen újraértékeléssel szemben egyetlen elem sem immunis. A relativitás értelmezése szempontjából a plauzibilis érvelési folyamat említett tulajdonságainak releváns szerep jut. Ugyanis, mivel e folyamat során korábbi döntések felülvizsgálatára és korrekciójára kerül sor,

a plauzibilitási megfontolások kiszűrik egy adott stádiumban a kevésbé plauzibilis kijelentéseket, és ily módon a folyamat az alternatívák közül az adott stádium p-kontextusához viszonyítva legplauzibilisebbnek értékelt kijelentések felé halad.

Tehát: (K2) szempontjából a plauzibilis érvelés tulajdonságainak relevanciája abban rejlik, hogy a folyamat elemeinek – plauzibilis kijelentések, plauzibilis következtetések, adatok – *relativitása ugyan megmarad*, de a provizórikusan legplauzibilisebbnek tekintett kijelentések felé haladó önkorrekciós mechanizmus révén e relativitás *nem parttalan*, hanem plauzibilitási megfontolások eredményeképpen lehetővé teszi az alternatívák közötti döntést.

9. Következtetések: válasz a (K2) kérdésre

A fenti áttekintés a (K2) kérdésre azt a választ adja, hogy a p-modell, mint a nyelvészeti elméletalkotás egy lehetséges – és nem az egyetlen lehetséges – meatelmélete, pluralista, mérsékelten relativista és mérsékelten toleráns szemléletet képvisel.

Relativizmusának forrásai, mint láttuk, az alábbiak:

- (41) (a) a plauzibilis kijelentések szerkezete;
 (b) a plauzibilis következtetések szerkezete;
 (c) a parakonzisztencia;
 (d) a p-kontextus információs alul- és felüldetermináltsága;
 (e) a nyelvészeti adat és evidencia fogalma;
 (f) a plauzibilis érvelési folyamat.

A relativizmus *mérsékelt* voltán az előző szakasz végén említett parttalanság elkerülését kell érteni. A plauzibilis érvelési folyamat azért nem torkollik parttalan relativizmusba, mert – noha különböző, rivális plauzibilis kijelentések hálózatát ölelheti fel – elvezethet valamely, csupán ideiglenesen elfogadható és későbbi argumentációs ciklusokban felülbírálnak, de az adott stádiumban legplauzibilisebbnek értékelt alternatíva kiválasztásához.

Ha elfogadjuk a p-modell alaptételét – mely szerint a nyelvészeti elméletalkotás a rivális hipotézisek közötti döntést plauzibilitási megfontolások alapján elősegítő érvelési folyamatként modellálható –, akkor magától értetődőnek kell tekinteni a nyelvtudományban az egymástól eltérő és egymással részlegesen vagy teljes mértékben inkompatibilis elméletek, módszerek, fogalmak *sokféleségét*. A p-modellből következően e sokféleség – ellentétben a kuhni tudományfejlődés-elmélet naiv nyelvtudományi adaptációival – a nyelvtudományi elméletalkotás heurisztikusan termékeny tulajdonsága. A p-modellből az következik, hogy *heurisztikusan terméketlenek azok a törekvések, amelyek a sokféleség tényére reagálva annak abszolutista felszámolását és a tudományág 'paradigmába' való kényszerítését tekintik követendő eljárásnak*. Azért terméketlenek, mert a perspektívák gazdagságának redukálásával – azaz a plauzibilis érvelési folyamat prizmatikusságának kiiktatásával – információvesztést okoznak, gátolják a nyelvtudomány tárgyának differenciált megismerését, csakúgy, mint az elméletalkotás hibáinak feltárását és korrekcióját.

A p-modellből nem csupán a sokféleség tényének tudomásulvétele és termékenységeinek elismerése, valamint a mérsékelt relativizmus következik, hanem az eltérő nézetek *mérsékelt toleranciája* is. Abból, hogy a p-modell a nyelvészeti elméleteket dinamikus plauzibilis érvelési folyamatokként láttatja, melyek során az adatokat, hipotéziseket és látens háttérfeltevéseket magában foglaló p-kontextus ciklikus, prizmatikus és visszamenőleges újraértékelése játszódik le, az következik, hogy *nincsenek mindenáron védelmezendő problémamegoldások*. A p-modell nem csupán elfogadja a nyelvtudományi megismerés sokféleségét, hanem a perspektívák váltakozása révén *ösztönzi* a mindenkori problémák sokrétű, prekonceptióktól mentes megoldását.⁵⁰

⁵⁰ E következtetésnek a p-modell normativitása révén a nyelvtudomány gyakorlatában etikai vonatkozása is van.

A p-modell összhangban áll a tolerancia alapmodelljével [lásd I. rész (6)], melyet a követhetőség érdekében itt megismétlek:⁵¹

- (42) (a) *Tagadás-komponens.* A tolerancia nem redukálható sem a sajátunktól eltérő nézetek iránti közömbösségre, sem azok pozitív értékelésére. A tolerált nézeteket normatív értelemben hibásnak vagy hamisnak ítéljük. Azoknak, akik valamely, a sajátjuktól eltérő nézetet tolerálnak, meg kell tudniuk indokolni, hogy miért tagadják e nézetet. A racionalitás vagy a morál normái alapján meg kell tudniuk magyarázni ezen indokokat. E komponens nélkül nem toleranciáról, hanem a sajátunktól eltérő nézetek iránti közömbösségről vagy azok elfogadásáról lenne szó.
- (b) *Elfogadás-komponens.* E komponens olyan nézeteket tartalmaz, amelyeket különböző mértékig fogadunk el. Egyfelől azon nézeteket öleli fel, amelyeket tagadás nélkül elfogadunk. Másfelől az elfogadás-komponens szorosan kapcsolódik a tagadás-komponenshez, mert olyan nézeteket is tartalmaz, amelyeket bizonyos mértékig elfogadunk, de nem tagadás nélkül. A tolerált nézeteket hamisnak vagy rossznak tartjuk, de nem olyan mértékben, hogy ne fogadnánk el mellettük szóló indokokat is. Az elfogadás-komponens a tagadás-komponens ellensúlya abban az értelemben, hogy a sajátunktól eltérő, tolerált nézetekkel szemben álló indokok ugyan nem veszítik hatályukat, de a mellettük szólók erősebbnek tekinthetők.
- (c) *Elutasítás-komponens.* Az elutasítás-komponens a tolerancia korlátait jelzi. Egy ilyen határra mutat rá például Popper, aki szerint a korlátlan tolerancia paradoxonba torkollik, mert ha kiterjed a tolerancia ellenfeleirek a tolerálására is, akkor önmagát utasítja el. Az elutasítás-komponens azokat az indokokat öleli fel, amelyek alapján bizonyos nézetek nem sorolhatók az elfogadás-komponens szerint tolerálhatók közé.

E komponensek lehetővé teszik három tartomány megkülönböztetését (Forst 2003: 389). A *saját* nézetünk az elfogadás-komponensnek azt a részét öleli fel, amellyel azonosulni tudunk anélkül, hogy tagadnánk. A *tolerált* nézetek azok, amelyeket a tagadás komponens hamisnak vagy hibásnak minősít, de amelyeket az elfogadás-komponens legalább részlegesen elfogadhatónak vél. Az *intolerancia* tárgyai pedig a tagadott [(42)(a)] és egyúttal elutasított [(42)(c)] nézetek.

⁵¹ Megemlítem, hogy a tolerancia alapmodellje szerint értelmezett tolerancia magában foglalja az előítéletek elutasítását, de jóval több annál.

A p-modell toleranciája, (42) tükrében, nem parttalan, mert a plauzibilis érvelési folyamat határait nem lépi át. A plauzibilis érvelés fent vázolt visszamenőleges újraértékelő mechanizmusa *per definitionem* kizárja a Feyerabend-féle 'anything goes' érvényesülését. A saját, a tolerálható és a tolerálhatatlan kijelentések közötti különbségtétel kritériumait a p-modell szintén a plauzibilitásra és a plauzibilis érvelési folyamatnak a p-kontextust visszamenőlegesen újraértékelő ciklusainak provizórikus, tehát egy adott p-kontextusban bizonyos plauzibilitási értékhez vezető, de a p-kontextus változásával módosítható eredményére vezeti vissza.

A nyelvtudomány 19. századi történetétől kezdve igény van nem csupán a nyelvészeti kutatómunkát kísérő utólagos metaelméleti reflexióra, hanem arra is, hogy a tudományelméleti minta befolyásolja a nyelvtudományi kutatómunka módszereit, célját és eredményeinek tartalmát.⁵² A p-modell ennek az igénynek az alábbi módon tesz eleget.

A nyelvleírás irányából közelítve a tudományelmülethez: ez a szemlélet *tudományelméletileg reflektált* tárgytudományos kutatásokat preferál.

A tudományelmélet irányából közeledve a nyelvleíráshoz pedig azt kapjuk, hogy a p-modellnek a *nyelvleírás* hatékonyságának javítását kell szolgálnia. Többek között azon következményének, amely a tárgytudományos nyelvészeti kutatás sokféleségének, mérsékelt relativizmusának és toleranciájának preferálását javasolja, a nyelvleírás problémamegoldó tevékenységébe kell beépülnie.

Következésképpen a p-modellnek – mint a nyelvleírás egy lehetséges diszciplínaszpecifikus tudományelméletének – alapvető célja ugyanaz, mint a tárgytudományos kutatásé: a (mindenkori meghatározás szerinti) 'nyelv' (az adott elméleti keret normáinak megfelelő) minél pontosabb 'leírása'. Ugyanakkor a p-modell e célt a tárgytudományos kutatásnál magasabb absztrakciós szinten és kevésbé technikai jelleggel, a tárgytudományos elemzéseken

⁵² E megfogalmazás arra utal, hogy az igény markánsan fellépett ugyan, azonban kérdéses, hogy a nyelvtudomány történetének egyes stádiumai valóban követték-e az általános tudományelméleti háttérfeltevéseket. Lásd pl. Kertész & Rákosi (2012), (2020), (2022).

túlmutató ismeretelméleti, nyelvfilozófiai, metatudományos reflexiót igénylő tényezők mérlegelésével kívánja megközelíteni.

A (K2)-re adott és így módon összegzett válasz elfogadhatóságának szükséges feltétele, hogy a p-modell meggyőző ellenérvekkel szolgáljon azon érvekkel szemben, amelyekkel az ismeretelméleti szakirodalom szerint az abszolutizmus támadja általánosságban az igazság-relativizmust.

III. rész:

*A p-modell válasza a relativizmussal szembeni abszolutista vádakra**

10. Kérdésfelvetés

Az I. rész 1. szakasza felsorolta azokat az ismeret- és tudományelméleti szakirodalomban számos változatban előterjesztett vádakat, amelyekkel az abszolutizmus igyekszik a relativizmus elfogadhatatlanságát alátámasztani. A p-modell mérsékelt relativizmusának értékeléséhez a fenti összegzésen túl szükséges azon tulajdonságainak bemutatása is, amelyek kivédhetik e vádakat. Ezért a következő szakaszok áttekintik az alethikus relativizmussal szemben *általánosságban* hangoztatott abszolutista érvek egy részét (a területi korlátok miatt a teljesség igénye nélkül, paradigmatis példáknak tekintve őket), megkísérelve hatástalanításukat. Tehát a harmadik részkérdés a következő:

- (K3) Ki tudja-e védeni a p-modell az igazság-relativizmussal szembeni abszolutista vádak legalább egy releváns hányadát?

(K3)-ra válaszolva megkísérlem megindokolni, hogy e vádak *speciálisan* miért nem érintik a p-modellt.

* A legsúlyosabb vád az igazság-relativizmus öncáfolatát állítja. Az érvet Platón *Theaitétosz*a fejti ki, majd Sextus Empiricus és Arisztotelész is reflektál rá. Az érv az ismeretelmélet egyik alapproblémájaként mindmáig a diszkusziók homlokterében áll. Jelentőségére tekintettel nem itt térek ki rá, hanem önálló tanulmányt szentelek neki (Kertész 2022).

11. Az 'igazság' parttalanságának vádja

11.1. Rescher preferencializmusa

Az abszolutista vádak egyike azt kifogásolja, hogy az igazság-relativizmus nem ismer el a különböző 'igazságok' közötti döntést elősegítő általános mércét.

Ezzel a váddal szemben az egyik – a p-modelltől függetlenül megfogalmazott, de azzal párhuzamban állítható – ellenérv Rescher *preferencializmusa*:

- (43) (a) „A kiemelkedően fontos pontok a következők: (1) A pluralizmus összeegyeztethetősége a preferencializmussal: az, hogy *alternatív álláspontok sorát* megbecsülésünkre, mérlegelésünkre és hasonlókra méltónak tartjuk, egyáltalán *nem mond ellent* annak, hogy közülük *csak egyet* tekintünk olyanoknak, amely jogot formál arra, hogy elfogadjuk. (2) Az, hogy az egy bizonyos alternatíva helyességéhez ragaszkodó racionalista preferencializmus [...] tökéletesen összeegyeztethető egy olyan pluralizmussal, amely elismeri, hogy mások, akik a dolgok tapasztalati elrendezésében másként helyezkednek el, mint mi, teljes mértékben *raciónálisan* felhatalmazottak és jogosultak azon eltérő álláspontot képviselni, amelyet ténylegesen elfogadnak.
- (b) A racionális megismerés minden területén az értékelés a potenciálisan változó adatok és módszerek valamilyen bázisán nyugszik, olyan bázison, amely *az adott megismeréshez kapcsolódó tapasztalat változó volta miatt kontextusról kontextusra eltérő*” (Rescher 1993a: 100–101; kiemelés K. A.).

(43)(a) összhangban áll a p-moddal. Ugyanis a 8.6. szakaszban azt láttuk, hogy a plauzibilis érvelési folyamat mechanizmusa egy adott stádiumban az alternatívák közül kiszűri a kevésbé plauzibilis kijelentéseket, és ily módon az adott stádium p-kontextusához viszonyítva legplauzibilisebbnek értékelt kijelentések felé halad. A p-modell szerint az, hogy egy adott p-kontextusban valamely kijelentést plauzibilisebbnek tartunk az alternatíváinál, és ezért provizórikusan elfogadása mellett döntünk, maradéktalanul összeegyeztethető a sokféleség tudomásulvételével és annak elismerésével, hogy (legalább részlegesen) más p-kontextusokban

más kijelentések bizonyulhatnak plauzibilisnek. Ez a differenciált szemlélet az alábbi érvekkel támasztható alá.

Először: miközben elismerjük a perspektívák sokféleségének tényét és létjogosultságát, egy adott kijelentés kiemelése és elfogadása *nem önkényesen*, hanem a plauzibilis érvelés mechanizmusának eredményeként egy adott érvelési stádiumban, egy adott p-kontextus függvényében történik. Másodszor: a döntés *nem dogmatikus*, mert egy későbbi stádiumban az információk változása esetén felülbírálnak. Harmadszor: noha az adatok sokféleségének fényében tudomásul kell venni a tapasztalat sokféleségét is, az elméletalkotás mindenkori célja megköveteli a sokféleség *kezelhetővé tételét* vagy adott adattípusok kiválasztásával, vagy több adattípus bizonyos kritériumok alapján történő integrálásával. Negyedszer, (43)(b) a megismerés sokféleségét és a sokféleség elfogadásának szükségességét a tapasztalati adatok sokféleségével indokolja. Mint arra az I. rész 3.3. szakasza rámutat, a nyelvtudomány jelenlegi tudományódszertani vitáinak egyik központi problémája az adatok és az evidencia sokfélesége. E probléma metaelméleti kezelésére tesz kísérletet a p-modell.

Ugyanakkor Rescher 'pluralizmus' és 'relativizmus' terminusa különbözik attól, ahogy a jelen tanulmány használja e terminusokat. Rescher 'pluralizmuson' azt érti, amit mi 'relativizmuson', a 'relativizmus' terminust pedig leszűkíti az alternatívák közötti olyan döntésekre, amelyek önkényesen, egyéni vagy csoportérdek, esetleges körülmények alapján születnek meg. Ez azt jelenti, hogy Rescher a mi terminológiánk szerint a relativizmust azon esetekre korlátozza, amelyeket az I. rész 1. szakaszában a relativizmus kihívásai közé soroltunk.

11.2. A tudásszociológia Erős Programja

Az igazság parttalanságának abszolutista vádjára adott relativista válaszra második példaként a tudásszociológia Erős Programját említem meg, melyet David Bloor dolgozott ki az 1970-es évek második felétől. Bloor újabb írásaiban, noha alapvető célja

a tudásszociológia Erős Programja melletti érvelés maradt, olyan összefüggéseket tárgyal, amelyek a *tudásszociológiától elvonatkoztatva* az alethikus relativizmus alaptételeit és az abszolutizmushoz való viszonyát *általánosságban* – a tudományra való metatudományos reflexió egészére vetítve – érintik. Ezen összefüggések a p-modell tulajdonságaival is kompatibilisek.

Bloor (2007: 257) idézi Siegel (2004: 747) antirelativista kritikáját, mely azt állítja, hogy a relativizmus szerint „nincs *semleges* módja” az igazság alternatív mércéi (‘standards’) közti választásnak, és e mércék nem értékelhetők *semlegesen* valamilyen pártatlan, átfogó metasztintű mérce alapján. Ezért a relativizmus szerint nincs olyan kijelentés, amely valamely episztemikus teszten elbukhatna.

Bloor először azt kifogásolja, hogy Siegel tendenciózusan eltorzítja a relativista álláspontot annak érdekében, hogy az ’igazság’ semleges és pártatlan mércéjének létezésére hivatkozva elutasíthassa. Majd Siegel így jellemzett érvelésével szemben kiemeli:

- (44) (a) „[...] a relativista azt mondja, hogy nincs értelme az *abszolút* semleges-ségnek és az *abszolút* tárgyszerűségnek. A relativista nem száll vitába a semlegesség és pártatlanság gondolatával mint olyannal, a közismert hétköznapi értelemben. A relativista számára az *episztemikus mércék alkalmazása sem jelent problémát* [kiemelés K. A.].
- (b) Azonban a relativista ragaszkodik ahhoz, hogy az összes mércénk (‘standards’) olyan konvenció, amelyet intellektuálisan *fallibilis* [kiemelés K. A.], korlátozott, és történeti közegükben elhelyezett emberek egy csoportja képvisel. A mércékhez a csoport esetlegesen jut és sohasem kapcsolódhat hozzájuk magasabb autoritás. [...]
- (c) Nem a relativistáknak, hanem az abszolutistáknak van tényleges problémájuk a mércékkel. Nekik kell bizonyítaniuk, hogy mércéik abszolútak” Bloor (2007: 257–258).

Bloor relativizmusa sem tagadja az alternatívák közti választás lehetőségét, nem tagadja azt, hogy a kijelentések értékelésének vannak mércéi. Ugyanakkor, csakúgy, mint Rescher és a p-modell, kétségbe vonja az igazság abszolút mércéjének létezését [lásd (44)(c)]. A p-modell szerint a mérce – a kijelentések plauzibilitási értékét is magában foglaló p-kontextus – változó. Egy adott p-kontextus a plauzibilis érvelési folyamat ciklikus, prizmatikus

és visszamenőleges újraértékelései során kristályosodik ki és dönt az alternatívák közül a provizórikusan legplauzibilisebb kijelentés mellett. Rescher a racionalitás általa képviselt felfogásának tükrében állítja a mérce változékonyságát, azaz a kijelentések elfogadhatóságának kontextusfüggőségét. Viszont Bloor a relativizmus (44)(a)-ban jellemzett tulajdonságát Reschertől és a p-modelltől eltérően (44)(b)-ben tudásszociológiai kontextusba helyezi.

12. A 'tolerancia' parttalanságának vádja

Egy további vád úgy szól, hogy a relativizmus bármilyen tetszőleges, önkényes értelmetlenséget tolerál, mert nincs megfelelő mérceje arra, hogy a tolerálhatót elválassza a tolerálhatatlantól (Bloor 2007: 273). Ezzel szemben egyrészt a tolerancia (42)-ben megismételt alapmodellje világos kritériumok alapján differenciál a saját, a tolerálható és a tolerálhatatlan kijelentések között, és e kritériumokat a p-modell a plauzibilitáson nyugvó újraértékelési folyamatok eredményeként értelmezi. Másrészt, mint az előző szakaszban láttuk, a plauzibilis érvelési mechanizmus 'preferencialistának' tekinthető, mivel egyik lényegi tulajdonsága éppen az, hogy a retrospektív visszacsatolások folyamatában plauzibilitási megfontolások alapján kristályosodik ki valamely p-probléma preferálandó megoldása. Ugyanakkor a preferált megoldás az esetek meghatározó többségében nem bizonyosan igaz kijelentés, hanem a p-kontextus változásai következtében fallibilis, és újraértékelési ciklusok során felülvizsgálható.

13. Összeegyeztethetetlen 'igazságok' egyidejű elfogadásának vádja

E vád hatástalanítására a p-modellnek két eszköze van. Az egyik a parakonzisztencia, mely, mint a 8.3. szakaszban láttuk, megengedi ellentmondások fennmaradását, amennyiben a két, egymásnak ellentmondó kijelentés eltérő feltételek alapján lehet igaz, de nem

együttesen, azonos feltételekre vetítve (Kertész & Rákosi 2022). Rescher (1993b: 108) szemléletes megfogalmazásában:

- (45) „A kognitív racionalitás mint olyan nem tartalmaz minden áron *abszolút* [kiemelés K. A.], megingathatatlan kötelezettséget a konzisztenciára. A konzisztencia lényeges *kíváncsalom*, de nem nélkülözhetetlen követelmény a racionalitás számára. Nem aktuális követelésnek kellene tekintenünk, hanem a háttérben meghúzódó ideálnak.”

A másik a 0 és 1 közé eső plauzibilitási értékek skálája. Ebben a tekintetben, noha a szakirodalomban nincs a p-modellhez hasonló próbálkozás az igazság-relativizmus modellálására, Margolis (2010) – nagyon magas általánosítási szinten kifejtett – javaslatával van érintkezési pontja. Margolis (2010: 100) az igazság-relativizmus vázának az 'igaz' és a 'hamis' közé eső, az 'igaz'-nál gyengébb, de a 'hamis'-nál erősebb értékek elfogadhatóságát tekinti. Ezzel szerinte megoldható az a probléma, hogy a valóság bizonyos tartományai csak olyan kijelentéseket tesznek lehetővé, amelyek egy bipoláris modell keretében összeegyeztethetetlen vagy egymásnak ellentmondó kijelentésekhez vezetnek. Margolis ugyanakkor hangsúlyozza, hogy szándéka szerint javaslata – melyet elsősorban Dummett (1978) és Stalnaker (1984) nézetét bírálva fejt ki – megalapozza ugyan a különböző területekre alkalmazható relativizmuselméleteket, azonban nem dolgoz ki egyetlen konkrét relativizmuselméletet sem, sőt, azt sem állítja, hogy fő tételét megfelelően alátámasztotta volna; mindössze jelzi azt az irányt, amelybe szerinte a relativizmus melletti érvelésnek el kell mozdulnia. A p-modell is ebbe az irányba mutat, és – noha Margolis nézetétől függetlenül jött létre, és nem annak alkalmazása – ebben a tekintetben összeegyeztethető vele.

Először is, Margolis kiemeli, hogy az 'igaz' és a 'hamis' bipolaritásán túlmutató köztes értékek elfogadása nem zárja ki a két szélső érték megtartását. A p-modell, mint (21) jelzi, eleve ennek megfelelően vezeti be a plauzibilitási értékeket: a két szélső értéket megőrizve definiálja a közéjük eső értékek közötti numerikus vagy komparatív differenciálást. Másodszor, Margolis (2010: 118)

felsorolja azokat a kijelentéstípusokat, amelyek lehetővé tesznek többértékű kijelentéseket, és köztük a plauzibilitást is megemlíti (de nem tisztázza, mit ért rajta).

A p-modell és Margolis javaslata közti egyik leglényegesebb különbség az, hogy míg Margolis javaslata kizárólag kijelentésekre szorítkozik, a p-modell a plauzibilis érvelés folyamatába ágyazva modellálja a relativitást. A másik: Margolis javaslata (többértékű) formális logikai rendszerekre korlátozódik, miközben, mint említettük, a p-modell nem logika, és nem is alakítható kalkulussá.

Az említett két eszközt – a parakonzisztenciát és a plauzibilitást – a p-modell *összekapcsolja* (lásd Kertész & Rákosi 2022).

14. Az érvelési hibák vádja

Az I. rész 1. szakasza megemlíti, hogy mind a relativizmus, mind az abszolutizmus melletti érvelés tartalmazhat érvelési hibákat ('fallacies'). Ami a relativizmussal szembeni abszolutista érvelést illeti, például Boghossian (2006b: 56) a relativista álláspontot 'regressus ad infinitum' elkövetésével vádolja. Boghossian szerint a relativista érvelés lényege, hogy az *E* evidencia igazolja a *B* vélekedést a *C* kontextusban. Ekkor azonban, mivel a relativistának meg kell neveznie egy olyan kijelentést, amely azt állítja, hogy az *E* evidencia a *C* kontextusban támasztja alá a *B* kijelentést, szükség van egy olyan *C2* kontextusra, amelyben a *C*-re vonatkozó kijelentés megtehető – és így tovább a végtelenségig: *regressus ad infinitum*. A végtelen regressus súlyos érvelési hiba, mivel abszurdításba torkollik.

Boghossian vádja látszólag a p-modellt is érzékenyen érinti, hiszen a 8.5. szakaszban említett mindhárom evidenciátípus p-kontextus-függő. Azonban a p-modell – a relativizmus vs. abszolutizmus témakörétől függetlenül – definiálta az 'érvelési hiba' fogalmát (lásd Kertész 2019), melynek segítségével kimutatható, hogy evidencia-terminusa nem vezet abszurd következményhez.

Az arisztotelészi hagyományon nyugvó logikai tankönyvek felsorolják ugyan azokat a sémákat, amelyeket érvelési hibáknak

tartanak, de adósak maradnak szerkezetük meghatározásával és az érvelésben játszott szerepük feltárásával. A fordulópontot Hamblin könyve jelentette, megállapítva, hogy „mint azt Arisztotelész óta csaknem minden megközelítés kijelenti, egy érvelési hiba *érvényesnek látszik, de nem az*” (Hamblin 1970: 12; kiemelés az eredetiben).⁵³ Hamblin feltárta ennek a meghatározásnak a gyengeségeit, és kezdeményezte újragondolását. Hamblinnek a logikai hagyományra vonatkozó kritikája óta, mely a hagyományos nézet elvetéséhez vezetett, új javaslatok születtek. Az érvelési hibák vizsgálatának két legbefolyásosabb irányzata Walton pragmatikai megközelítése (Walton 1995, 2010, 2013) és a van Eemeren nevével fémjelzett pragma-dialektika (Eemeren & Grootendorst 2004, Eemeren et al. 2009). Noha e két irányzat eszközei különböznek, és az érvelési hibákat is eltérő módon határozzák meg, közös vonásuk, hogy az érvelési hibák vizsgálatának súlypontját áthelyezik a logikáról az érvelésre és a kommunikációra. Az egyik fontos felismerés az, hogy az érvelési hibák szerkezete nem tér el a plauzibilis következtetési sémáktól – mint például ’plauzibilis modus ponens’, ’plauzibilis modus tollens’, ’redukció’, ’rész-egész következtetés’, ’egész-rész’ következtetés’ stb. –, melyek a tudományos érvelésben köztudottan nagy hatékonysággal használatosak (Pólya 1977, 1988, 1989). Egy bizonyos következtetés nem önmagában véve hibás vagy helyes, hanem hibás vagy helyes volta a kontextus és a premisszák tartalmának függvénye.

A szemléletváltás egy további lényeges eleme annak tudomásulvétele, hogy a deduktív érvényesség nem meghatározó annak eldöntésében, hogy egy következtetés helyes-e.⁵⁴ A feltevés az, hogy az érvelési hibák valamilyen értelemben ’hibásak’, de ’helyesnek látszanak’. Továbbá ez utóbbi tulajdonságukkal összefüggésben az érvelési hibák egyúttal ’megtévesztőek’ is: ha nem vesszük észre őket, meggyőzhetik a hallgatót vagy az olvasót egy

⁵³ Az angol terminus a ’fallacy’, a német a ’Fehlschluss’ és a ’Trugschluss’.

⁵⁴ Hansen (2002: 152; kiemelés K. A.) úgy fogalmaz, hogy „egy érvelési hiba *jobbnak* látszik saját fajtáján belül, mint amilyen valójában”.

hibás álláspont helyességéről.⁵⁵ Ha viszont észrevevesszük őket, akkor az ellenkező hatás léphet fel: az érvelési hiba elkövetésének vádja megsemmisítő eredménnyel ássa alá az adott álláspontot, sőt, megalázó is lehet. E váddal szemben roppant nehéz védekezni, mivel a védekezés előfeltétele az 'érvelési hiba' világos kritériumokon alapuló megkülönböztetése a heurisztikusan termékeny plauzibilis érveléstől, ami viszont jelenleg nem elérhető, mivel az argumentációelméleti, tudományelméleti és logikai szakirodalomban nincs az 'érvelési hiba' terminusának konszenzussal jóváhagyott meghatározása.

Következésképpen a Hamblin kezdeményezését követő új megközelítések feladata, hogy explicitálják a 'látszik', 'helyes', 'hibás' és 'megtévesztő' kifejezéseket saját argumentációelméleti keretük eszközeivel. Az alábbiakban összefoglalom a p-modell javaslatait (lásd bővebben Kertész 2019) és alkalmazását a Boghossian által felvetett problémára.

Összhangban azzal, hogy a p-modell középpontjában nem egyedi következtetések állnak, hanem a plauzibilis érvelési folyamat, a p-modell nem egyszeri, elszigetelt következtetéseket tekint érvelési hibáknak, hanem a plauzibilis érvelési folyamat valamely *stádiumait*. Az ily módon felfogott érvelési hibák hatással lehetnek a plauzibilis érvelési folyamat egyéb összetevőire. A p-modell – egyetértésben az érvelési hibákkal foglalkozó legújabb szakirodalommal – alapvető problémának tekinti az érvelési hibák és a plauzibilis érvelés közti határvonal meghúzását (Walton 1995, 2013, Walton et al. 2008). A p-modell az érvelési hibák és a plauzibilis érvelés elválasztására csupán szükséges, de nem elégséges feltételeket javasol. Még abban az esetben is, ha teljesülnek, indokolt lehet a mindenkori p-kontextus egyes sajátos tulajdonságainak a figyelembevételének annak eldöntéséhez, hogy az érvelési folyamat valamely stádiuma hibás-e, vagy sem.

Első lépésként a p-modell különbséget tesz 'helyesség' és 'hatékonyság' között.

⁵⁵ Az angol kifejezés a 'deceptive', a német nyelvű szakirodalomban pedig a 'Trugschluss' főnév mellett a 'trügerisch' melléknév is használatos.

- (46) A plauzibilis érvelési folyamat egy adott stádiuma *helyes*, ha olyan következtetésekből áll, amelyek
- (a) megfelelnek a plauzibilis következtetés sémáinak;⁵⁶ és
 - (b) konklúziói pozitív plauzibilitási értékkel rendelkeznek.
- (47) A plauzibilis érvelés egy adott stádiuma *hatékony*, ha
- (a) (46) értelmében helyes plauzibilis következtetésekből áll; és
 - (b) eléri heurisztikus célját, azaz hozzájárul a felvetett p-probléma megoldásához vagy feloldásához az adott p-kontextusban.⁵⁷

A 'látszik' explikációja a következő:

- (48) A plauzibilis érvelési folyamat valamely stádiuma helyesnek *látszik*, ha e stádiumban a következtetések
- (a) megfelelnek a plauzibilis következtetések sémáinak; de
 - (b) konklúziói [(21) (c) és (d) értelmében] implauzibilisek vagy semleges plauzibilitásúak.

(48) azt mondja ki, hogy mivel a szóban forgó következtetések szerkezete megfelel a plauzibilis következtetések szerkezetének, helyesek *lennének*, ha a premissák alátámasztanák a konklúzió plauzibilitását, de erre – forrásaik alacsony megbízhatósága vagy a bennük foglalt, illetve a köztük és a konklúzió között fennálló szemantikai viszonyok miatt – *nem* képesek.

A p-modell a 'hibás' terminust így explikálja:

- (49) A plauzibilis érvelés egy stádiuma akkor *hibás*, ha olyan következtetést tartalmaz, amely nem felel meg a plauzibilis következtetés sémáinak.

(49) abban a tekintetben triviális, hogy a 'hibás' a 'helyes' antoníma. Bevezetésére annak jelzéséhez volt szükség, hogy az érvelési folyamatban különböző típusú hibák ('mistake', 'error', 'Fehler') léphetnek fel, melyek nem 'érvelési hibák' ('fallacy', 'Fehlschluss').

Ahhoz, hogy eljuthassunk az 'érvelési hiba' meghatározásához, tovább kell lépnünk:

⁵⁶ A plauzibilis érvelés sémáihoz lásd Walton (2013), Walton et al. (2008).

⁵⁷ A 'feloldás' és a 'megoldás' terminusokhoz lásd a 8.4. szakaszt.

- (50) A plauzibilis érvelési folyamat valamely stádiuma *terméketlen*, ha
- (a) (48) értelmében helyesnek látszó plauzibilis következtetésekből áll; és
 - (b) nem éri el heurisztikus célját, azaz nem járul hozzá a felvetett p-probléma megoldásához vagy feloldásához az adott p-kontextusban.

Végezetül ki kell térnünk arra is, hogy a p-modell mikor tekint egy érvelési stádiumot 'megtévesztőnek'. A feladat nehézségét jelzi, hogy Walton (2010: 179) saját elméletét és van Eemerenét egyaránt élesen bírálja, mert nem fordítanak kellő figyelmet a 'megtévesztő' terminus tisztázására.

A p-modell az érvelési hibák megtévesztő voltát annak tulajdonítja, hogy a következtetések premisszáiban foglalt szemantikai relációk, a látens háttérfeltevések az enthümematikus következtetésekben és a premisszák plauzibilitását meghatározó források többféleképpen értelmezhetők. Ezért előfordulhat az a vélekedés, hogy a premisszák alátámasztják a konklúzió pozitív plauzibilitási értékét, noha nem teszik. Ilyen esetekben csupán minimális a különbség a konklúzió pozitív és negatív plauzibilitási értéke között. A p-modell javaslata a következő:

- (51) A plauzibilis érvelési folyamat egy stádiuma *megtévesztő*, ha tartalmaz olyan következtetést,
- (a) amelynek a szerkezete megfelel a plauzibilis következtetési sémák valamelyikének; és
 - (b) amelyben egynél több lehetőség van a premisszában foglalt vagy a premissza és a konklúzió közötti szemantikai relációk értelmezésére; vagy
 - (c) amelyben egynél több lehetőség van egy enthümematikus plauzibilis következtetés hiányzó premisszájának egy látens háttérfeltevéssel való azonosítására; vagy
 - (d) amelyben a premissza egyikének plauzibilitási értékét meghatározó forrás megbízhatósága, és ennek következtében a premissza plauzibilitási értéke nem becsülhető meg bizonyossággal; és
 - (e) amely (b), (c) és (d) miatt arra enged következtetni, hogy a plauzibilis érvelési folyamat elvezet a mindenkori p-probléma megoldásához, mivel a konklúzió plauzibilitási értéke legalább minimálisan magasabb a semleges plauzibilitásnál.

Összegezve, a p-modell az érvelési hibák alábbi jellemzését nyújtja:

(52) A plauzibilis érvelési folyamat valamely stádiuma *érvelési hiba*, ha

- (a) (48) értelmében helyesnek *látszik*;
- (b) (50) értelmében *terméketlen*; és
- (c) (51) értelmében *megtévesztő*.

E meghatározások tükrében a Boghossian által vázolt szituáció nem tekinthető érvelési hibának. Mindenekelőtt azért nem, mert az érvelési folyamat *egy bizonyos stádiumának p-kontextusában* (a fenti jelölés szerint: *C*) a mindenkori (erős, gyenge vagy relatív) evidenciával (*E*) alátámasztott plauzibilis kijelentés (*B*) elvezethet a felvetett p-probléma legalább provizórikus megoldásához vagy feloldásához, és ehhez nincs szükség egy újabb metaszintre. Ekkor a regressus nem lép fel. Következésképpen az érvelési folyamat ebben a stádiumban nem terméketlen [lásd (50)], hanem [(47) szerint] hatékony. Azonban, mivel, mint tudjuk, mind a plauzibilis érvelési folyamat, mind a plauzibilis következtetések fallibilisek, új információk fényében szükség lehet az adott p-probléma megoldásának vagy feloldásának felülbírálatára. Ez a p-modell szerint nem egy, végtelen regressusba torkolló, újabb, metaszintű p-kontextus konstruálásával történik, hanem a visszamenőleges újraértékelés ciklikus és prizmatikus mechanizmusának alkalmazásával.

15. Következtetések: válasz a (K3) kérdésre

A tanulmány III. része négy példán mutatta be azt, ahogy a p-modell kivédi az igazság-relativizmussal szemben hangoztatott vádakokat. Az indoklás kitért olyan ismeret- és tudományelméleti nézetekre is, amelyek, noha egészen eltérő forrásokra vezethetők vissza, és egészen elérő céloktól vezérelve foglalnak állást a relativizmus mellett, analógiát mutatnak a p-moddellel. Bemutatásukkal érvelni kívántam amellet, hogy a p-modell relativizmusfelfogásának lényege nem izolált, hanem magas absztrakciós szinten ugyan,

de illeszkedik bizonyos, a szakirodalomban ismert nézetekhez, miközben azok egyikét sem adaptálja, hanem saját eszközeivel világítja meg az alethikus relativizmust a nyelvtudományban.⁵⁸

16. Összegzés: válasz a (K) kérdésre

A (K1)–(K3) részkérdésekre adott válaszok összegzése körvonalazza a (K) kérdésre a tanulmányban adható választ, mely provizórikusan és részlegesen rávilágított az igazság-relativizmus és -abszolútizmus egyes releváns tulajdonságaira a nyelvtudományban. A (K1) kérdésre adott deskriptív válasz differenciált képet festett e két szemlélet naiv megjelenéséről a gyakorló nyelvészek önreflexióiban. (K2) tárgyalása megmutatta, hogy metaelméleti jellege folytán a p-modell deskriptív komponense megragadja a nyelvtudományi elméletalkotás gyakorlatának bizonyos összetevőit. Ugyanakkor a p-modell normatív is. Egyrészt szemlélete közelebb áll a tanulmány I. részében bemutatott naiv nézetek közül azokhoz, amelyek a sokféleséget, a relativizmust és a toleranciát összekapcsolják, mint a sokféleség abszolutista és intoleráns feloldási kísérleteihez. Másrészt a p-modell metatudományos síkon explikálta a sokféleség, a relativizmus és a tolerancia közti viszonyt, miközben nem az analitikus tudományelmélet háttérfeltevéseiből indul ki, hanem a nyelvészeti elméletalkotás gyakorlatának argumentációelméleti eszközökkel megragadható összetevőit rekonstruálja. Harmadrészt levonja azokat a következtetéseket, amelyek a mérsékelt igazság-relativizmus melletti állásfoglalás révén normatív módon a nyelvtudományi problémamegoldás hatékonyságának javítását szolgálhatják. Végül pedig a (K3)-ra adott válasz négy példán szemléltette, hogy a p-modell kivédheti a relativizmussal szembeni abszolutista vádaknak legalább egy részét.

⁵⁸ Kertész (2022) jóval részletesebben elemzi az igazság-relativizmussal szembeni érveket, különös tekintettel Prótagorasz *homo mensura* tételének és Platón *peritropé*-érvelésének interpretációira.

Irodalom

- Andor József (2004). A Mester és performanciája: Interjú Noam Chomsky-val. *Alkalmazott Nyelvtudomány*, 4, 91–109.
- Bach, Emmon (1965). Structural linguistics and the philosophy of science. *Diogenes*, 51, 111–128.
- Baghramian, Maria (ed.) (2014). *The many faces of relativism*. London: Routledge.
- Baghramian, Maria & Carter, Adam J. (2015). Relativism. In Zalta, Edward N. (ed.): *The Stanford encyclopedia of philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/relativism/>. Letöltve 2021. 02. 20.
- Baghramian, Maria & Colina, Annalisa (2020). *Relativism*. London: Routledge.
- Baker, Mark C. (2010). Formal generative typology. In Heine, Bernd & Narrog, Heiko (eds.): *The Oxford handbook of linguistic analysis*. Oxford: Oxford University Press, 285–312.
- Barnes, Barry & Bloor, David & Henry, John (1996). *Scientific knowledge: A sociological analysis*. London: Athlone Press.
- Bloor, David (1976). *Knowledge and social imagery*. London: Routledge.
- Bloor, David (1983). *Wittgenstein: A social theory of knowledge*. London: Macmillan.
- Bloor, David (2007). Epistemic grace. Antirelativism as theology in disguise. *Common Knowledge*, 13, 250–280.
- Bloor, David (2011). Relativism and the sociology of scientific knowledge. In Hales, Steven D. (ed.): *A companion to relativism*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Bloor, David (2016). Relativism versus absolutism: In defense of a dichotomy. *Common Knowledge*, 22, 488–499.
- Boeckx, Cedric (2006). *Linguistic minimalism. Origins, concepts, methods, and aims*. Oxford: Oxford University Press.
- Boeckx, Cedric & Grohmann, Kleanthes K. (2007). The biolinguistics manifesto. *Biolinguistics* 1: 1–8. <http://www.biolinguistics.eu>. Letöltve 2021. 01. 16.
- Boeckx, Cedric & Piatelli-Palmarini, Massimo (2005). Language as a natural object – linguistics as a natural science. *The Linguistic Review*, 22, 447–466.

- Boeckx, Cedric & Grohmann, Kleanthes K. (eds.) (2013). *The Cambridge handbook of biolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boghossian, Paul (2006a). What is relativism? In Greenough, Patrick & Lynch, Michael P. (eds.): *Truth and realism*. Oxford: Oxford University Press, 13–37.
- Boghossian, Paul A. (2006b). *Fear of knowledge: Against relativism and constructivism*. Oxford: Clarendon Press.
- Botha, Rudolph P. (1983). On the ‘Galilean style’ of linguistic inquiry. *Lingua*, 58, 1–50.
- Bresnan, Joan (1982). The passive in lexical theory. In Bresnan, Joan (ed.): *The mental representation of grammatical relations*. Cambridge, MA: The MIT Press, 3–86.
- Cartwright, Nancy (1999). *The dappled world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cat, Jordi (2017). The unity of science. In Zalta, Edward N. (ed.): *The Stanford encyclopedia of philosophy*. https://plato.stanford.edu/search/?entry=/entries/scientific-unity/&page=1&total_hits=2776&page_size=10&archive=None&rank=0&query=unity%20of%20science. Letöltve 2021. 04. 05.
- Chambers, J. K. (2005). Sociolinguistics and the language faculty. In Déchaine, Rose-Marie (ed.): *Language know-how: Canadian perspectives in contemporary linguistics*. *Canadian Journal of Linguistics*, 50, 215–239. <http://homes.chass.utoronto.ca/~chambers/socio.html>. Letöltve 2021. 04. 05.
- Chomsky, Noam (1957). *Syntactic structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam (1959). Review of B. F. Skinner’s *Verbal Behavior*. *Language*, 35, 26–58.
- Chomsky, Noam (1965). *Aspects of the theory of syntax*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam (1980). On binding. *Linguistic Inquiry*, 11, 1–46.
- Chomsky, Noam (1981). *Lectures on government and binding*. Dordrecht: Foris.
- Chomsky, Noam (1984). On language and culture. Noam Chomsky interviewed by Wiktor Osiatynski. In Osiatynski, Wiktor (ed.): *Contrasts: Soviet and American thinkers discuss the future*. London: MacMillan, 95–101. https://chomsky.info/1984____/. Letöltve 2021. 01. 06.

- Chomsky, Noam (1986). *Knowledge of language: Its nature, origin, and use*. New York: Praeger Scientific.
- Chomsky, Noam (1995). *The minimalist program*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Chomsky, Noam (2002). *On nature and language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, Noam (2004). *The generative enterprise revisited*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Dikken, Marcel den & Bernstein, Judy B. & Tortora, Christina & Zannuttini, Raffaella (2007). Data and grammar: Means and individuals. *Theoretical Linguistics*, 33, 335–352.
- Dummett, Michael (1978). *Truth and other enigmas*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Dupré, John (1983). The disunity of science. *Mind*, 92, 321–346.
- Dupré, John (1993). *The disorder of things*. Cambridge: Harvard University Press.
- Eeemeren, Frans van & Grootendorst, Rob (2004). *A Systematic Theory of Argumentation. The Pragma-dialectical Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eemeren, Frans van & Garssen, Bart & Meuffels, Bert (2009). *Fallacies and Judgments of Reasonableness. Empirical Research Concerning the Pragma-Dialectical Discussion Rules*. Dordrecht: Springer.
- Featherston, Sam (2007). Data in generative grammar: The stick and the carrot. *Theoretical Linguistics*, 33, 269–318.
- Featherston, Sam & Winkler, Susanne (eds.) (2009). *The fruits of empirical linguistics. Vol. 1: Process*. Berlin & New York: de Gruyter.
- Fehér Márta (2000). Thomas Kuhn tudományfilozófiai ‘paradigmája’. In Kuhn, Thomas S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris, 233–250.
- Fillmore, Charles J. (1992). ‘Corpus linguistics’ vs. ‘computer-aided armchair linguistics’. In *Directions in corpus linguistics. Proceedings from the 1992 Nobel Symposium on corpus linguistics, Stockholm*. Berlin & New York: de Gruyter, 35–60.
- Forst, Rainer (2003). *Toleranz im Konflikt. Geschichte, Gehalt und Gegenwart eines umstrittenen Begriffs*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Galison, Peter & Stump, David J. (eds.) (1996). *The disunity of science*. Stanford, CA: Stanford University Press.

- Garcia-Carpintero, Manuel & Kölbel, Max (eds.) (2008). *Relative truth*. Oxford: Oxford University Press.
- Garfinkel, Alan (1981). *Forms of explanation*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Goodall, Grant (ed.) (2021). *The Cambridge handbook of experimental syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Greenberg, Joseph H. (ed.) (1978). *Universals of human language*. 4 volumes. Stanford: Stanford University Press.
- Hagemann, Jörg & Staffeldt, Sven (Hrsg.) (2014). *Syntaxtheorien. Analysen im Vergleich*. Tübingen: Stauffenburg.
- Haack, Susan (1998). *Manifesto of a passionate moderate: Unfashionable essays*. Chicago: University of Chicago Press.
- Haider, Hubert (2016). The chapter of incredible neglects. Keep calm and use the scientific method. Dept. of Linguistics & Center for Cognitive Neuroscience, University of Salzburg, September 2016. https://www.academia.edu/27787403/THE_CHAPTER_OF_INCREIBLE_NEGLECTS. Letöltve 2020. 02. 22.
- Haider, Hubert (2018). On Minimalist theorizing and scientific ideology in grammar theory. https://www.researchgate.net/publication/327601284_On_Minimalist_theorizing_and_scientific_ideology_in_grammar_theory. Letöltve 2020. 02. 22.
- Hales, Steven D. (ed.) (2011). *A companion to relativism*. Oxford: Wiley–Blackwell.
- Hamblin, Charles L. (1970). *Fallacies*. London: Methuen.
- Hansen, Hans Vilhelm (2002). The Straw Thing of Fallacy Theory: The Standard Definition of Fallacy. *Argumentation*, 16, 133–155.
- Harris, Randy Allen (1993). *The linguistics wars*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Haspelmath, Martin (2019). Against traditional grammar – and for normal science in linguistics. <https://dlc.hypotheses.org/1741>. Letöltve 2020. 02. 20.
- Hollis, Martin & Lukes, Steven (eds.) (1982). *Rationality and relativism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hornstein, Norbert (2019). The stupendous success of the Minimalist Program. In Kertész et al. (eds.) (2019), 187–214.
- Huck, Geoffrey J. & Goldsmith, John A. (1995). *Ideology and linguistic theory: Noam Chomsky and the deep structure debates*. London & New York: Routledge.

- Imrényi András (2019). Kertész András & Moravcsik Edit & Rákosi Csilla (szerk.), *Current Approaches to Syntax. A Comparative Handbook. Magyar Nyelv*, 115, 479–485.
- Irlenborn, Bernd (2016). *Relativismus*. Berlin & Boston: de Gruyter.
- Jäger, Ludwig (1993). „Language, what ever that may be.” *Die Geschichte der Sprachwissenschaft als Erosionsgeschichte ihres Gegenstandes. Zeitschrift für Sprachwissenschaft*, 12, 77–106.
- Joseph, John E. (1995). The structure of linguistic revolutions. *Historiographia Linguistica*, 22, 379–399.
- Katz, Jerrold J. (1996). The unfinished Chomskyan revolution. *Mind & Language*, 11, 270–294.
- Kellert, Stephen H. & Longino, Helen & Waters, C. Kenneth (eds.) (2006). *Scientific pluralism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kepser, Stephan & Reis, Marga (eds.) (2005). *Linguistic evidence. Empirical, theoretical and computational perspectives*. Berlin & New York: de Gruyter.
- Kertész, András (2004a). *Cognitive semantics and scientific knowledge. Case studies in the cognitive science of science*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.
- Kertész, András (2004b). *Philosophie der Linguistik. Studien zur naturalisierten Wissenschaftstheorie*. Tübingen: Narr.
- Kertész, András (2012). The ‘Galilean style in science’ and the inconsistency of linguistic theorizing. *Foundations of Science*, 17, 91–108.
- Kertész, András (2013). *Die Modularität der Wissenschaft. Konzeptuelle und soziale Prinzipien linguistischer Erkenntnis*. Berlin: Springer.
- Kertész, András (2019). Fallacies in the historiography of generative linguistics. *Foundations of Science*, 24, 775–801.
- Kertész András (2020). *Plauzibilis érvelés a generatív nyelvészet történetében*. Budapest: Akadémiai Kiadó. https://mersz.hu/hivatkozas/m598peagnt_book1. Letöltve 2021. 01. 22.
- Kertész András (2022). *Plauzibilis érvelés és az igazság-relativizmus öncáfolata*. Előkészületben.
- Kertész, András & Rákosi, Csilla (2012). *Data and evidence in linguistics: A plausible argumentation model*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Kertész András & Rákosi Csilla (2020). *Adatok és plauzibilis érvelés a nyelvészetben*. Budapest: Akadémiai Kiadó. https://mersz.hu/hivatkozas/m599aepean_book1#m599aepean_book1. Letöltve 2021. 01. 22.
- Kertész András & Rákosi Csilla (2022). *Inconsistency in linguistic theorising*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kertész, András & Moravcsik, Edith & Rákosi, Csilla (eds.) (2019). *Current approaches to syntax: A comparative handbook*. Berlin & Boston: de Gruyter Mouton.
- King, Preston (1976). *Toleration*. New York: St. Martin's Press.
- Kiss, Tibor & Alexiadou, Artemis (2015). Syntax – the state of a controversial art. In Kiss, Tibor & Alexiadou, Artemis (eds.): *Syntax – Theory and analysis. An international handbook*. Volume 1. Berlin & Boston: de Gruyter Mouton, 1–14.
- Krausz, Michael (ed.) (2010). *Relativism. A contemporary anthology*. New York: Columbia University Press.
- Kuhn, Thomas S. (2000)[1970]: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris.
- Kusch, Martin (2020). Introduction. In Kusch (ed.), 1–7.
- Kusch, Martin (ed.) (2020). *The Routledge handbook of philosophy of relativism*. London & New York: Routledge.
- Kusch, Martin (2021). *Relativism and the philosophy of science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kutrovács Gábor & Láng Benedek & Zemplén Gábor (2008). *A tudomány határai*. Budapest: Typotex.
- Laki János (1998). Empirikus adatok, metodológia, gondolkodás és nyelv a XX. századi tudományfilozófiában. In Laki János (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium, 7–32.
- Lakatos Imre (1997). *Lakatos Imre filozófiai írásai*. Budapest: Atlantisz.
- Lakoff, George & Johnson, Mark (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: Chicago University Press.
- Lakoff, Robin (1989). The way we were; or; the real truth about generative semantics: A memoir. *Journal of Pragmatics*, 13, 939–988.
- Lappin, Shalom & Levine, Robert D. & Johnson, David D. (2000). The Structure of Unscientific Revolutions. *Natural Language and Linguistic Theory*, 18, 665–671.
- Lehmann, Christian (2004). Data in linguistics. *The Linguistic Review*, 21, 175–210.

- Lynch, Michael P. (2001). *Truth in context. An essay on pluralism and objectivity*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Łukasiewicz, Jan (1970 [1912]). Creative elements in science. In Łukasiewicz, Jan: *Selected works*. Amsterdam: North Holland, 12–44.
- Margolis, Joseph (2010). The truth about relativism. In Krausz, Michael (ed.): *Relativism. A contemporary anthology*. New York: Columbia University Press, 100–123.
- Moravcsik, Edith (2019). Introduction. In Kertész et al. (eds.) (2019), 1–20.
- Nagel, Ernest (1961). *The structure of science: Problems in the logic of explanation*. Indianapolis: Hackett.
- Noveck, Ira (2018). *Experimental pragmatics. The making of a cognitive science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Noveck, Ira A. & Sperber, Dan (2007). The why and how of experimental pragmatics. In Burton-Roberts, Noël (ed.): *Pragmatics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 184–212.
- Oppenheim, Paul & Putnam, Hilary (1958). The unity of science as a working hypothesis. In Feigl, Herbert & Scriven, Michael & Maxwell, Grover (eds.): *Minnesota studies on the philosophy of science, vol. 2*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 3–36.
- Paksi, Daniel (2016). Relativism or absolutism? David Bloor and the snares of an unfortunate dichotomy. *Common Knowledge* 22, 473–487.
- Penke, Martina & Rosenbach, Anette (eds.) (2007). *What counts as evidence in linguistics?* Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.
- Platón (2001). *Theaitétosz*. Fordította, a jegyzeteket és a kommentárt írta: Bárány István. Budapest: Atlantisz.
- Pléh Csaba & Roszkowsky, Magdalena (2020). Review of Kertész, András & Moravcsik, Edith & Rákosi, Csilla (eds.): *Current Approaches to Syntax: A Comparative Handbook. Acta Linguistica Academica*, 67, 383–397.
- Pólya György (1977). *A gondolkodás iskolája*. Budapest: Gondolat.
- Pólya György (1988). *Indukció és analógia*. Budapest: Gondolat.
- Pólya György (1989). *A plauzibilis következtetés*. Budapest: Gondolat.
- Popper, Karl R. (2001). *A nyitott társadalom és ellenségei*. Budapest: Balassi.

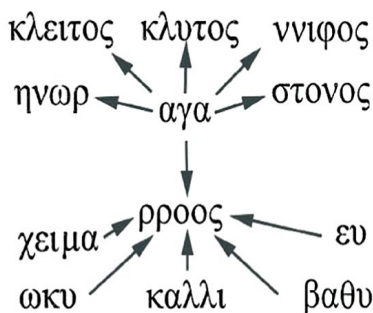
- Rákosi, Csilla (2021). *Foundational quandaries in Cognitive Linguistics: Uncertainty, inconsistency, and the evaluation of theories*. Akadémiai doktori értekezés.
- Rákosi, György (2020). Review of Kertész, András & Moravcsik, Edith & Rákosi, Csilla (eds.): *Current Approaches to Syntax: A Comparative Handbook*. *Acta Linguistica Academica*, 67, 388–393.
- Rescher, Nicholas (1993a). *Pluralism. Against the demand for consensus*. Oxford: Oxford University Press.
- Rescher, Nicholas (1993b). *Rationalität. Eine philosophische Untersuchung über das Wesen und die Begründung der Vernunft*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Rescher, Nicholas & Bandom, Robert (1980). *The logic of inconsistency*. Oxford: Blackwell.
- Ressler, Mark (2008). Relativism and tolerance revisited. <https://pdfs.semanticscholar.org/bcd6/3c0c8f85e74cb56bb50c4763c5-ce15792ec2.pdf>. Letöltve 2021. 01. 22.
- Ruphy, Stéphanie (2016). *Scientific pluralism reconsidered. A new approach to the (dis)unity of science*. Pittsburgh: Pittsburgh University Press.
- Sampson, Geoffrey R. (1975). *The form of language*. London: Weidenfeld & Nicholson.
- Sampson, Geoffrey R. (2007). Reply. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 3, 111–129.
- Sampson, Geoffrey R. & Babarczy, Anna (2014). *Grammar without grammaticality. Growth and limits of grammatical precision*. Berlin & Boston: de Gruyter.
- Schleewsky, Matthias (2009). Linguistische Daten aus experimentellen Umgebungen: Eine multiexperimentelle und multimodale Perspektive. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft*, 28, 169–178.
- Schütze, Carson T. (1996). *The empirical base of linguistics. Grammaticality judgments and linguistic methodology*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Siegel, Harvey (2004). Relativism. In Niiniluoto, Ilkka & Sintonen, Matti & Wolenski, Jan (eds.): *Handbook of Epistemology*. Dordrecht: Kluwer, 747–780.
- Simone, Raffaele (2004). The object, the method, and the ghosts. Remarks on a *terra incognita*. *The Linguistic Review*, 21, 235–256.
- Sprouse, Jon & Schütze, Carson T. (2020). Grammar and the use of data. In Aarts, Bas & Bowie, Jill & Popova, Gergana (eds.): *The Oxford*

- handbook of English grammar*. Oxford: Oxford University Press, 40–58.
- Stefanowitsch, Anatol & Gries, Stephan Th. (eds.) (2007). *Grammar without grammaticality*. Berlin & New York: de Gruyter [= Special issue of *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 3].
- Stalnaker, Robert C. (1984). *Inquiry*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Sternefeld, Wolfgang (ed.) (2007). *Data in generative grammar*. Berlin – New York: de Gruyter [special issue of *Theoretical Linguistics* 33(3)].
- Stewart, Thomas W. (2016). *Contemporary morphological theories. A user's guide*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Walton, Douglas (1995). *A Pragmatic Theory of Fallacy*. Tuscaloosa: The University of Alabama Press.
- Walton, Douglas (2010). Why Fallacies Appear to be Better Arguments Than They Are. *Informal Logic*, 30, 159–184.
- Walton, Douglas (2013). *Methods of Argumentation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Walton, Douglas & Reed, Chris & Macagno, Fabrizio (2008). *Argumentation Schemes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weinberg, Steven (1976). The forces of nature. *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, 29, 13–29.
- Wurzel, Wolfgang Ullrich (1981). Phonologie: Segmentale Struktur. In Heidolph, Karl Erich et al. (eds.) (1980). *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Berlin: Akademie-Verlag, 898–990.

Homéros és a hálózatok

1. Összetett jelzők

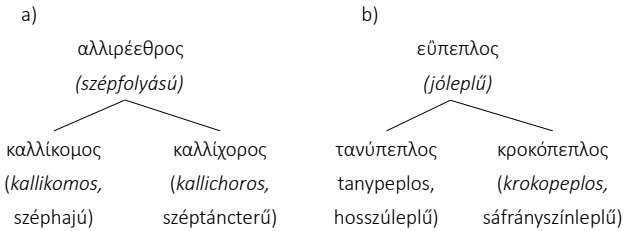
A homérosi nyelvet tárgyaló fontos *Realencyclopädie*-beli cikkében K. Witte már a 19. század végén felhívta a figyelmet arra, hogy a homérosi összetett jelzők közt számos olyan van, melynek elemei cserélhetők: nemcsak ἀργυρότοξος (*argyrotoxos*, ezüstíjú), ἀργυρόπεζα (*argyropeza*, ezürtlábú), ἀργυρόηλος (*argyroēlos*, ezüstszege) van, hanem ἀγκυλότοξος (*ankylotoxos*, horgasíjú) κυανόπεζα (*kyanopeza*, sötétkéklábú) is, és nemcsak ἀγκυλότοξος, hanem ἀγκυλόμητις (*ankylomētēs*, horgaseszű) is, stb.¹ Az összetett jelzők alaposabb vizsgálata azonban azt mutatja, hogy az ilyen jelzők száma több százra rúg. Első látásra szemlélhető ez egy egyszerű példán:

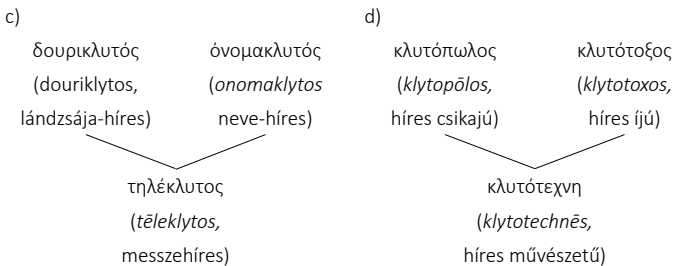
1. ábra

¹ Witte 1913: 2226. A görög nevek és szavak írásában az ún. tudományos átírást követem.

Egy-egy tag általában vagy első, vagy második tagként fordul elő:²

De előfordul, hogy ugyanaz az elem hol első, hol második tagként áll:³

² Az alábbiakban a tárgyalt szavaknak csak az *Ilias*, illetve az *Odysseia* szövegében található első előfordulását adom meg, továbbá azt, hogy az említett helyen kívül még hányszor fordul elő a szó az illető eposzban. Ha csak egyszer fordul elő, nem jelzem külön, hogy többször nem. Καλλιρέεθρος: *Od.* 10, 107 (még 1×); καλλίκομος: *Il.* 9, 449; *Od.* 15, 58; καλλιχόρος: *Od.* 11, 581; τανύπεπλος: *Il.* 3, 228 (még 2×); *Od.* 4, 305 (még 3×); εὐπεπλος: *Il.* 5, 424 (még 4×); *Od.* 6, 49 (még 1×); κροκόπεπλος: *Il.* 8, 1 (még 3×).

³ Δουρικλυτός: *Il.* 2, 645 (még 16×); *Od.* 17, 116; de van δουρικλειτός is: *Il.* 5, 55 (és még 4×); *Od.* 17, 116; ὀνομακλυτός: *Il.* 22, 51; *Od.* 9, 364 (még 1×); τηλεκλυτός: *Il.* 19, 400; *Od.* 1, 30; de van τηλεκλειτός is: *Il.* 5, 491 (még 4×); *Od.* 11, 308; κλυτόπωνος: *Il.* 5, 654 (még 2×); κλυτότοξος: *Il.* 4, 101 (még 2×); *Od.* 17, 494 (még 1×); κλυτότεχνης: *Il.* 1, 571 (még 2×); *Od.* 8, 286.

2. Formulák

A jelzők természetesen nem önmagukban állnak, hanem a beszéd rendszerébe ágyazva, valamilyen jelzett szóhoz kapcsolva. E kapcsolat lehetőségét egyfelől a jelentés, másfelől a versmérték határozza meg. E két tényező érvényesülésétől függően azonban a kapcsolatok nem meghatározott rendszeresség szerint ismétlődően jelennek meg, hanem valószínűleg skálafüggetlen, azaz váratlanul gyakori előfordulásokat, jelző és jelzett szó csomópontokat alkotva,⁴ aszerint, hogy az említett két tényező mit enged meg. Minden lehetőség mindamellet még ezen korlátok közt sincs maradéktalanul kihasználva. Az 1. ábrán látható, hogy számos *ἀγα-*val (*aga-*: nagyon) összetett szó van, az *ἀγακλυτός* (*agaklytos*: nagyon híres) például kilencszer fordul elő a két eposzban, az *ἀγακλειτός* (*agakleitos*: nagyon híres) tizenegyszer, az *ἀγαστονος* (*agastonomos*: erősen zúgó) csak egyszer. (Más *-στονος* összetételű szó nincs.) A *τόξον*-nal (*toxon*: íj), a *φορος*-szal (*phoros*: hordozó) is számos összetétel van, a *τοξόφορος* (*toxophoros*: íjhordozó) szó azonban csak egyszer olvasható. Más „egyszer mondott” (*hapax legomenon*) szavak is vannak. Előfordulnak „üres helyek” is. Van *ἀγακλυτός* (*agaklytos*: nagyon híres), *ναυσικλυτός* (*nausiklytos*: hajóval híres), az *εὐ-*val (*eu-*: jól) összetett szavak száma meghaladja a hetvenet, de nincs **εὐκλυτός* nemcsak a homérosi eposzokban, de az egész görög irodalomban sem. Igaz, van *εὐκλείης* (*eukleēs*), ami szintén jóhírűt jelent (többes hímnemű acc.-ban már kicsit módosítva: *εὐκλείας* [*eukleias*], mert így illeszthető a versbe), és van *ἀγακλυτός* (*agaklytos*: nagyon híres), *ἀγακλειτός* (*agakleitos*: ua.), *ἀγακλείης* (*agakleēs*: ua.) aszerint, hogy a versmérték mit kíván.⁵

A versmérték többféleképpen hatott a jelzők alakjára. Hatott a végződésre valahogy megnyújtva vagy megrövidítve azt:

⁴Csermely 2009: 335–336.

⁵*Ἀγακλυτός*: *Il.* 6, 436; *Od.* 3, 388 (még 7×); de van *ἀγακλειτός* is: *Il.* 2, 564 (még 3×); *Od.* 3, 59 (még 4×); *ἀγαστονος*: *Od.* 12, 97; *τοξόφορος*: *Il.* 21, 483; *ναυσικλυτός*: *Od.* 7, 39 (még 5×); *εὐκλείης*: *Il.* 17, 415; *εὐκλείας*: *Il.* 10, 281; *Od.* 21, 331; *ἀγακλείης*: *Il.* 16, 738 (még 3×).

εὐλείμων (*euleimōn*: jómezejű) és βαθύλειμος (*bathyleimos*: mélymezejű), βαθυδίνης (*bathydinēs*: mélyörvényű) és βαθυδινήεις (*bathydinēis*: ua.). Az első tag is megnyújtható. A szokásos πολυ- (*poly*:- sok) helyett πουλυ- áll például a πουλυβότειρα (*poulyboteira*: sokakat tápláló) szóban, vagy az egyszer, csak gen.-ban előforduló πουλύποδος (*poulypodos*: soklábúnak a...; a polipról van szó) formában. A jelző hosszúságát azonban belső bővítéssel vagy rövidítéssel is meg lehet változtatni. (Hogy melyik alak az „eredeti”, bajos volna eldönteni.) ναυσικλυτός (*nausiklytos*: hajóval híres), de ναύλοχος (*naulochos*: hajórejtvő) ναύμαχος (*naumachos*: hajóharcos = hajóharcban használatos), általában ταλασίφρων (*talasiphrōn*: tűrőlelkű), de egyszer ταλάφρων (*talaphrōn*: ua.). Végül van olyan eset, mikor a második tag jelentése azonos, de képzése egészen más:

πολύτλας (*polytlas*: sokattűrt) és πολυτλήμων (*polytlēmōn*: ua.).⁶

Bármily bonyolultnak látszik is a 3. ábrán az elemek közötti összefüggés, öt-hat lépésben valószínűleg el lehet jutni bármely elemtől bármely tetszőleges elemhez, azaz a hálózat kisvilág típusúnak mondható. Ennek bizonyítása, éspedig az elemek (összetett jelzők) teljes rendszerére vonatkozóan, még várat magára, egyelőre csak szűrőpróbákkal tudom valószínűsíteni.

Mindenesetre valószínűnek látszik, hogy itt szabályos hálózattal állunk szemben, amennyiben hálózatnak egymással összefüggő, egymásba ágyazott, skálafüggetlen eloszlású, kisvilágot alkotó elemek összességét tekintjük. Hátravan még azonban ezek szerint annak vizsgálata, hogy mi vagy mik az(ok) a rendszer(ek),

⁶ Εὐλείμων: *Od.* 4, 607; βαθύλειμος: *Il.* 9, 151 (még 1×); βαθυδίνης: *Il.* 20, 73 (még 4×); *Od.* 10, 511; βαθυδινήεις: *Il.* 21, 11 (még 1×); πουλυβότειρα: *Il.* 3, 89 (még 16×); *Od.* 8, 378 (még 2×); πουλύποδος: *Od.* 5, 432; ναυσικλυτός: lásd 5. jegyzet; ναύλοχος: *Od.* 4, 846 (még 1×); ναύμαχος: *Il.* 15, 384 (még 1×); ταλασίφρων: *Il.* 4, 421 (még 1×); *Od.* 1, 87 (még 10×); ταλασίφρων: *Il.* 13, 300; πολύτλας: *Il.* 8, 97 (még 2×); *Od.* 5, 171 (még 36×); πολυτλήμων: *Il.* 7, 152; *Od.* 8, 319.

amely(ek)be az összetett jelzők hálózata be van ágyazva, túl azon az általánosságon, hogy a nyelv az, illetve a daktilikus hexameter.

A jelzők jelentésüknél fogva valamilyen jelzett szóhoz (főnévhez) kapcsolódnak. Ezeket a kapcsolatokat vizsgálta 1928-tól kezdődőleg Milman Parry.⁷ A jelzőket illetően (melyek természetesen korántsem mind összetett jelzők) két csoportot különböztetett meg: a fajtajelzőket (melyek egy meghatározott csoport bármely tagjához járulhatnak) és a megkülönböztető jelzőket (melyek csak valamely egyed jellemzői).⁸ Mindkettő használhatóságát a metrikai érték határozza meg. Minthogy ezek a jelzős szerkezetek részint a versmértékbe illő voltak, részint jelentésük folytán jól használhatók, ismétlődőleg használják is, s elemeik a metrikai érték figyelembevételével cserélhetők: fényes Achilleus helyett állhat fényes Odysseus vagy fényes Agénór, de nem állhat fényes Aias. Ezt nevezi Parry formulatípusnak.⁹ Az ismétlődő használat természetesen nemcsak jelzős szerkezetekkel történik meg, hanem másfajta szintagmákkal is, mint például a lakoma befejezését jelentő sorral: αὐτὰρ ἐπεὶ πόσιος καὶ ἐδητύος ἐξ ἔρον ἔντο (*autar epei posios kai edetyos ex eron hento*: miután az ivás és evés vágyát elküldték),¹⁰ de most elsősorban a jelzős kifejezések alakulásának vizsgálatára szorítkozunk. Az ismételten előforduló, metrikailag meghatározott szókapcsolat, mely valamely lényeges gondolatot fejez ki, Parry meghatározása szerint a formula.¹¹ A jelzős szerkezetek tehát a formulák nagyobb hálózatába ágyazódnak bele.

Beágyazódnak egyszerűen értelmi okokból, hiszen szövegben (a beszéd nagy rendszerén belül) a jelzős főnévről valamit állítani kell. A ῥοδοδάκτυλος Ἡὼς (*rhododaktylos Eōs*: rózsaujjú Hajnal: ezt a jelzőt csak a Hajnal kapja) φάνη (*phanē*: megjelent). Ez már

⁷ Parry minden munkája (franciául írt első dolgozatai is angol fordításban): Parry 1971.

⁸ Parry 1971: 145–153.

⁹ Parry 1971: 14.

¹⁰ *Il.* 1, 469 (még 6×); *Od.* 1, 150 (még 14×).

¹¹ Parry 1971. 13; 277. Azóta számosan foglalkoztak a formulakérdéssel: Edwards 1986: 171–230, 1988: 19–60.

kerek mondat. Mivel azonban egy másik cselekmény időpontjának meghatározásául van szánva, s így annak van alárendelve, ki kell tenni a megfelelő kötőszót: ἤμος (*ēmos*: mikor). Metrikai okokból ez nem állhat a φάνη (*phanē*) előtt, s így a hézagot ki kell tölteni. Ezt a feladatot tölti be az ἡριγένεια (*ērigeneia*: reggel szülte) jelző. Így lesz az egész sor formulává.¹² Korántsem mindig így történik. Hektór állandó jelzője a κορυθαίολος (*korythaiolos*: sisakrázó). Ez hol csak egyedül fordul elő (több mint harmincszor), hol előtte áll még a μέγας (*megas*: nagy) jelző, aszerint, hogy az állítmány mennyi helyet foglal el a verssorból. Itt a „sisakrázó” megkülönböztető jelző, mely elé szükség esetén egy fajtajelző járul.¹³ Fordítva van Odysseus egy jelzője esetében: rá az jellemző, hogy sokat túrt. Ez a jelző, a πολύτλας (*polytlas*: sokattúrt) a hexameterbe Odysseus neve mellé bajosan illeszthető be, ezért utána még egy fajtajelző kerül, a δῖος (*dios*: fényes), de ha a verssor elején több helyre van szükség, vagy a költő Odysseus túró voltát éppen nem akarta hangsúlyozni, csak a δῖος-t használja.¹⁴ Hasonló az Achilleus esete: ποδάρκης δῖος Ἀχιλλεύς (*podarkēs dios Achilleus*: gyorslábú fényes Achilleus): ahol a ’gyorslábú’ el is maradhat, ha viszont rövidebb formulára van szükség a gyors láb kifejezésére, akkor más megoldás kínálkozik: πόδας ὠκύς (*podas okys*: lábára nézve gyors) Achilleus.¹⁵ Az Achilleus-eset azonban más miatt is érdekes. Metrikai okokból egyik kifejezést sem lehet függő esetben tenni, ezért a jelző egy harmadik változatát használja az epikus nyelv: ποδῶκης (*podōkēs*: lábagyors), de mivel metrikai okokból ennek sem lehet egyik alakját sem a hős nevéhez kapcsolni, körülírást alkalmaz,

¹² ἤμος δ’ ἡριγένεια φάνη ροδοδάκτυλος Ἥως: *Il.* 1, 477 (még 1×); *Od.* 2, 1 (még 19×). A sor első felének változatai: *Il.* 6, 175; 9, 707; 23, 109: a „rőzsaujjú Hajnal megjelent” változatlan sorvégződés, ezért látszik valószínűnek, hogy innen indult ki a formulaképződés.

¹³ Κορυθαίολος Ἑκτωρ: *Il.* 3, 83 (még 36×); μέγας κορυθαίολος Ἑκτωρ: *Il.* 2, 816 (még 11×).

¹⁴ Πολύτλας δῖος Οδυσσεύς: *Il.* 8, 97 (még 4×); *Od.* 5, 171 (még 36×); δῖος Οδυσσεύς: *Il.* 1, 145 (még 17×); *Od.* 1, 196 (még 40×).

¹⁵ Ποδάρκης δῖος Ἀχιλλεύς: *Il.* 1, 121 (még 20×); δῖος Ἀχιλλεύς: *Il.* 1, 7 (még 54×); πόδας ὠκύς Ἀχιλλεύς: *Il.* 1, 58 (még 5×).

accusativusban ezt: ποδῶκεα Πηλείωνα (*podōkea Pēleionā*: a lábagyors Péleusfit), genitivusban ezt: ποδῶκεος Αἰακίδαο (*podōkeos Aiakidao*: a lábagyors Aiaikos-unokának a...), dativusban ezt: ποδῶκει Πηλείωνι (*podōkei Pēleionī*: a lábagyors Péleusfinak).

¹⁶ Ez az, amit Parry formularendszernek nevez.¹⁷

A formuláknak tehát a jelzőkéhez hasonlóan lehetnek a versmérték kívánalmával összhangban rövidebb és hosszabb változatai azáltal, hogy egy-egy elem hozzájárul vagy elmarad. Van azonban a bővítésnek egy további módja is: az, amikor két formula összeépüléséből jön létre egy új, ami már további következményekkel is jár vagy járhat. A κλέος οὐρανὸν ἵκει (*kleos ouranon hīkei*: híre az eget éri) formula kereszteződik az igen gyakori οὐρανὸν εὐρὺν (*ouranon euryn*: széles eget) formulával, s így létrejön a κλέος οὐρανὸν εὐρὺν ἱκάνει (*kleos ouranon euryn hikanei*: a hír a széles eget éri) formula, ahol azonban metrikai okokból a ἵκει (ér) igének egy másik alakját kell használni.¹⁸

A formulák tehát az összetett jelzőkhöz hasonlóan, amennyiben elemek cserélhetők és belsőleg bővíthetők. Van azonban egy ennél fontosabb megfelelés is. P. Kiparsky hívta fel a figyelmet arra, hogy vannak olyan formulák, melyek bővülnek-rövidülnek, vagyis alakíthatók (flexibilisek), és vannak, amelyek merevek, nem változtathatók. A fentebb idézett két sor, a Hajnalról, illetve a lakoma befejezéséről például ilyen, soha másképp elő nem fordul. Ezek, fejtegeti Kiparsky, olyan rögzült kifejezésekként értelmezhetők, melyekben a szavak bizonyos vonatkozásban hasonló szerepet töltenek be, mint a szóösszetételekben. Mind a rögzült kifejezések, mind az összetett szavak használata bizonyos meghatározott körre korlátozódik, szintaktikailag merevek, jelentésstanilag úgy viselkednek, mintha nem összetételek volnának. Ahogy a nyelvben

¹⁶ Acc.: *Il.* 13, 113 (még 9×); gen. *Il.* 16, 134 (még 7×); dat. *Il.* 23, 249 (még 1×).

¹⁷ Parry 1971: 109.

¹⁸ Κλέος οὐρανὸν ἵκει: *Il.* 8, 192; *Od.* 9, 20; οὐρανὸν εὐρὺν: *Il.* 8, 74 (még 9×); *Od.* 5, 169 (még 14×); κλέος οὐρανὸν εὐρὺν ἱκάνει: *Od.* 8, 74 (még 1×).

általában vannak olyan rögzült kifejezések, melyek elemei egymástól nem elválaszthatók, sem sorrendjük nem felcserélhető, és szintaktikailag rendhagyó módon is megjelenhetnek, mindenesetre nem transzformálhatók, úgy vannak ilyen formulák is („szilárd formulák”), és ahogyan vannak olyan rögzült kifejezések, melyek alkotóelemei elválaszthatók, sorrendjük felcserélhető, szintaktikailag átalakíthatók, és ezért nem jelennek meg rendhagyó módon, úgy vannak ilyen formulák is.¹⁹ A lényeget már Parry is látta (a szavak elvesztik külön-külön jelentésüket, és egyetlen gondolatot fejeznek ki, például „hajnalodott”).²⁰ Marót is a szólamot hozta párhuzamul, Devecseri pedig epikus egy-szavakról beszélt, de egyikük sem tett különbséget szilárd és nem szilárd formulák közt, s nem állította a jelenséget általános nyelvészeti összefüggésbe.²¹ Kiparsky értelmezése azonban azt is megmutatja, hogy a formulák s ezen belül a jelző + jelzett szó formulák miként ágyazódnak bele a nyelv egészen belül az így vagy úgy rögzült kifejezések, hogy Marót terminológiáját használjuk: a szólamok hálózatába.

Mint az összetett jelzők, a formulák is skálafüggetlen jellegűek, hiszen az, hogy mikor melyik formula kerül elő, függ a beszéd (az elbeszélés) menetétől, de függ az elbeszélő szándékától is: mit mennyire akar hangsúlyozni, sőt legalább egy eset talán stilisztikai októl is.²² De a skálafüggetlenséget mutatják, mint az összetett

¹⁹ Kiparsky 1976: 74–83.

²⁰ Parry 1971: 13.

²¹ Marót 1958; Devecseri 69–70, 105–114.

²² Hainsworth 1968: 117. – A κλέος ᾠθητον fordulat (*Il.* 9, 413) in-doeurópai ősköltészeti hagyatéknak tekintését ma már erős kétellyel fogadják. A fordulatnak mindenesetre van egy metrikai értékben pontosan megfelelő párja, mely ugyancsak a 4–6. lábban fordul elő, s ugyanazt a lényeges gondolatot fejezi ki, csak negatív formában: κλέος οὔπτοτ’ ὀλεῖται (*Il.* 2, 325; 7, 91; *Od.* 24, 196). A költő ezt is használhatta volna, s a sor első fele talán inkább ezt juttathatta volna eszébe. Nem használta, mert a 413. és a 415. sor első felét akarta megféleltetni egymásnak, és/vagy mert ugyanezen sorok második felét akarta oly módon is párhuzamossá tenni, hogy mindkettő pozitív formájú legyen, tehát kizárólag stilisztikai okokból, a kifejezés szimmetriája kedvéért, a nyelv öncélú kíváncsága kedvéért.

jelzők esetében is, az „üres helyek”, azok a formulák, melyek lehetnének, az archaikus epika fennmaradt töredékeiben esetleg elő is fordulnak, de a két nagy eposz nyelvében nem.²³ A kisvilágiaság általános bizonyítása még itt is várat magára, de a jelzős szerkezetek esetében, akár formulatípusokról, akár formularendszerekről van szó, elég kézenfekvő.

3. Metrika és elvonás

A formuláknak mindenesetre metrikai értékük van, s a formulák átalakításával (bővítésével, rövidítésével, egymásba építésével) nemcsak új formulák, szintaktikai egységek jönnek létre, hanem új metrikai egységek is (a κλέος οὐρανὸν ἴκει pherekrateusból a κλέος οὐρανὸν εὐρὺν ἰκάνει paroimiakos lesz). A két – szintaktikai és metrikai – szerkezet sokféleképpen valósulhat meg: ugyanaz a metrikai egység többféle, eltérő jelentésű szintagmával „tölthető ki”, és hasonló jelentésű szintagma többféle metrikai formát ölthet. Ahhoz azonban, hogy egy formulatípus új változatát egy énekmondó-költő megalkossa, illetve hogy a befogadó közönség azt mint az ismert egy változatát érzékelye és várja (és itt most külön kiemelendő, hogy nemcsak a jelző + jelzett szó formulákról van szó, hanem a bonyolultabbakról is), a szintaktikai és metrikai szerkezetek felismerésére és bizonyos elvonására van szükség, vagyis arra, hogy közlő és befogadó a maga számára, ha különböző mértékben is, a felszíni szerkezet alapján a mélyszerkezetet kialakítsa. Nem a „képletet” a maga elvontságában, hanem az egyik megvalósultság alapján a másikat közvetlenül ugyanolyannak elfogadva.

²³ Az üres helyekről lásd Hainsworth 1968: 58–73. Néhány további példa: Ritoók 1973: 129–130.

4. Beszédszerkezetek

A formulákból és nem formulákból, szószerkezetekből, mondatokból beszédszerkezetek lesznek. Egy ilyen szerkezet, amit a görög–római irodalommal foglalkozók gyűrűs szerkezetnek, a zenével foglalkozók hídszerkezetnek (A B A) neveznek.²⁴ Ennek több megjelenési formája van.

Az egyik a mitológiai példa.²⁵ A beszéd egy adott helyzetből indul ki, áttér a hasonlóknak látott mitológiai helyzetre, s végül visszatér az adott helyzetre, a beszédére. A példa elbeszélésébe kerülhetnek olyan elemek, melyek az elbeszélő helyzetéből adódnak, mert az elbeszélő a saját helyzetéhez minél hasonlóbbnak akarja látni – tudatosan vagy öntudatlanul – a példát. Egyfelől tehát a saját helyzetéből értelmezi a példát, másfelől a példából a saját helyzetét, a kettőt mintegy egymáshoz igazítja. A gyűrűs szerkezet helyzetnek és példának ebből az összeillesztéséből adódik, így lesz a példa az adott helyzetben megokolás, érv, pozitív vagy negatív magatartásminta, éppen azért, hogy a beszélő azt a maga helyzetére vonatkoztassa. A szerkezet abból a gyakorlati szükségletből ered, hogy az elbeszélőnek a történetre mint segítő normára van szüksége.

Más a helyzet a hasonlat esetében.²⁶ Felépítésében hasonlít a mitológiai példához. A gondolatmenet itt is egy adott helyzetből indul ki, és ahhoz tér vissza, ami az antapodosisban formálisan is kifejezésre jut. A kettő, példa és hasonlat kidolgozásának módja is hasonló. A hasonlatok elbeszélő része szintén az eposzi helyzethez igazodik, azt tükrözi, vagy azt jelzi előre. Vannak azonban fontos különbségek is. A mitológiai példa esetében a beszélő a példát és a maga helyzetét egymásból értelmezi, illetőleg a költő a példát hőse helyzetéhez igazítja, és viszont. A hasonlat esetében ilyen viszonyosságról nincs szó, itt csak a hasonlat igazodik

²⁴ A gyűrűs szerkezet elnevezés H. Fränkeltől származik (Fränkel 1927). A szerkesztésmódról Otterlo 1944 és 1948.

²⁵ Oehler 1925; Willcock 1964.

²⁶ Alapvető: H. Fränkel 1922; Riezler 1936; a régebbi irodalom: Brusznay 1955, 1956; azóta: Anderson 1957–1958; Moulton 1977.

a helyzethez. Ennek oka pedig – és ez a második különbség –, hogy a példának normatív szerepe van: értékek hordozója és kifejezője, melyek a költeményen kívül, a társadalmi gyakorlatban is eleven, szabályozó tényezők. Nem így a hasonlat. A példának etikai, magatartás-formáló funkciója van, a hasonlatnak poétikai, magatartás-ábrázoló funkciója. A hasonlatok azonban maguk is formulaszerűek, amennyiben meghatározott helyzetben meghatározott tartalmú, sőt néhányszor szó szerint ismétlődő, tehát valóban formulaként alkalmazott hasonlatok használatosak.²⁷

Van végül a gyűrűs szerkesztésnek egy harmadik, eredetileg feltehetően szintén a gyakorlatból kiinduló megjelenése: a beszédek. A beszélő az előtte (hozzá) beszélő szavaiból, kérdéséből indul ki, arra válaszol, kifejtve a maga álláspontját, végül ismét az előtte beszélő szavaira utalva zárja a maga beszédét. Ez olykor részletebben ki is van dolgozva, nemcsak A B A a gondolatmenet, hanem A B C B A stb., de az alapforma minden esetben ugyanaz.²⁸ Ha az első két esetben a szerkezet alkalmazásának etikai, illetőleg poétikai funkciója volt, úgy ez az alkalmazás retorikainak tekinthető.

5. Elbeszélésszerkezetek (tipikus helyzetek)

A formulák (szintagmák, mondat) egyszerű megnyilatkozások, melyek szerkezetét a metrika határozta meg. Az itt tárgyalt esetek bonyolult megnyilatkozások: beszéd, melynek szerkezetét nem a formulák határozzák meg, melyekből felépül, nem is a metrika, noha ez is köti, hanem az, ti. a szerkezet, legalábbis kezdetben, a gondolatmenetből adódik, és lesz meghatározóvá. A formulák hálózata ily módon a beszédszerkezetek hálózatába ágyazódik bele, mint azzal rokon, hiszen a beszédszerkezet is bővíthető vagy

²⁷ Például *Il.* 6, 506–11 = 15, 263–8; tipikus helyzetekben bár nem szó szerint ismétlődő, de tipikus (és ennyiben ismétlődő) hasonlatok: Krischer 1971: 31–75.

²⁸ Lohmann 1970.

rövidíthető, elemei cserélhető, a szerkezetek egymással kapcsolható. Mindez s az egész szerkezet előfordulása is skálafüggetlen jellegű, nem rendszeres szakaszossággal ismétlődő.

Talán még inkább áll ez a homérosi eposzokban oly gyakori tipikus helyzetek leírására.²⁹ Egy ilyen helyzet az ima.³⁰ Ennek szerkezete az eposzban általában a következő: 1. megszólítás, mely két elemből tevődik össze: a) hallgass meg; b) a megszólított istenség neve és jelzői; 2. a tulajdonképpeni ima, mely megint kétfágú: a) hivatkozás korábban meghallgatott imákra; b) a kérés az adott helyzetben. A 2a) és b) párhuzamos, többnyire terjedelme is azonos. A szerkezet ősi, ha nem is volt ilyen kiegyensúlyozott, eredetileg a gyakorlat alakította ki a szerkezetet, azután a szerkezet alakította a gyakorlatot. Az *Ilias*-költő azonban a hagyományos szerkezetet a maga művészi céljainak megfelelően alkalmazta. A korábbi imateljesítésekre való hivatkozás mindig olyasmit említ, aminek valóban teljesült voltát a költemény hallgatója-olvasója már tudja.

Az *Ilias*nak egyik „tipikus jelenete” a harcban való összecsapás.³¹ Ennek egyik, talán leggyakoribb változata a következő: A dárdát dob B-re, de nem találja el. B dárdát dob A-ra, megsebesíti, de nem végzetesen. A kardot ránt, és megöli B-t.³² Egy egyszerűbb (és ritkább) eset, mikor A egy hatalmas követ vagy dárdát dob B-re, s azután karddal megöli.³³ De előfordul az az egyszerű eset is, hogy A kővel vagy dárdával rögtön halálra sebzí B-t.³⁴

²⁹ Arend 1933; Parry 1971: 333–337; Marót 1934: 24–26; Lord 1951: 71–80. Lord után számosan különféle elbeszélésmenetekről, például Armstrong 1958; Powell 1977; stb.

³⁰ Ausfeld 1903; Schwenn 1927.

³¹ Fenik 1968.

³² Fenik 1968: 145–146.

³³ Kövel: Il. 4, 517–526; 5, 580–586; dárdával: 20, 457–459; 478–483. Tulajdonképpen ez a menet érvényesül akkor is, ha B nem hal meg, mert még szerepe van az eposz további során: 14, 409–420 (vö. 15, 248–252).

³⁴ Kövel: 16, 577–580; dárdával: 5, 533–540; stb.

Az alkalmazott fegyver és harcmódor alapján megkísérélhető volna az elbeszélésmenetek valamilyen időrendjének megállapítása.³⁵ Szempontunkból azonban most tanulságosabb az, hogy különféle elbeszélésvázak egymás bővített vagy rövidebb változatainak tekinthetők, úgy, mint a formulák esetében tapasztalható volt, s az elemek cserélhetők (aszerint, hogy ki kit győz le). A legegyszerűbb változat, hogy A valahogy megöli B-t, például úgy, hogy követ vagy dárdát dob rá, és ha kell, ráront. Erre a legegyszerűbb formára vezethető vissza minden életre-halálra menő viadal. Ez azonban a tapasztalás leegyszerűsítése, mert nincs szó arról, hogy B védekezik, holott a gyakorlatban ez általában így volt. Ennek megfelelően a bővebb változatban B is dárdát dob A-ra, amire A ráront, és megöli. Az A dob, és azután öl mozzanat közé beékelődik a B is dob mozzanat. Hogy azonban a rövidebb változat dob, és azután öl fokozása is megmaradjon, A dobása nem talál, B-é igen, de nem végzetesen, különben nem maradna meg alapforma, hogy A megöli B-t. Ezzel sikerült az összecsapásnak egy olyan elbeszélő szerkezetét megteremteni, mely az összecsapás menetét a lényegre összpontosítva, sűrítve, egyben azonban a feszültséget (érdeklődést) fokozva is adja elő.

Az ilyen tipikus jelenetek (elbeszélő szerkezetek) egyfelől maguk is bővebben vagy rövidebben előadhatók (mikor Agamemnón az *Ilias* 11. énekében megöli Iphidamast, ez nyolc sorban van elmondva, mikor Achilleus Hektórt, az előzmények nélkül is kilencven sor,³⁶ de az alapszerkezet ugyanaz), másfelől más tipikus jelenetekkel, tipikus hasonlatokkal összeépülve egy nagyszerkezet jön létre. Ilyen nagyszerkezet lehet az *Ilias*ban az *aristeia*, a vitézkedés. Ennek is két fajtája van. Az egyik, rövidebben előadott, mikor egy kisebb, de név szerint és körülményei szerint is bemutatott harcost egy másik, már kiemelkedő hős legyőz (éppen ezzel bizonyítva kiemelkedő voltát), és a másik, már részletesebben előadott, kiszínezett változat, mikor egy kiemelkedő voltát már bizonyító nagy hőst egy még nála is nagyobb győz le, éppen ezzel bizonyítva

³⁵ Egy kísérlet: Ritoók 2010: 161–163.

³⁶ *Il.* 11, 232–40; 22, 273–363.

még különb voltát. Sarpédónt Patroklos, Patroklost Hektór, Hektórt Achilleus. A nagy hősök *aristeiája* azután mozzanatról mozzanatra ki van dolgozva: fegyverkezés, kivonulás, megrohanás, üldözés stb., mindegyik mozzanat után megfelelő tipikus hasonlat. Az *aristeiák* tehát nemcsak terjedelmük szerint, hanem funkciójukat tekintve is bizonyos hierarchiát alkotnak.³⁷

Az ilyen szerkezetek létrejöttének körülményeit R. Jakobson és B. Bogatyrev már a 20. század húszas éveinek végén vázolta.³⁸ A szóbeliségben a költő szövegei csak első fogalmazványok, javaslatok, melyek elfogadása a közönségtől függ. A költő a közönségre való tekintettel formálja művét, mert így remélheti, hogy az elfogadásra talál. A megszövegezés és a szerkezetek tehát a közlés (előadás) kétoldalú folyamatából adódnak. Ha a költő reménye beteljesedik, és „javaslatát” a közönség elfogadja (a mű tetszik), úgy az sikeresnek bizonyult. Ebben az esetben a költő a többi, köztük esetleg akár a saját maga által kidolgozott változatot elejti, s csak vagy leginkább amellett marad, ami sikeresnek bizonyult. A többi, kevésbé sikeres változatok így elvesznek, mert a szóbeli hagyományozásban nem hagyományozódnak tovább, míg az egyszer megtalált jó, vagyis sikeres megoldás mintájára mindig új változatok születnek. Szavak, formulák, nevek, részletek módosulhatnak vagy kicserélődhetnek, a váz ugyanaz marad, vagy az új megvalósulások során bővül, finomul, tökéletesedik, „új javaslattá” alakul, hasonlóan ahhoz, ahogy a formula bővül, rövidül, összeépül, elemei cserélődnek, de a közös szerkezet mindegyik változatban felismerhető.

Ezek szerint azonban nyilván itt is hasonló absztrakciónak, elvonásnak kellett végbemennie, mint a formulák és metrikai egységek esetében, mind a költő, mind a befogadó részéről, noha

³⁷ A kétféle *aristeiáról*: Krischer 1971: 23–38, 75–84; a nagyszerkezetről: 131–158.

³⁸ Bogatyrev–Jakobson 1929: 900–912, illetve 1972: 381–398. Csak a költő felől az „egyszer megtalált” szerencsés forma varázsáról és a „stereotyp kitételek” jelentőségéről lásd már Marót 1916, majd később 1940. A közösség mint „társszerző”: Marót 1947: 17.

a szerkezet a maga elvontságában soha nem jelent meg, nem lett tudatos: nem a metrikai képlet jelent meg, hanem mindig annak megvalósulása. A váltás a tudatosság síkján mindig az egyik megvalósultságról a másikra történt. Ugyanez áll az elbeszélő szerkezetekre.

6. Epos és oimé

Erre mutat talán két szó is, az ἔπος (*epos*) és az οἶμη (*oimē*).³⁹ *Az utóbbi csak mint költészeti szakszó fordul elő, az előbbi nem csak úgy. Az epos nemcsak 'szó'-t jelent a szónak mai, világosan körülhatárolt nyelvtani értelmében, hanem általánosabban azt, ami mondva van, a „mondomány”-t (bocsánat a neologizmusért! Agócs Péter barátom a logéma görög neologizmust ajánlja), kifejezést, szólamot. A görög archaikus epika költői ugyanis – és nyilván a hallgatók úgyszintén – gondolataikat nem szavakban fejezték ki, hanem értelemmel bíró hangcsoportokban (fonémacsoportokban), melyek alkothattak egy szót éppúgy, mint többet, a mi fogalmaink szerint, vagy akár egész mondatot (metrikai szempontból egész sort). Az írás korai formája ezt az állapotot tükrözi, mikor (a feliratokon) a szavak nincsenek vagy a mi fogalmaink szerint csak rendszertelenül vannak elválasztva. A délszláv énekmondókról is tudjuk, hogy miközben nyelvileg és metrikai szempontból is kifogástalan verssorokat alkotnak, fogalmuk sincs arról, hogy szavakban beszélnek.⁴⁰ Epikus szöveget a szó csak többesben jelöl (ἔπεα, ἔπη; *epea, epē*), egyes számban az αἶποι szó pedig a verset, első renden a hexametert jelenti.*

Epos tehát olyan szavakat és egyúttal metrikai egységet is jelentő szócsoportokat (formulákat) jelöl, amilyenekből a költemények összetevődnek, és amilyeneknek, természetesen, valamilyen jelentése van („lényeges gondolatot kifejezők” – mint Parry mondja). Nem bizonyítható, hogy csak formulákat jelent, de bizonyos,

³⁹ Az *epos*ról és az *oimé*ről mondottakhoz: Ritoók 1997: 29–33.

⁴⁰ Lord 1960: 25.

hogyan azt is. A használat alapján elég világosan körülhatárolható jelentés mindenesetre arra mutat, hogy költő és hallgató egyaránt tudatában volt annak, hogy vannak olyan nyelvi közlési egységek, melyek a mi osztályozásunk szerinti szavak vagy nem formuláris elemek éppúgy lehetnek, mint alakítható vagy merev formulák, akár egész mondatok, metrikailag pedig sor vagy sorok.

Nehezebbnek látszik az οἶμη (*oimē*) jelentésének megállapítása, már csak a sokkal ritkább előfordulás miatt is. A szótárak is megoszlanak a jelentésárnyalatot illetően, követve a kétféle etimológiát. Régebben az εἶμι (*eimi*) 'megyek' jelentésű ige tövével hozták kapcsolatba, s metaforikus értelműnek tartották: 'az ének útja', 'menete', újabban inkább az indoeurópai **sēi*- – fűzést, összekapcsolást jelentő – töből eredőnek tartják, s ennek megfelelően 'dalsorozat'-nak mondják. Ha az utóbbi értelmezést fogadjuk el, talán pontosabb értelmezés is adható. Nem 'dalsorozat', hanem a fentebbi értelemben vett *eposok* sorozata, láncolata, s minthogy az *eposok* gondolatokat fejeznek ki, gondolatok láncolata. A szövegösszefüggés alapján az is világos, hogy az *oimē* valamilyen meghatározott tárgyú elbeszélés, tehát olyan gondolatláncolat, mely meghatározott történéseket mond el, meghatározott menetben. (A két etimológia tehát nem egymást kizáró.) Marót már a múlt század harmincas éveiben arra gondolt, hogy ez a „menet” a fentebb említett tipikus jelenetek (mint az összeccsapás) ismétlődő elemei alkotta szerkezetet jelenti, ahol az elemek módosulhatnak, a személyek, körülmények változhatnak, de a szerkezet, a váz változatlan marad. Kétségtelenül az énekesnek κατὰ κόσμον (*kata kosmon*), az (ékes) rendnek megfelelően kell énekelni, s az οἶμη (*oimē*) ezt a formulaszerűen ismétlődő vázat, narratív struktúrát is jelenti, de – mint az ἔπος (*epos*) sem csak formulát, hanem mindenféle szintagmát is – valószínűleg nemcsak azt, hanem mindenféle beszédszerkezetet, bár gyaníthatólag főképpen elbeszélő szerkezetet. Mindenesetre nem a maga elvontságában, hanem, mint az ἔπος (*epos*) esetében, a maga megvalósultságában, a megvalósult, az előadott éneket. Hogy azonban a szerkezet meglétét látták, azt bizonyítja a külön nyelvi megjelölés. Ez azt is jelenti, hogy ebben a formában a kisvilágiságot is felismerték, de legalábbis

megvalósították (megint nem a maga elvontságában): közvetve vagy közvetlenül az egyik megvalósultságról el lehet jutni a másikhoz. A formák alkalmazása pedig akár terjedelmüket, akár előfordulásukat tekintve – talán mondani sem kell – skálafüggetlen.

Így azonban egy nagy, összefüggő rendszer körvonalai bonthatóknak ki, az összetett jelzőktől az elbeszélő szerkezetekig terjedőleg. A görög epikus nyelv a nyelvi kifejezésnek két szintjét különbözteti meg, az ἔπη-két (*eposokét*) és az οἶμαι-ét (*oimékét*). Az ἔπος (*epos*) jelentésköre felöleli az egyszerű szavakat éppúgy, mint az összetetteket (melyek közül az összetett jelzőket vizsgáltuk) és a szókapcsolatokat. Összetett szavak (legalábbis az összetett jelzők) és szószerkezetek között nincs különbség, mert amazok úgy viselkednek, mint emezek (elemeik cserélhetők, bővíthetők stb.). A szókapcsolatok között vannak, amik elemei mindig csak egy meghatározott alakban és sorrendben fordulnak elő, és vannak, amik különféleképpen módosíthatók (ez is áll az összetett jelzőkre), mindkét esetben azonban az elemek egyikének a másik vagy a többi alá van rendelve, attól függ. A szókapcsolatok elemeinek értelme tehát nem pusztán önmagukból adódik, hanem a többiekhez való viszonyukból is, ami azt jelenti, hogy a szókapcsolat értelme nem feltétlenül egyenlő alkotóelemei külön-külön értelmének összegével. Ez a köznyelvben is így van. Az ismétlődő, meghatározott metrikai értékű kapcsolatok a formulák. (A metrikai értékre nincs külön szó, az ἔπη [*epos*] egyúttal metrikai egység.) Formulák a köznyelvben is vannak, feltehetően az archaikus görögség köznyelvében is voltak. A köznyelvi és a költői nyelvi formulák közt a különbség a szavak és szókapcsolatok nyilván eltérő jelentésbeli körén túl a szabályozottság eltérő fokában mutatkozik meg. Ismétlődések, párhuzamosságok, melyek a köznapi nyelvben csak szórványosan, véletlenszerűen jelennek meg, a költői nyelvben bizonyos – skálafüggetlen jellegű – rendszerességgel. Léteznek azután formulák, melyeknek elemei részben vagy egészben különbözők, de valamilyen, többnyire grammatikai szerkezeti párhuzam van köztük. Ezek a formulatípusok.

Hasonló volt megfigyelhető az οἶμαι (*oimék*) síkján is. Az οἶμαι (*oimék*) között is vannak, amelyek egyszerűen ismétlődnek, a szó-

beliségben az énekmondó költő szándéka szerint „szóról szóra”, s amelyeket a befogadók is mint azonosat fogadnak be. A más közegből, például az írásbeliség közegéből szemlélő számára itt jelentős különbségek lehetnek, az azonos közegben befogadók számára azonban ez esetleg nem több, mint alacsonyabb szinten egy fonéma egyéni változata, melyet a befogadó akkor is azonosként fogad be, ha fonetikailag kimutathatóan nem azonos. A homérosi ἔπη (*eposok*), οἶμοι (*oimék*) esetében, melyekkel mi csak írásban találkozunk, ez nem észlelhető, legfeljebb az, ami belőle a kézirati hagyományban, főleg a papiruszokban lecsapódott.

Észlelhetőek viszont azok az esetek, amelyeknél a tartalmi elemek részben vagy egészben különbözők, de felismerhető bizonyos esetekben a láncolat, a gondolatmenet párhuzamossága, az A B A szerkezet vagy a tipikus jeleneteket leíró, a leírást a legszükségesebbre redukáló, de mégis fokozásra törekvő szerkezetekben.

Az ἔπη (*eposok*) (formulák) és οἶμοι (*oimék*) (menetek) azonban nemcsak statikusan vizsgált felépítésükben, szerkezetükben hasonlóak, hanem mozgathatóságukban is. A menetek közt is vannak, bár elég kis számban, „szilárd menetek”, melyek azonos formában ismétlődnek, az esetek többsége a módosítható formulákhoz hasonló. Mindkét esetben elmaradhat az elemek egyike-másika (aminek jelentése van), változhat az elemek sorrendje, cserélhető az elemek, amennyiben a csereelemek a formula, illetve a beszédszerkezet egészéből adódó követelményeknek megfelelnek (metrikailag azonos értékűek, a megfelelő típusba tartozó hasonlatok stb.). A formulák – éppúgy, mint a szerkezetek – összekapcsolhatók, illetve bővíthetők alkalmi elemekkel vagy további formulák és szerkezetek beillesztésével (komplex formulák, nagyszerkezetek).

Az ἔπη (*eposok*), különösen a formulák bizonyos, a nyelvben rejlő és a köznyelvben rendszertelenül megvalósuló lehetőségek rendszeres ismétlés formájában szabályozott megvalósításai, sűrítései. Az οἶμοι (*oimékra*) (beszédszerkezetekre) ugyanez áll. Érthető ennél fogva, hogy a formulák és beszédszerkezetek olyan rendszert alkotnak, mely azt a rendszert ismétli meg, amelyből vétetett, a nyelvét. A szavak, szószerkezetek, beszédszerkezetek egyaránt

nagyobb egységekké – a szavak szó szerkezetekké és formulákká, ezek megint nagyobb egységekké, mondatokká, illetve komplex formulákká, ezek egyszerűbb vagy összetettebb beszéd szerkezetekké, οἰμαί (*oimǎkká*) – szerveződnek. Minden fokon a szerkezetek alkotóelemei, részben legalábbis, más, hasonló szintű elemek betoldásával egymástól elválaszthatók, az elemek szokásos rendje bizonyos határok közt megváltoztatható, s minden szerkezet a maga szintjén más szerkezetekkel – velük összekapcsolva vagy beléjük építve – egy magasabb rendű szerkezetet alkothat, vagyis az egytagú nyelvi elemek, az egyszerű szavak szintje felett mindegyik értelmezhető szerkezetnek és szerkezeti elemnek egyaránt. Másképpen fogalmazva: mivel az összetett jelzőkkel kezdve mindegyik szerkezet típusa a vele azonos síkon levőkkel, mint arról szó volt, hálózatot alkot, az egy adott hálózatot alkotó elemek a magasabb fokú hálózatot alkotó elemeknek alkotóelemei. Ebből következik egyfelől, hogy mindezek a hálózatok valóban egymásba ágyazottak, másfelől, hogy az elemek értelmüket és értéküket egymáshoz való viszonyukból, illetve a más szerkezetekben betöltött szerepüktől nyerik, és így egymással állandó feszültségben és kölcsönhatásban vannak.

7. Szerkezetek és diakrónia

A kölcsönhatás és feszültség azonban nem csak az egyidejűség síkján figyelhető meg. A rögzült kifejezés, a formula eredetileg egy adott helyzetnek, jelenségnek, az abból fakadó élménynek a leírása, ismétlés által hangsúlyossá tett kifejezése. Minden helyzet azonban szigorúan véve csak önmagával azonos, mihelyt tehát valaki a kérdéses kifejezést egy másik helyzet leírására alkalmazza, valójában értelmezi a másik helyzetet, s azáltal, hogy egy másik helyzetben született kifejezéssel írja le az újabbat, éppen azt juttatja kifejezésre, hogy a kettőt valahogyan, legalább bizonyos szempontból azonosnak tartja. Az adott kifejezés így meghatározza, hogy mit lásson, mit tartson lényegesnek, kifejezendőnek egy következő helyzetben, hogyan értelmezze azt szintagmatikus, illetve

beszéd- (elbeszélő) szinten. Egy formula alkalmazása különböző esetek leírására tehát már bizonyos elvonás, mely az azonosság és nem azonosság feszültségét teremti meg a valóság és a nyelv viszonyában.

A szerkezetek tehát minden szinten a gyakorlatból nőnek ki, de azután maguk lesznek a gyakorlat leírásának, feldolgozásának eszközévé, bizonyos mértékig öntörvényű tényezőkké, melyek részben igazodnak ugyan a mindenkori gyakorlathoz, részben azonban azt igazítják magukhoz. Az időszerű világot a hagyományos szerkezetnek megfelelően értelmezik, a hagyományos szerkezetet az időszerű világnak megfelelően, mindkettőt a költő-énekmondó akaratának és képességének megfelelően, aki mindig hagyományos elemekkel dolgozik, de aki számára ugyanakkor mindig nyitva áll a lehetőség, hogy a hagyományos elemeket újszerűen alkalmazza.

Ha mármost elegendő szerkezet alakul ki az élet fontos mozanatainak feldolgozásához, úgy ez a rugalmas, a kifejezés elemi síkjától a legösszetettebb elbeszélő szerkezetekig minden részben egymással összefüggő és kölcsönös vonatkozásban álló, egymásba ágyazott hálózatszerkezet képes mindent befogni és leírni. Ebből többféle következtetés is adódik. Az első az, hogy egy ilyen rendszer nagymértékben megkönnyíti a költő-előadó dolgát, amennyiben mindennek az előadásához kész elemekkel rendelkezik. Megkönnyíti, másodsor, a befogadó dolgát, amennyiben állandóan világos és előre meghatározható elemek világában jár. Ezek a kész elemek és ez az ismert világ mindamellet nyitva hagyja a meglepetések lehetőségét (részben a skálafüggetlen jelleg miatt), s a kellő mértékben adagolt meglepetés, nem várt fordulat fokozhatja a gyönyörűséget. Bizonyos elemek (formulatípusok, tipikus jelek, netek, „toposzok”) állandó ismétlődése, az azonosság és különbözőség feszültségének állandó újramegjelenése folytán, harmadszor, könnyebben megtörténhet a különféle elemek közti hasonlóságok felismerése, az alapformák elvonása. Nem a maguk elvontságában, de az a mód, ahogyan a költő ezekkel dolgozik, kétségtelenné teszi, hogy elvonásuk megtörtént, különben a tőlük való eltérésnek nem volna funkciója. Végül, ennek folytán, azt is jelenti, hogy

az ismétlődések halmozódása lehetőséget teremt az (esztétikai) általánosításra. A hallgató állandóan alapjában számára ismerős elemek között mozog, tehát az egész világot a halmozott ismétlések alapján értelmezi. Ha az egyes esetek egy-egy alapformára vezethetők vissza, akkor a világ a maga egészében mint bizonyos alapformák változatainak összessége jelenik meg.

8. Hósdal és eposz

Ezzel azonban a hósdal és az eposz különbözőségének vagy kapcsolatának kérdéséhez is jutottunk. A hósdal mindig egyes eseteket, egyedi jelenségeket ábrázol, s mikor ezek kellőképpen felhalmozódtak, és a sok egyes eset nyomán a lényegében nem túl nagy számú alapforma fokról fokra világossá válik, van meg a lehetősége annak, hogy ezeket összegezzék. Először talán csak egymás mellé rendelő összeadás formájában, de később magasabb fokon, mindenesetre egy tényezőnek rendelve alá valamennyi részletet. Mert ahogy a formula sem azonos elemeinek pusztá összegével, s mindig egy elemnek van a többi alárendelve, s ugyanez érvényes mutatis mutandis magasabb szinteken, úgy összegezi, halmozza fel és integrálja az eposz a hósdalokat, az azokban kidolgozott szerkezeteket magasabb szinten rendelve alá egyetlen nagyszerkezetnek, s ábrázolva ezzel együtt a világot valamely, a kor számára alapvető értéknek, élménynek a szempontjából, a részleteket ennek rendelve alá. Így tudja az eposz költője megteremteni a világ költői képét, a kor lényeges összefüggéseinek teljességét (totalitását) megragadó „szemléleti egészt” (József Attila kifejezése).

Ezt teszi az *Ilias* költője. Két, valószínűleg jól ismert tipikus, talán maga által is külön-külön sokszor előadott elbeszélésszerkezetet, a becsületében megsértett és ezért haragvó hősről és a megölt barátjáért bosszút álló hősről szólót összekapcsolta. Eredetileg mindkettő lezárt, kerek egész volt, az egyikben a hős becsülete, τιμή-je (*timē*) a görög heroikus arisztokráciának ez az alapértéke anyagi és erkölcsi elégtétel által helyre lett állítva, a másikban a hős teljesítette kötelezettségét, mely a barátja iránti φιλία-ból (*philia*),

a tőle függő személy iránti barátságból következett. A megsértett világrend mindkét esetben helyre volt állítva. Az *Ilias*-költő a kettőt összekapcsolta azáltal, hogy az első szerkezetet „kinyitotta”: a hős az elégtételt nem fogadja el, s az így megváltoztatott menetet összekapcsolta a barátjáért bosszút álló hős menetével. A menek összekapcsolása, láttuk, a nagy hálózatrendszer természetéből következett, és azt is láttuk, hogy egy-egy ilyen kapcsolás folytán a kapcsolt elemek értéke megváltozik. Ez történik itt is.

Kiderül, hogy Achilleus magatartása kezdettől ellentmondásos volt. Haragjában annak a seregnek pusztulását kívánta, amelytől megbecsülését, τιμή-jét (*timējēt*) várta, azt a τιμήν (*timēn*), mely olyan tettért jár ki, amelyet valaki közössége javára, annak boldogulásáért hajt végre. Míg az elbeszélés az elégtételadással lezárult, és a hős tovább harcolt, ez az ellentmondás leplezve volt. Azáltal, hogy Achilleus azt az elégtételt elutasította, ez világossá vált, és személyre szólóan megismétlődik, mikor Achilleus Patroklost, akit inkább neki kellett volna védenie, harcba küldte maga helyett. Ezzel az egész bosszúmenet értelme vált kérdésessé. Az *Ilias*-költő nem Achilleus személyes felelősségét állítja középpontba (amiről annyi vita folyik), hanem a τιμή-*t* (*timēn*), a kor ezen alapértékét, melyért mindent fel kell áldozni, még az életet is. Mi történik, ha valaki ezt úgy a végsőkig viszi, mint Achilleus? Nem lesz-e értelmetlenné akkor az egész τιμή (*timē*) eszméje, s nem lesz-e értelmetlen ennek nyomán a bosszú?

Két, eredetileg feltehetően egymástól független menet összekapcsolásáról van szó, melyek maguk is különböző síkokon hálózatokat alkotó szerkezetekből épülnek fel. Ennek tudata segítheti a műértelmezést, de nem pótolja, és nem is feltétlenül sugallja. Egyszerűen azt mutatja meg, hogyan „működik” az *Ilias*. A különös az, hogy a tudomány mai állása szerint az élővilág és az emberi társadalom is így működik, s ez a működés tartja egyensúlyban az élővilág folyamatait. A fentebbiek alapján úgy látszik, hogy a költői nyelv a maga skálafüggetlen jellegű szabályozottságával, az ismétlődő (a szó legtagabb értelmében formuláris) és a meglepő, a várt és a nem várt kellő adagolásának egyensúlyteremtő hatásával teremti meg a lehetőséget a nyelvi műalkotás egyensúlyához.

A lehetőséget. Mert a vers nem önmagát írja, bár a formulák ezt megkönnyítik. Az οἴμη-*t* (*oimēt*), a megvalósuló menetet, a Múzsza tanítja a költőnek. Hogy a nyelv kínálta lehetőség valóság legyen, Múzsza tanította költőre van szükség. Különben formulák és menetek csak zakatoló gép maradnak.

Irodalom

- Adkins, Arthur W. H. (1969). Εὐχομαι, εὐχολή and εὐχος in Homer. *Classical Quarterly*, 19, 22–26.
- Anderson, Warren D. (1957/58). Notes on the Simile in Homer and his Successors. *The Classical Journal*, 53 (2), 81–87, 127–133.
- Arend, Walter (1933). *Die typischen Szenen bei Homer*. Berlin: Weidmann.
- Armstrong, James J. (1958). The Arming Motif in the Iliad. *The American Journal of Philology*, 79 (4), 337–354.
- Ausfeld, Carl (1903). De Graecorum precatationibus quaestiones. *Jahrbücher für Philologie*. Suppl. 28.
- Bogatyrev, Petr – Jakobson, Roman (1929). Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens. *Donum Natalicium Schrijnen*. Nijmegen–Utrecht: N. V. Dekker & Van de Vegt. 900–913. Magyarul: Jakobson, Roman (1972). *Hang – jel – vers*. Budapest, 381–398.
- Brusznay Árpád (1955). Az Ilias hasonlatairól. *Antik Tanulmányok*, 2, 15–24.
- Brusznay Árpád (1956). Az Odysseia hasonlatairól. *Antik Tanulmányok*, 3, 268–273.
- Csermely, Péter 2009. *Weak Links: The Universal Key for the Stability of Networks and Complex Systems*. Berlin–Heidelberg: Springer.
- Devecseri Gábor (1970). *Műhely és varázs*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Edwards, Mark W. (1986). Homer and Oral Tradition. The Formula. I. *Oral Tradition*, 1, 171–230.
- Edwards, Mark W. (1988). Homer and Oral Tradition. The Formula. II. *Oral Tradition*, 3, 11–60.
- Fenik, Bernard (1968). *Typical Battle Scenes in the Iliad*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

- Fränkel, Hermann F. (1922). *Die Gleichnisse Homers*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Fränkel, Hermann (1927). Rez. Oehler, Robert: *Mythologische Exempla* (Aaren 1925. c. disszertációjának ismertetésében). *Gnomon*, 3, 569–576.
- Hainsworth, J. Bryan (1968). *The Flexibility of the Formula*. Oxford: Clarendon Press.
- Hainsworth, J. Bryan (1993). *The Iliad. A Commentary. Vol. III. Books 9–12*. (General editor G. S. Kirk.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Kiparsky, Paul (1976). Oral Poetry: Some Linguistic and Typological Considerations. In Stolz, Benjamin A. – Shannon, Richard S. (eds.): *Oral Literature and the Formula*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 74–83.
- Krischer, Tilman (1971). *Formale Konventionen in der homerischen Epik*. München: Verlag C. H. Beck.
- Lohman, Dieter (1970). *Die Komposition der Reden der Ilias*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Lord, Albert B. (1951). Composition by Theme in Homer and South-slavic Epos. *Transactions of the American Philological Association*, 82, 71–80.
- Lord, Albert B. (1960). *Singer of Tales*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Marót Károly (1916). Thomas Mann és a klasszikusok. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 40, 238–240.
- Marót, Károly (1934). Les origines du poète, Homère. *Revue des Études Homériques*, 4, 14–54.
- Marót Károly (1940). ΔΙΔΙΟΣ ΕΝ ΚΟΙΝΩΙ. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 64, 224–233.
- Marót Károly (1947). Népköltészet és műköltészet. *Puszták Népe*, 2 (1), 13–18.
- Marót Károly (1958). Néhány szó a szólamról. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 13, 83–87.
- Moulton, Carroll (1977). *Similes in the Homeric Poems*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Oehler, Robert (1925). *Mythologische Exempla in der älteren griechischen Dichtung*. Aarau: H. R. Sauerländer.

- Otterlo, Willem A. A. (1944). Eine merkwürdige Kompositionsform der älteren griechischen Literatur. *Mnemosyne*, 12, 192–207.
- Otterlo, Willem A. A. (1948). De ringkompositie als opbouwprincipe in de epische gedichten van Homerus. *Verhandl. Akad. Amsterdam*. Afd. Letterk. 51. 1.
- Parry, Milman (1971). *The Making of Homeric Verse. The Collected Papers of Milman Parry*. Oxford: Ed. by A. Parry.
- Powell, Barry B. (1977). *Composition by Theme in the Odyssey*. Meisenheim: Hain.
- Riezler, Kurt (1936). Die homerischen Gleichnisse und der Anfang der Philosophie. *Die Antike*, 12, 255–257.
- Ritoók Zsigmond (1973). *A görög énekmondók*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ritoók, Zsigmond (1997). Zur Terminologie der Dichtung in der frühgriechischen Epik. In Nemes, Zoltán – Németh, György (szerk.): *Heorte: studia in honorem Johannis Sarkady septuagenarii*. Debrecen: KLTE, 27–35.
- Ritoók Zsigmond (2010). A homérosi harcleírások kora. In M. Nagy Ilona (szerk.): *Xenia. Tanulmányok a nyolcvanéves Tegye Imre tiszteletére*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 161–163.
- Schwenn, Friedrich (1927). *Gebet und Opfer: studien zum griechischen kultus*. Heidelberg: C. Winter.
- Willcock, Malcolm M. (1964). Mythological Paradeigma in the Iliad. *Classical Quarterly*, 14, 141–154.
- Witte, Kurt (1913. Homeros, B.) Sprache. *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. VIII. 2213–2247.

Az újradefiniált tudás

Eredmény és feltételelesség bimbózó viszonya
a Shakespeare-kutatásban

„Egy öregember mondja ezt, aki ismeri az életet.”¹ Serenus Zeitblom, a *Doktor Faustus* narrátora ezzel saját magára utal. A fordítást nem kifogásolhatjuk, hiszen az „aki ismeri az életet” hangulatilag jól megfelel az eredeti „der ins Leben geblickt hat”² szintén közkeletű formulának, amely szerint a sokat tapasztalt ember mélyen bepillantott az életbe, sőt (már az itteni szövegkörnyezet tanúsága szerint) átlátott a sűrű szövésű leplen, amivel a társasági élet szereplői takargatni próbálják szégyellt dolgaikat. Zeitblom szerénykedve fontoskodó mondata ugyanis annak a hosszú fejtegetésnek lezárásaként szolgál, amelyben bemutatja nekünk megfigyelései összegyűjtött morzsáit Ines Rodde (Helmut Institoris felesége) és Rudi Schwerdtfeger titkos szerelmi viszonyáról, s azon töpreng, hogyan bukkanhatott ennyi árulkodó nyomra, ha kapcsolatukat mindketten csakugyan el akarták rejtetni a külvilág elől. Szerinte azért sikerülhetett fölfedeznie az igazságot, mert bár a titkos kapcsolatok szereplői mindig igyekeznek gondosan eltüntetni a nyomokat, közben öntudatlanul, a lelkük mélyén, hiúságból és büszkeségből *vágynak* arra, hogy a dolog mégiscsak kitudódjék. Miközben Ines és Rudi bontakozó történetét Zeitblom apró adalékokból intarziásan összerakva szemlélteti, német filológusi

¹ Thomas Mann, *Doktor Faustus: Adrian Leverkühn német zeneszerző élete. Elmondja egy barátja*, ford. Szöllősy Klára, Budapest, Európa, 1967, 416.

² Thomas Mann, *Doktor Faustus: Das Leben des deutschen Tonsetzers Adrian Leverkühn, erzählt von einem Freunde*, Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag, 1976, 441.

képzettségének minden akkurátusságával és a Serenus névhez illő csöndes derűvel, lehetőleg tartózkodik az erkölcsi vétség ostromozásától, aggódva a szereplőkért, együttérzően sejtetve, hogy az idő múlása végül nem boldogságuknak kedvez. Sokhangú regényben vagyunk, s a narrátor kósza megfigyeléseibe önirónia vegyül, tudományoskodó fejtegetéseit nem érdemes egészen komolyan venni, de azért ráébredsenek vonzalom és megismerés sokféle összefüggésére.

Ennyiből talán kezdhet már kirajzolódni alaptémám kétféle vonatkoztatási rendszere, nyomatékosítva a címben használt „bimbózó viszony” kétértelműségét. Olyan analógiát szeretnék sugallni vele, amely egymáshoz rendeli, sőt valamennyire részleteiben is megfelelteti egymásnak a két (tudományos, illetve szerelmi) jelenségvilág történeti változatait, társadalmi megítéléseikkel együtt. Miközben tehát arról lesz szó, hogy az irodalomtudományban (és főleg az utóbbi három évtized Shakespeare-szakirodalmában) miféle új viszony kezdett bimbózni eredmény és feltételelesség között, a szóhasználatnak minduntalan átüthet szerelmi mellékjelentése, elvégre az itteni kettősség alapjául szolgáló ősi analógiát már a Biblia megteremtette, amikor (1Móz 4,1; 4,17; 24,16; 4Móz 31,17kk; Bír 11,39; 1Sám 1,9) a héber **יָדָא** (*jada*, 'megismerni valakit vagy valamit') igével metaforikus kapcsolatot teremtett a tudás megszerzésének és a nemi közösülésnek egyébként különálló jelentéstartományai között, szebbet, sugallatosabbat, mint az utóbbi tevékenységre azóta kitalált metaforák rohamosan bővülő tárházának bármely más leleménye. További segítség az összehasonlító elemzéshez, hogy a kapcsolatoknak mindkét vonatkozásban nemcsak időtlen logikai alaptípusai létezhetnek, például titkolt és törvénytelen, titkolt és törvényes, nyíltan vállalt és törvénytelen, nyíltan vállalt és törvényes, hanem egy-egy kapcsolatfajta történetileg valamikor titkolandónak számított, majd pedig bizonyos okokból nyíltan vállalható lett, esetenként törvényes jóváhagyást kap, sőt végül akár normává emelkedik, vagy esetleg épp fordítva, s eközben persze sokat változik a róla való beszéd retorikája, kimondások és elhallgatások szövevényes lélektani indítékaival, a színlelés bonyolult természetrajzával.

Analógiánk fényében nézve az elmúlt három évtized Shakespeare-szakirodalmát, legsajátosabb újdonságai arra vallanak, hogy az irodalomtudományban a tudományos eredménynek számító tudás újfajta és immár nyíltan vállalt viszonyt kezdett a feltételességgel. Valaha ez titkolni vagy legalább menteketni való kapcsolat lett volna, házasságként pedig rangon aluli, afféle *mésalliance*; most azonban büszkén, sőt diadalmasan megjelenik a tudomány hivatalos, legnagyobb presztízsű fórumain, ahol nem kelt megbotráncozást, sőt tiszteletre számíthat. A fordulat megértéséhez érdemes kissé behelyezkedni a *Doktor Faustus* sokat tapasztalt narrátorának szerepébe, hiszen aki az elmúlt fél évszázad irodalomelméleti irányzatainak kibontakozását és módszertani fejleményeit személyesen végigélte, s már-már Zeitblomhoz hasonlóan azzal büszkélkedhetne, hogy az előtte zajló eseményeket éles szemmel figyelte,³ az szaktudománya életébe talán már eléggé bepillantott ahhoz, hogy önleplező és önleplező gesztusain egyaránt átláthasson, különböző formákban visszatérő problémáit felismerje, és legújabb fejleményeinek tudománytörténeti esélyére próbáljon következtetni.

Tanújelek: visszatér a spekuláció;
tobzódunk feltételes módú valószínűsítő segédigékben;
szabad képzelni

Mint mindig, kritikai szókincsünk összefüggő változásai fordulatról árulkodnak. Ha olvasni kezdünk szinte bármely reprezentatív művet a Shakespeare-kutatás újabb terméséből, azaz a körülbelül 2000 óta megjelent kiadványok közül, azonnal kicsap belőle a szellemi éghajlat megváltozott levegője, mindenekelőtt egy olyan módszertani váltást jelezve, amely az elfogadható tudás kritériumait igyekszik újradefiniálni az új évezred küszöbén, elméletileg

³ Thomas Mann, *Doktor Faustus: Das Leben des deutschen Tonsetzers Adrian Leverkühn, erzählt von einem Freunde*, Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag, 1976, 438.

is kikezdi a teljesen bizonyítottnak és ezért feltétlenül biztosnak hitt ismeret régóta töretlen egyeduralmát, s már hajlandó olyan eredményt is a tudományosság rangjára emelni, ami bevallottan csak feltételes és legfölbíbb valószínű.

Már abban sokatmondó tanújelét ismerhetjük fel a feltételesség elfogadása iránti készség terjedésének, hogy az újabb Shakespeare-szakirodalom a *spekuláció* fogalmával (a *speculate* igével, a *speculation* főnévvel, illetve ezek szinonimáival) a korábbiaknál sokkal elfogadóbb módon bánik, s az új tudományos közszellem hatására ezt már nem is szabadkozva, rossz lelkiismerettel, vagy leplezve teszi, hanem olyan magától értetődően, sőt büszkén, ahogy a pozitivizmus fénykorában vagy szívós utóvédharcai idején a *leírás* nagy tekintélyű fogalmával (a *describe* igével, a *description* főnévvel) lehetett élni. Miközben a 20. század folyamán irodalomelméleti irányzatok váltották egymást, a spekuláció említése rögzült beidegződésként továbbra is leértékelő ítéletet sugallt, azaz gyakran kimondatlanul, de még gyakrabban kimondva jelezte, hogy valami felelőtlen, haszontalan, légből kapott agyszüleménnyel állunk szemben, és hogy persze jól tesszük, ha *szemben* állunk vele, hiszen ilyesmihez egy komoly, magára adó tudománynak már csak lényege szerint sem lehet köze. Noha ez a pejoratív szóhasználat már évszázadokkal a pozitivizmus előtti idők közgondolkodásából is eredtethető, s például épp Shakespeare-nél a *King Henry V* egyik szereplője, a Constable of France mélyen megveti az „idle speculation”-t mint a harcból kimaradók tétlen és hasztalan nézelődését, ami nem fér össze a becsülettel (4.2.31), a tudományos nyelvben egy szívósan tovább élő késő pozitivisták örökség részeként maradt fenn. Amiről azt gondolták, hogy eleve nem járhat bizonyítható, sziklaszilárd és végérvényes eredménnyel, az a Shakespeare-kutatás tudományos céhen belül egészen a közelmúltig hasztalan áltevékenységnek számított. Még T. S. Eliot is csak céhen kívüli tekintélye jussán engedhette meg magának, hogy (1927-ben) csúfondárosan visszájára fordítsa e tudományfelfogás sérthetetlennek számító előfeltevését: olyan nagysággal foglalkozván, mint Shakespeare, valószínűleg soha nem lehet igazunk, ezért jobb, ha időről időre legalább a tévedésünk *módján* változtatunk („About anyone

so great as Shakespeare, it is probable that we can never be right; and if we can never be right, it is better that we should from time to time change our way of being wrong”), s mivel bizonyítatlan és ezért kétséges, hogy a nagybetűs Igazság végül győzedelmeskedik, legfőlőbb annyi biztos, hogy semmivel nem tudjuk olyan hatékonyan kiűzni a régi tévedést, mint egy újjal („Whether Truth ultimately prevails, is doubtful and has never been proved; but it is certain that nothing is more effective in driving out error than a new error”).⁴ Eliot ekkor még nem sejthette, hogy költői életműve jussán egyszer még az irodalomtudománnyal kapcsolatos gondolatait is mennyire komolyan fogják venni, de azt nyilván tudnia kellett, hogy nézetei a korabeli angol tudományosságban mélységesen frivolként hangzanak, hiszen a spekulációnak ott sokkal inkább hasztalanságát hangsúlyozták, s a valószínű régi tévedés újabbra váltása legfőlőbb ezek közé illett volna.

Ekkoriban és még hosszú évtizedeken át a spekuláció elítélése nem korlátozódott a gyakorlatias angol irodalomtudományra; a szót Európa-szerte különböző szakterületű tudósok emlegették ledorongolóan, amikor szerintük valaki olyasmit állított, ami nem volt kellőképp bizonyítva vagy jelentésében ellenőrizve, illetve ami legfőlőbb feltételesen lehetett igaz. Prométheuszról mint az emberi létezés mitológemájáról szóló könyvében (németül 1946-ban, átdolgozva 1959-ben, angolul 1963-ban) Kerényi Károly megsemmisítő kritikának szánta, hogy egy korábbi tudós és tanítványi köre feltűnő előszeretettel vállalkozott bizonyíthatatlan spekulációkra („shows a distinct preference for speculations that are quite indemonstrable”), ami szerint nem több pusztá agytornánál („pure mental gymnastics”).⁵ Kerényiből az váltotta ki e könyörtelen minősítést, hogy Friedrich Gottlieb Welcker 1824-ben Aiszkülosz összes trilógiájának tartalmát a fennmaradt egy alapján próbálta rekonstruálni, módszerének követői pedig

⁴T. S. Eliot, *Shakespeare and the Stoicism of Seneca* = T. S. Eliot, *Selected Essays*, London, Faber and Faber, 1948, 126.

⁵C. Kerényi, *Prometheus: Archetypal Image of Human Existence*, transl. Ralph Manheim (London, 1963), 64–65.

további következtetéseket mertek levonni a darabok hiányos listáiból és a grammatikusok esetlegesen fennmaradt jegyzeteiből. Ugyanígy utasította el a spekulatívnak ítélt fejtegetéseket az Európából indult, de az amerikai irodalomtudományra nagy hatást gyakorolt René Wellek, aki Northrop Frye archetípusokkal dolgozó módszerét bírálva (1963) kifogásolta, hogy ellenőrizhetetlen spekulációi féktelenül elszabadulnak („his speculations [...] are completely uncontrollable”),⁶ majd egy nemzetközi kongresszuson vészharangként megkondított helyzetértékelésében (1970) az irodalomtörténet-írás bukásának tünetei közé sorolta, hogy irodalomtörténet címén a tudósok meglehetősen hiábavaló spekulációkba bocsátkoznak („speculate rather futilely”) olyan esetlegeségekről („eventualities”), mint hogy miben és hogyan lett volna más a modern irodalom, ha nem lett volna az *Íliász*, az *Odüsszeia*, az *Aeneis* vagy az *Isteni színjáték*, pedig csak annyi lehet biztos, hogy más lett volna.⁷

Mára az efféle gondolatkísérletek átértékelődtek, már nem löknénk őket a tudományhoz méltatlan elmeszülemények közé, hanem mint értelmes *counterfactual* (tényellenétes) érveléseket filozófiai és logikai vonatkozásban tüzetes vizsgálatnak vetjük alá, és több bölcsészeti szaktudományban módszerként alkalmazzuk. A múlt század derekán még nem csupán Wellek dobta volna sutba őket, aki az okság olyan erős fogalmával dolgozott, hogy emiatt irodalmi művek hatástörténeti oknyomozását eleve reménytelen vállalkozásnak tartotta,⁸ hanem például a korabeli angol törté-

⁶ René Wellek, *Philosophy and Postwar American Criticism* = Uő, *Concepts of Criticism*, ed. Stephen G. Nichols, Jr., New Haven, London, Yale University Press, 1963, 338.

⁷ René Wellek, *The Fall of Literary History* = Uő, *The Attack on Literature and Other Essays*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982, 72.

⁸ René Wellek, *A History of Modern Criticism 1750–1950*, I–VIII., Yale University Press, New Haven, London, 1955–1992, I, 8; René Wellek, *Essays on Czech Literature*, Mouton & Co., The Hague, 1963, 203; René Wellek, *The Attack on Literature and Other Essays*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982, 71–73.

nettudományban tekintélynek számító G. M. Trevelyan is, aki (1948-ban) szintén nem látott bennük többet vonzó, de felelőtlen spekulatív játéknál, megbízható végeredmény nélkül: „The endlessly attractive game of speculating on the might-have-beens of history can never take us far with sense or safety. For if one thing had been different, everything would henceforth have been different,—and in what way we cannot tell. [...] As serious students of history, all we can do is to watch and to investigate how in fact one thing led to another in the course actually taken.”⁹ Visszatekintve, a *counterfactual* eseteinek azóta szentelt tudományos figyelem jóvoltából ma már könnyű észrevenni, hogy Trevelyan aggodalma mennyire túlárad a maga pozitivista elvei határán. Nem azt állítja ugyanis, hogy ha valami máshogy lett volna, akkor vele vagy általa *más dolgok is* megváltoztak volna, s utólag nem tudnánk az *összes* ilyet megbízhatóan kiszámítani, hanem azt sugallja (mégpedig szerinte magától értetődő, bizonyításra sem szoruló tételként), hogy *egyetlen* tényező megváltozása miatt utána *minden* dolog máshogy lett volna, és hogy ezekből *semmit* nem tudnánk utólag kikövetkeztetni. Márpedig egyáltalán nem biztos az itt axiómának tekintett tétel, miszerint egyetlen tényező megváltozása miatt azontúl *minden* megváltozott volna; ugyanígy nem biztos, hogy ami megváltozott volna, arról sohasem tudhatjuk megmondani, *hogyan* változott volna meg.

Bár inkább elrettentés akart lenni, mint jóslat, Trevelyan csúfondárosnak szánt kifejezése, a „speculating on the might-have-beens of history”, azaz spekulálni a történelem „lettvolnáiról”, mára próféciaának bizonyult: a mai angol Shakespeare-tudomány nyíltan, sőt olykor szinte büszkén vállalja a maga spekulatívnak tartott eredményeit, miközben valósággal tobzódik a *might have been* típusú, feltételes módú segédigék halmozásában. „Bármennyire a tudósok által föltárt adatokra alapozom megállapításaimat, azért nagy része az adatokból kihozott eredményeimnek mégiscsak

⁹ G. M. Trevelyan, *Stray Thoughts on History* = G. M. Trevelyan, *An Autobiography and Other Essays*, London, New York, Toronto, Longmans, Green and Co, 1949, 91.

spekulatív marad”, vallja meg bűnbánat nélkül James Shapiro *1599: A Year in the Life of William Shakespeare* című könyve elején, mint aki már elfogadott közvélekedésnek tekintheti, hogy a spekuláció elkerülhetetlen, tehát bármely tudományos műben legföljebb a részaránya különbözik. Ezért ahelyett, hogy könyve lapjait esetlenül teleszemetelné („awkwardly littering”) olyan megszorításokkal, mint „perhaps” (talán), „maybe” (esetleg), „it’s most likely” (nagyon valószínű), „probably” (valószínűleg), vagy a szerinte legkétségségesebben erősködő „surely” (biztosan), bevezetésül egyetlen általános figyelmeztetéssel látja el olvasóit: ez a könyv az ő rekonstrukciója Shakespere egyetlen évének történéseiről, és amikor megszorítással lát el egy állítást, azzal azt jelzi, hogy a bizonyíték elégtelen, vagy az érvelés nagyon spekulatív („this is necessarily my reconstruction of what happened to Shakespeare in the course of this year and when I do qualify a claim it signals that the evidence is inconclusive or the argument highly speculative”¹⁰). Annak ellenére, hogy eszerint valahol tudnunk kellene válaszfalat húzni a rendszerinti ‘speculative’ és a kivételesen ‘highly speculative’ között (noha ez a talán fontos segédletnek szánt megkülönböztetés így, minden további magyarázat vagy reflexió nélkül alig kevésbé problematikus, mint valaha a tények és spekulációk közti volt), az érvelés mélyén legfőbb támaszként szolgáló módszertani előfeltevés mégiscsak az, hogy valamennyire *minden* rekonstrukció *szüükségképpen* spekulatív, mi több, mindig *valakinek* a spekulációja, s hogy mindazonáltal ez a *legjobb* és *egyetlen* dolog, amit az irodalomtudománytól ezen a téren remélhetünk. Ha van szembeötlő jele, sőt ékes bizonyossága a teljes fordulatnak, amely által egy szaktudomány már épp ellenkező irányba tart, mint amerre egykor a pozitivizmus igyekezett, akkor az a spekulatív eredmény így meghirdetett rehabilitációja.

¹⁰ James Shapiro, ‘Preface’, in *1599: A Year in the Life of William Shakespeare* (London, 2005), p. xxiii.

Valószínűsítések módszerei életrajzban, dráma- és színháztörténetben

Bár az új módszertani fordulat nem szorítkozik az életrajzi kutatásokra, az újabb Shakespeare-életrajzok tudós szerzői olyankor is tudatosan vállalják a spekulatív eredményt, amikor az eléréséhez felhasznált adatok nyilvánvaló hiátusai miatt a korábbi tudományosság szigorú őrei (emlékezzünk Kerényi szavaira Welcker iskolájáról) azonnal érvénytelennek nyilvánították volna. „Tudásunkban még az információk e viszonylagos bősége ellenére is nagy hézagok tátonganak, s emiatt Shakespeare-ről szólva minden életrajzi tanulmány a spekuláció gyakorlóterepeül szolgál.” („Even with this relative abundance of information, there are large gaps in knowledge that make any biographical study of Shakespeare an exercise in speculation.”) Ez a mondhatni lefegyverző vallomás Stephen Greenblatt, az egyik legnevesebb mai Shakespeare-kutató *Will in the World: How Shakespeare became Shakespeare* című könyve elején olvasható, mégpedig korjellemző módon az olvasónak címzett figyelmeztető jegyzetben, még hozzáfűzve, hogy bár a darabok datálása és elrendezése már egy viszonylag biztos közmegegyezésre támaszkodhat, azért valamennyire nyilvánvalóan spekulatív („inevitably somewhat speculative”), a szerzőjük születésnapját kutatók óhatatlanul spekulációhoz folyamodtak („were engaged in speculation”), ahogy neveltetésének és egész életének sok részletét kutatva sem jutunk el a teljes bizonyossáig („no absolute certainty”).¹¹ Bármennyire különböző módszertani vagy elméleti iskolákhoz tartoznak egyébként, a mai Shakespeare-kutatás vezető szaktekintélyei egybehangzóan megvallják, hogy bizonytalan alternatív magyarázatokkal kénytelenek dolgozni, s ezek nyomán különböző lehetséges végkövetkeztetésekkel, amiket nem tudnak maradéktalanul egységesíteni. *Shakespeare & Co.* című könyvében a *Hamlet* egyik jelenete (3.2.8–13) kapcsán Stanley Wells azon tűnődik, hogy Hamlet „groundlings” (’földszintiek’ vagy ’fenékiek’)

¹¹ Stephen Greenblatt, *Will in the World: How Shakespeare became Shakespeare*, New York, London: W. W. Norton & Company, 2004, 18–19.

szava talán szórakoztatta („may have amused”) azokat, akik a darab korai előadásaira tódultak, de ugyanilyen valószínűséggel talán sértette őket („may have offended them”), még hozzáteszi, hogy Hamlet szava metafora, amely feltehetőleg („presumably”) azért került ide, mert a földszinten állók úgy tátották föl szájukat a színpadon fölöttük játszókra, mint halak a patak fenekéről.¹² Wells számára ehhez hasonlóan eldönthetetlen bizonyos életrajzi adatok értelmezési dilemmája, például hogy mi történt Shakespeare színészi pályafutásával, miután a neve szerepelt a Ben Jonson *Sejanus* című darabját játszó komédiások listáján. „Hogy ez után még meddig tudta összeegyeztetni a színjátszást egyéb feladataival a társulatnál, azt bárki csak találgathatja. Az a tény, hogy neve nem fordult elő 1605-ben Jonson *Volpone*-jének szereposztásában, talán azt jelzi [may indicate], hogy színészi karrierje addigra véget ért.”¹³

Lényegében véve az új szemlélet azt sugallja, hogy a nem elégséges adathalmazzal dolgozó tentatív érvelésre és feltételes következtetésekre érdemes időt szánni a tudományban. Jóllehet a tudósok bevallottan nem tudják igazolni, hogy mi zajlott le, mondjuk, a nézők tudatában négyszáz évvel ezelőtt, arra készen állnak, minden lehetőet megpróbálva, hogy gondolkozzanak róla, s hogy közvetett és hiányos bizonyítékaik alapján olyan következtetésekre jussanak, amelyek a hagyományos kritériumok szerint nem minősülhettek volna érvényesnek. Jellemző, hogy a „spekulál” ige elé egyre ritkábban teszik vagy értik oda, hogy „csak”, s még akkor is azt sugallják, hogy az adott probléma esetében megéri ilyen műveletekre vállalkozni. „Természetesen csak spekulálhatunk arról, hogy vajon Shakespeare-nek [...] ez a történet járt-e a fejében, amikor Antonio beszédét írta. Amikor azonban egymás mellé teszünk egy darabot és egy korabeli eseményt, ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az utóbbi hatott Shakespeare-re, hanem hogy gondolkozzunk el [speculate] azon, mit lehetett

¹² Stanley Wells, *Shakespeare & Co.: Christopher Marlowe, Thomas Dekker, Ben Jonson, Thomas Middleton, John Fletcher, and the Other Players in His Story*, London: Allen Lane, 2006, 8–9.

¹³ Stanley Wells, *Shakespeare & Co.*, 28.

tudni az illyriaiakról [...], és ez milyen ideákat kelthetett [might have given rise] nemzeti sajátosságairól és tetteikről az angol költői képzetben.”¹⁴ Nem kevésbé jellemző, ahogy Jonathan Bate egy tanulmánya lábjegyzetében visszaszerzi a „speculate” ige becsület, elismerésül említve, hogy David Scott Kastan *Shakespeare after Theory* című könyvében érdekesen elmélkedik a *The Tempest* „Rudolfine” (rudolfiánus, azaz II. Rudolfra utaló) kontextusáról.¹⁵ Bate egyértelműen dicséretnek szánja az ígét, holott az amerikai kollégája által feltárt politikai kontextusok szerint legfőlőbb valószínűek. Ugyanígy, bármennyire elismerő itt nála az „érdekesen” („interestingly”) határozó, azért nyilvánvalóan mást jelent, mint mondjuk a „meggyőzően” vagy „bizonyítóan”, és ha fellapozzuk Kastan szóban forgó szövegét,¹⁶ azt találjuk, hogy ő maga sem akart többet kínálni, mint egy lehetséges vagy legjobb esetben valószínű alternatív kontextust, amelynek viszonylagos érdemei vannak más értelmezésekhez képest. Korjellemző lelet, hogy Kastan érvelésére más is hivatkozik: Richard Wilson azt a feltételezését támogatja meg vele, hogy II. Rudolf példája inspirálhatta („may have prompted”) két másik darab egy-egy megoldását, amit a *The Two Gentlemen of Verona* elvetélt próbálkozásként, a *Measure for Measure* ellenben tökéletesítve (4.3.48) alkalmazott, vagyis egy kísérteties apa színrevitelét, akinek árnyéka rávetül a cselekményre.¹⁷ Persze a *may have prompted* itt is árulkodó: eszerint nem zárhatjuk ki, hogy Shakespeare-t valami más inspirálta a kísérteties apa hasznának fölfedezésére.

¹⁴ Goran Stanivukovic, “Illyria Revisited: Shakespeare and the Eastern Adriatic”, in: *Shakespeare and the Mediterranean: The Selected Proceedings of the International Shakespeare Association World Congress Valencia, 2001*, Edited by Tom Clayton, Susan Brock, Vicente Forés, Newark: University of Delaware Press, 2004, 409.

¹⁵ Jonathan Bate, “Shakespeare’s Islands”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 306.

¹⁶ David Scott Kastan, *Shakespeare After Theory*, Routledge: New York, London, 1999, 193.

¹⁷ Richard Wilson, “»Every third thought«: Shakespeare’s Milan”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 419.

Egyik ilyen érvelés sem tudja kizárni, hogy valami más vezett Shakespeare döntéséhez, de az indíték pusztán valószínűségét megalapozó következtetés immár teljes jogú vállalkozásnak számít, eredménye pedig még akkor is tudni érdemesnek, ha nem támaszkodhat pozitivista értelemben is kielégítő bizonyítékra, azaz feltételezett előfordulásának oksági szükségszerűsége (mint Welles belátta) nem nyerhet közvetlen tapasztalati igazolást. Mindazonáltal Bate iskolázottan fegyelmezett érvelése azt is példázhatja, hogy a pontosság megőrzését segítő pozitivista skrupulusok legjobb fajtái milyen szívósan tovább élhetnek az alternatív lehetőségek korában, és hogy egy kis szerencsével milyen sikeresen megvédhetnek minket a szigorú logikai fegyelem bármiféle lazulásától. Ha („if”) Shakespere teljesen végig („all the way through”) elolvasta Richard Knolles *Generall Historie of the Turkes* (A törökök mindenre kiterjedő története) című könyvét, mondja Bate, *akkor* nyilván arról is értesülhetett („he would have learned”), hogyan neveltek a törökök keresztény gyerekekből janicsárokat, és *akkor* még inkább lenne értelme Othellót fordított janicsárnak tekinteni. Ez az „if” plusz „would have” itt lehetőséget vagy (legfőljebb) valószínűséget jelöl, eszerint tehát szigorúan véve nem tudjuk, hogy Shakespeare végigolvasta-e a könyvet, amelyet Bate szerint is csak valamennyire ismert. Az *Othello* forrásairól szólva Bate azt mondja, hogy Shakespeare a történet vázát Giovanni Battista Cinthio *Gli Hecatommithi* című munkájában találta, és olyan nemrég megjelent könyvek jóvoltából adott neki helyi színezetű textúrát, mint Knolles 1603-ban kiadott műve. Mivel Bate állítása szerint az *Othello* szövegében (1.3.15–16) megfelelő bizonyítékot („good evidence”) kapunk arra, hogy Shakespeare röviddel a darab megírása előtt (valamennyire) olvasta Knolles művét, pontosan az a kérdés, hogy „all the way through”, azaz elejétől végig olvasta-e, s Bate lelkiismeretesen figyelmeztet minket, hogy erre nincs bizonyíték. Láthatólag azt is tudja, hogy milyen veszélyes szokás akár abszolút bizonyosságot, akár mindenre kiterjedő magyarázó képességet tulajdonítani bármiféle olyan állításnak, amely ok-okozati kapcsolatot feltételez egy forrás és egy dráma között. „Knollest egy ideig a legtöbb kutató elfogadta a darab egyik forrásaként, de nem

hiszem, hogy bárki felfigyelt Piall Bassa jelentőségére. Gyanítom, hogy Piall történetéből származott Shakespeare ötlete, hogy mélységet és történelmi egyediséget adjon Cinthio meséjének a velencei móróról, akit Ciprus védelmére küldtek [...].”¹⁸

Gyanítom („I suspect”), mondja Bate, ami elárulja, hogy az *Othello* egyik forrásának tartani Knolles könyvét, amellet bizonyíthatónak vagy akár bizonyítotttnak gondolni, hogy nem sokkal a darab megírása előtt Shakespeare egyes részeket elolvasott belőle, még mindig nem ugyanaz, mint elegendő és biztos tudással rendelkezni az ok-okozati kapcsolat részleteiről, hatáiról vagy akár pusztá létéről. Az ember csak gyaníthatja, hogy egy becslés helyes, de a Shakespeare-kutatókból álló értelmezői közösség új hallgatólagos előfeltevése szerint már az okvetlenül megéri a fáradságot, ha végül eljutunk egy bizonytalan, hipotetikus és nem végérvényes állításig, melyről egyelőre nem tudhatjuk, s talán nem is fogjuk megtudni, igaz-e vagy sem. „Amikor ő [Hamlet] azt mondja, hogy »semmi sem jó vagy rossz, csak a gondolkodás teszi azzá« (2.2.249–50)”, érvel Robert Ellrodt, „nem szükségszerűen Montaigne esszéjének elmétkedését visszhangozza, mely szerint »a jó és rossz dolgok tapasztalata nagymértékben attól függ, hogy mi a véleményünk róluk«.”¹⁹ Nem szükségszerűen („not necessarily”), azaz éppenséggel lehet, hogy Montaigne-t visszhangozta, de persze az is lehet, hogy nem, és Ellrodt kimondatlanul arra kér minket, hogy érjük be e bizonytalan erdménnyel, legalábbis egyelőre. Az új elvárás szerint még elégedettebbek lehetünk az eredménnyel, amikor egy kutatónak sikerül szertefosztatnia elődei hamis bizonyosságait, például amikor Stephen Orgel kétségbe vonja, hogy a Roderigo Lopez-eset közrejátszott a *The Merchant of Venice*

¹⁸ Jonathan Bate, “Shakespeare’s Islands”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 291, 296–297.

¹⁹ Robert Ellrodt, “Self-Consistency in Montaigne and Shakespeare”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 144–145.

megírásában, ami szerint kétes és túlzó feltételezés, noha több mint egy évszázadig szinte axiómának számított.²⁰

Legtöbb kutató már úgy gondolja, hogy bármilyen kísérlet valaminek a *rekonstruálására*, legyen az egy dráma hiteles szerzői szövege vagy egy színházépület eredeti alaprajza, mindig óhatatlanul spekulatív, valahol a lehetséges vagy (legjobb esetben) a valószínű tartományában mozog, ahol nem szavatolhat teljes bizonyosságot. Tudásunk így hipotetikus marad, jól informált és szakavatott találgatás, amelyben a képzelet is szerepet kap, s nincs mód a lehetséges alternatívákat egyetlen olyan megoldásra redukálni, amelyet a történeti kutatás minden ízében ellenőrzött és teljes egészében alátámasztott. „Bármely kísérlet, amely helyre akarja állítani Shakespeare eredetijét, szükségképpen annak az elveszett folyamatnak a rekonstrukcióján múlik, amelynek során Middleton 1620-ban átalakította, amit Shakespeare 1604-ben írt”, mondja Gary Taylor a *Measure for Measure* esetéről, jelezve tudásunk elmosódott határszakaszát. „Biztosan lehetséges Middletontól származó elemeket találni az 1623-as szövegben, de ennél mindig bajosabb lesz rekonstruálni az átalakítás folyamatát.”²¹ Ez minden olyan szellemi rekonstrukcióra érvényes, amely elemzésen és értelmezésen alapul, de ugyanígy Shakespere egykori Globe Színházának vagy a spanyol „corral” színházak anyagszerű újjáépítésére. Franklin J. Hildy dolgozata az almagrói Corral de Comedias színház és a rekonstruált londoni Globe összehasonlításával akaratlanul is elárulja, hogyan férkőzik be a spekuláció valamilyen hányada az olyan módszerbe, amely a szigorú történeti kutatás eredményeit kombinálja a mai színészek analógnak tekintett, de nem bizonyíthatóan perdöntő tapasztalataival.²² Ilyenkor sincs tehát módunk biztosan tudni, s legfőljebb valamekkora résznyi, nem

²⁰ Stephen Orgel, “Shylock’s Tribe”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 41.

²¹ Gary Taylor, “Shakespeare’s Mediterranean *Measure for Measure*”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 255.

²² Franklin J. Hildy, “The Corral de Comedias at Almagro and London’s Reconstructed Globe”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 89.

teljesen ellenőrizhető helyes tudásban reménykedhetünk: mintha a modern Shakespeare-tudomány tudomásul venné, hogy erre van ítélve, elfogadná új helyzetét, s belenyugodna, hogy kísérletezzon a vele járó módszertani lehetőségekkel.

Hildy elemzése, mint újabban egyre többeké, egyaránt jó példákat kínál az újfajta spekulatív érvelésre és a valószínűség új nyelvezetére. Nyelvi formái félreismerhetetlenül jelzik, hogy a spekulatív helyreállítás nem ad végérvényesnek és kizárólagosnak tekinthető eredményt, hanem helyette alternatív és feltételes lehetőségeket kínál, amelyeket a bizonyosság kimondatlan normájához képest, a bizonytalanság árnyalatnyi fokozatai szerint különböztet meg az olyan segédigék bevetésével, mint „may have been”, „could have been”, vagy segédigék nélkül egyszerűen a „perhaps” beiktatásával. Külön figyelmet érdemelnek az olyan főigék, mint az „[it] *looks to have been*”, az „[it] *appears to have been*” és az „it *seems that*”, amelyek nyíltan tudomásunkra hozzák (és általuk mintegy törvényesített szabályként tudomásul vesszük), hogy ilyen bevezetés után az eredményként hangoztatott állítás érvényessége legalább részben alighanem csak *látzat*. A tanulmány utolsó bekezdése alternatív következtetéseket von le a vizsgálatból, de hangsúlyozza, hogy az így megszerzett, analógiára épülő és csak analógiaként használható tudás mégis értékes zsákmány a Shakespeare-kutatók számára, s a benne lappangó téves okoskodás ki nem zárható lehetősége sem teszi nélkülözhetővé. Hildy készséggel elismeri, hogy egyes rekonstrukciók teljesen fiktívnek vagy nyilvánvalóan tévesnek bizonyulhatnak, de siet hozzáfűzni, hogy mégis előrevihetik a megismerés folyamatát, ahogy a nem hiteles Brontosaurus ösztönözte a további kutatást.²³ Manapság a legtöbb dolgozat párhuzamos lehetőségeket kínál: egy-egy becslés különbözhet abban, hogy magas vagy alacsony valószínűségi fokot tulajdonít magának, de nem zárja ki az alternatívát; jellemző az *if* (ha) vagy az *unless* (hacsak nem), amivel jelzik az állítás feltételességét. „Hacsak valamiféle bizonyíték nem kerül elő arra nézvést, hogy Shakespeare ismert egy

²³ Franklin J. Hildy, „The Corral de Comedias at Almagro and London’s Reconstructed Globe”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 97, 101.

latin vagy angol változatot [Homérosz] műveiből”, érvel óvatosan Yves Peyré, „biztonsággal feltételezhetjük, hogy majdnem biztosan sohasem olvasta az *Odüsszeiát*”.²⁴ Tehát csakis akkor vagy addig lehet biztonságos a nemleges feltételezés, ha (amíg) elő nem kerül ellenkező bizonyíték, ezért az állítás addig (talán örökre) szükségképpen megreked a *majdnem biztos* tartományában, ami azonban eszerint már a tudomány fennhatósága alá tartozó, értékes terület. Sőt, mostanában egy-egy különösen bonyolult probléma kapcsán a kutatók gyakran úgy gondolják, hogy mindkét (vagy az összes) alternatív megközelítés szükségképpen téves, és valószínűleg egyáltalán nem vezet hajózható út az igazság kikötőjébe. Mintha T. S. Eliot hajdani csúfondáros szkepticizmusát emelnék abszolút komolyan vett tudományos módszertani alapelvvé,²⁵ a kutatók eleve arra számítanak, hogy a rendelkezésükre álló alternatív módszerek és szakszókészletek csaknem egyformán félrevezetőek, s hogy legföljebb a kisebbik rosszat választhatjuk. Michael Neill azzal érvel, hogy az *Othello* értelmezésekor nem hagyhatjuk ki a faji szempon- tot, de ha használjuk, óhatatlanul tévedésbe bonyolódunk, mert az *Othello* kapcsán fajról („race”) beszélni anakronizmus, nem beszélni róla pedig annyi, mint átsiklani a darab egyik alapvető sa- játsága fölött; bármivel próbálkozunk, végül valószínűleg lehetetlen („probably impossible”) visszajutnunk a címszereplő másságának történelmileg hiteles olvasatához.²⁶

Ahhoz azonban, hogy a Shakespeare-tudomány így rehabi- litálja a valószínűt, s hogy komoly figyelemre érdemes tudásnak tekinthesse a részben csak látszólagost vagy épp csak lehetségest,

²⁴ Yves Peyré, “Shakespeare’s *Odyssey*”, in *Shakespeare and the Mediter- ranean*, 231, 239.

²⁵ T. S. Eliot, “Matthew Arnold”, in T. S. Eliot, *The Use of Poetry and the Use of Criticism: Studies in the Relation of Criticism to Poetry in England*, London: Faber and Faber, 1975, 109; T. S. Eliot, “Shakespeare and the Stoicism of Seneca”, in T. S. Eliot, *Selected Essays*, London: Faber and Faber, 1948, 126.

²⁶ Michael Neill, “‘His master’s ass’: Slavery, Service, and Subordination in *Othello*”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 215–216.

sorsdöntő módon túl kellett lépnie a pozitivizmus határain. Ugyan-
is a pozitivizmus égisze alatt és az irányzat hosszú utóhatásaként
általánosan (és ami veszélyesebb, hallgatólagosan) elfogadott sza-
bályként tisztelték, hogy a tudományos tárgyalásmódnak arra kell
szorítkoznia, amit pozitív tudásnak tekintettek, azaz amit tapaszta-
latilag igazolhatónak vagy bizonyíthatónak (empirically verifiable)
tartottak. Ennek értelmében a tudósok elvileg nem vehettek ko-
molyan semmit, ami nem felelt volna meg ennek az alapvető nor-
mánának; mindent, ami így igazolhatatlannak bizonyult vagy ígér-
kezett, a pusztá képzelet szüleményének bélyegezték, és minden
további nélkül elvetettek. Mindezek jegyében ragaszkodtak ahhoz,
hogy éles műfaji válaszvonalat húzzanak az engedélyezetten fiktív
népszerű életrajzok és a tényszerűen megbízhatónak ítélt tudomá-
nyos életrajzi monográfiák közé, bármiféle átjárás nélkül. Ez a ha-
tár azonban gyakorlatilag annyira fenntarthatatlannak, mi több,
elméletileg is annyira problematikusnak bizonyult a Shakespeare-
kutatásban, hogy James Shapiro ma már biztonsággal megkockáz-
tathatja ellenvéleményét, holott elődei hosszú sora botrányosnak
tartotta volna: „A Shakespeare-ről szóló hagyományos biográfiák
szükséges fikciók, amelyek mindig velünk maradnak, nem any-
nyira azért, amit Shakespeare életéről mondanak nekünk, mint
inkább azért, amit arról tárnak fel számunkra, hogy képzeletünk
milyennek szeretné őt látni.”²⁷ Kimondva vagy kimondatlanul,
az életrajzok fő referenciális értékének ilyen áthelyezései önkén-
telenül elárulják, sőt mintegy elismerik az önérdeket szolgáló moti-
vációt, szinte mint vágyteljesítő gondolkodást, amely mint képze-
leti adalék óhatatlanul beférkőzik a Shakespeare-ről szóló életrajzi
narratívákba, s amely nélkül létre sem jöhetnének. Előszavában
Stephen Greenblatt azzal vezeti be tudós könyvét Shakespeare éle-
téről, hogy máris figyelmeztet: ha meg akarjuk érteni, Shakespeare
hogyan használta képzeletét, hogy életét művészetté alakítsa,
akkor nekünk is használnunk kell a képzeletünket; ez azonban
még csak előkészítése az első fejezet meglepően fikcionális irányú

²⁷ James Shapiro, “Preface”, in Shapiro, 1599, xx.

megnyitásának: „Képzeliük el, amint gyerekkorában Shakespeare azon kapta magát, hogy szenvedélyesen érdekli a nyelv, megszállottan izgatja a szavak varázsa; [...] nyugodtan feltételezhetjük, hogy nála ez korán kezdődött, talán attól a pillanattól fogva, amikor anyja az első ringató versikét suttogta fülébe.” Közvetlenül ezután Greenblatt a feltételes állítások és találgató feltevések egész sorával folytatja, mint például hogy úgy *látszik*, John Shakespeare legfőbb csak részleges olvasás- és íráskészségre tett szert („seems to have had at most only partial literacy”), vagy hogy Will majdnem biztosan a helyi iskolába járt („Will almost certainly attended this school”), vagy hogy a fiúkkal ott előadatott régi darabokat, illetve az ilyen iskolai színjátszást bizonyára élvezetesnek találta („must have given Will pleasure”), vagy hogy talán („Perhaps”) akkori-ban, egy-két évvel Will végzése előtt kellett a fiúknak előadniuk Plautus frenetikus bohózatát az azonos ikrekről, *The Two Menaechmuses* címmel.²⁸ Nyelvükben ezek a tudományosnak szánt, gondosan kimért, pontosságra törekvő, de alapjában bizonytalan állítások nincsenek messze mindazon regényesebb életrajzokétól, amelyek a tudomány tartományán kívül látnak napvilágot. Bármennyire különbözzön is egyébként Greenblatt művétől, Peter Ackroyd *Shakespeare: The Biography* című könyvében is hemzsegek az olyan segédigék, mint a „may have been”, „must have been” vagy „would have been”. Kezdve persze Shakespeare születésnapjával, mely csak feltehetőleg volt („supposed to have been”) április 23-a, de „ténylegesen” 21-én vagy 22-én is lehetett („may in fact have been 21 April or 22 April”), a továbbiakban is hasonló becslések gazdag kínálatából válogathatunk, akár arról szólva, hogy Shakespeare családjából ki vett részt a keresztelőjén: az apa és újszülött fia szokás szerint *nyilván* a keresztszülők kíséretében („John Shakespeare and his newborn son would have been accompanied by the godparents”); vagy hogy mit érezhettek a szülei: *bizonyára* gondos figyelemmel vették körül („care devoted to their first-born

²⁸ Stephen Greenblatt, *Will in the World*, 14, 23, 24, 26–27.

son must have been close and intense”); vagy hogy később a drámaíró milyen ruhákat hordhatott: *kétségkívül* rendeseket („There is no doubt he would have dressed well”).²⁹

„Tételezzük fel”: tényellentétes (counterfactual) és műellentétes (counterfictional) feltételezések

Leginkább tehát az jellemzi a Shakespeare-stúdiumok új fordulatát, hogy művelői immár hajlandók komolyan fontolóra venni a nem egészen biztos tudást, azaz hogy valami talán megtörténhetett – sőt akár csak megtörténhetett volna. Az utóbbi újdonsága akkor a leginkább szembeötlő, amikor a kutatók olyan gondolat-kísérletekre vállalkoznak, amelyek eleve bizonyíthatatlanok. Valahányszor azt firtatják, hogy pontosan milyen hatást váltott volna ki, ha valami, amiről tudjuk, hogy nem történt meg, megtörtént volna, nagyon közel jutnak ahhoz, amit a filozófusok az ún. tényellentétes feltételelességek (counterfactual conditionals) vagy egyszerűen tényellentéteségek (counterfactuals) problémájaként vizsgálunk. Hagyományos definíciójuk szerint az ilyen feltételezések azt állítják, hogy ha valami, ami nem áll fenn, mégis fennállhatna, akkor valami más igaz volna („the so-called »counterfactual conditionals« [...] state that if something which is not the case had been the case, then something else would have been true”).³⁰ Amikor a filozófusok idevágó példái nem időtlenek, mint a klasszikus „Ha a kenguruknak nem volna farkuk, orra buknának”,³¹ akkor olyasformán történelmieket, mint az, hogy „Ha Kennedy lett volna az elnök 1972-ben, a Watergate-botrány nem fordult volna elő”.³² Sokáig azonban az irodalomtudósok, akár a történészek, tartózkod-

²⁹ Peter Ackroyd, *Shakespeare: The Biography*, London: Vintage Books, 2005, 3, 4, 380.

³⁰ John L. Pollock, *Subjunctive Reasoning*, Dordrecht and Boston: D. Reidel Publishing Company, 1976, 1.

³¹ David Lewis, *Counterfactuals*, Oxford: Basil Blackwell, 1973, 1.

³² John L. Pollock, *Subjunctive Reasoning*, 1–2.

kodtak az ilyen állítások kimondásától, sőt már latolgatásuktól is, mert óvakodtak hivatásukat a délibábot kergető áltudomány megbízhatatlanságának gyanújába keverni. G. M. Trevelyan idézett elzárkózása is főként azért hirdette, hogy komoly történelemnek nem szabad „lettvolnákkal” foglalkoznia, mert szerinte az semmi bizonyos eredményhez nem vezethet, ellentétben a csakugyan létrejött dolgok konkrét létrejöttére szorítkozó vizsgálattal, az igazi tudás szerinte egyetlen módszerével.³³ Trevelyan ugyan tévedett abban, hogy a counterfactual feltételezések csak olyasmit állíthatnak, ami szükségszerűen megbízhatatlan, de amíg ez a teljes elzárkózás uralkodott egy szaktudományban, addig esély sem lehetett az ilyesféle sommás ítélet felülvizsgálatára. Egészen a közelmúltig sok filozófus is ugyanígy vonakodott komolyan venni a feltételes vagy a tényellentétes állításokat, mert túlságosan kontextustól függőnek vagy bizonytalannak tartották őket ahhoz, hogy a világról bármiféle megbízható ismeretet közvetítsenek. Azonban az utóbbi évtizedekben közülük egyre többen felismerték, hogy önmagában a kontextusfüggőségéből nem következik, hogy a tényellentétes feltételezések „okvetlenül híjával vannak a határozott igazság-feltételeknek [determinate truth-conditions], vagy [...] hogy a világ helyes tudományos leírása ne tartalmazhatna vagy implikálhatna tényellentéteseket”.³⁴ Mára a Shakespeare-tudományban az ellenállás kora lejárt, a vonakodásnak vége: egyre virtuálisabb új világunkban a kutatók hajlandók valóságosnak elképzelni egy nyilvánvalóan valóságon túli feltételt, készek latolgatni hipotetikus következményeit, s arra ösztökélik olvasóikat, hogy ők is ezt tegyék.

Mivel az elképzelt alternatíva gyakran olyasminak az átformálása, ami eleve fikcionális volt, a feltételességek e típusát megkülönböztetésül nevezhetnénk (ha szabad a *counterfactual* mintájára

³³ G. M. Trevelyan, “Stray Thoughts on History”, in G. M. Trevelyan, *An Autobiography and Other Essays*, London, New York, Toronto: Longmans, Green and Co, 1949, 91.

³⁴ Robert C. Stalnaker, *Inquiry*, Cambridge (Massachusetts), London: The MIT Press, 1987, 147–169.

egy angol szót összetákolnom) *counterfactual* feltételezésnek, magyarul pedig a *tényellentétes* mintájára, de szintén megkülönböztetésül hívhatnánk *műellentétes*nek. „Vegyük szemügyre a tárgyalás egészét”, invitál Stephen Orgel, hogy gondolkozzunk a *The Merchant of Venice* egy alternatív cselekményfordulatának valószínű következményein. „Tételezzük fel, hogy Portia megállította volna az eljárást azon a ponton, amikor Shylock elveszítette perét a törvény jogtechnikai részletei miatt: hogyan változna meg a darab, ha a szerződés gondos elolvasása nyomán Shylockot kielégítetlenül hazaküldik, Antonio életét érintetlenül hagyják, és Shylockot legföljebb elve igazságának tudata, vagy még az sem, vigasztalhatná?”³⁵ A felszólító „tételezzük fel” (suppose) ige ösztönzése közel áll a „képzeliük el” (imagine) igéjéhez, s jellemző, hogy az utóbbi hasonló típusú, előre vetett alkalmazása honnan ismerős: a gondolatkísérleteket szokta így bevezetni a képzelet mozgósítására szolgáló ösztökélés. Amikor Marina Warner nyilvánvalóan tényellentétes helyzet elképzelésére kéri tanulmánya olvasóit, ez logikusan vezet egy merőben hipotetikus kérdés felvetéséhez, majd egy tapasztalatilag nem bizonyítható válaszhoz; még fontosabb azonban, mert tudománytörténetileg korjellemző, hogy közben mint Shakespeare-kutató biztonsággal támaszkodhat a már széles körben elterjedt hallgatólágos közmegegyezésre, miszerint eljárása a tudás előállításának immár teljesen elfogadott módjai közé tartozik. „Képzeliük el tehát, hogy az Új Világból látogató érkezik Shakespeare Angliájába, mégpedig egy 20. századi etnográfus kíváncsiságával más népek vallása és hitvilága iránt: vajon egy ilyen turista Shakespeare darabjaiból képes lett volna-e sokat megtudni a kereszténységről mint hitről és erkölcsi rendszerről?” Marina Warner válasza: e képzeletbeli látogató számára Shakespeare darabjai a pogány és reneszánsz mágjáról több használható kutatási anyagot nyújtottak volna („would have provided”),

³⁵ Stephen Orgel, “Shylock’s Tribe”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 51.

mint a kereszténységről és az isteni megváltásról.³⁶ Érdemes megfigyelni, hogy e válasz a drámákból vett anyaggal érvelve tárgy-szerűen vitatható pro és kontra, s eközben csakugyan gyarapodik tudásunk Shakespeare műveiről, függetlenül attól, hogy a kérdés alaphelyzete tényellentétes volt, és végső soron a válasz egészében bizonyíthatatlan marad.

Olykor a tényellentétes feltevések arra szolgálnak, hogy képzeletbeli ellenpéldaként a lehetetlenségükkel támasszák alá a megerősítésre szoruló tézist. „E magyarázatok [arra nézvést, hogy Shakespeare miért változtatta Robert Greene *Pandostójának* Bohémiáját a *The Winter's Tale* Szicíliájává] a műfajtól függenek – mondja Jonathan Bate –, abból a felfogásból származnak, amelyik a darabot mint románcot, mítoszt, pasztorált, mesét tekinti. [...] Hasonló magyarázatok nem születtek volna (would not have been forthcoming), ha Shakespeare egy történelmi drámában cserélte volna Angliát Skóciára.”³⁷ Az a körülmény, hogy történelmi drámában Shakespeare e két országot *nem* cserélte meg, itt már nem gyöngíti az érvelést, és nem teszi kevésbé komolyan vehetővé, ahogy pedig történt volna a pozitivisták módszertani korlátozások fénykorában. Megfigyelve, hogy nem a török, hanem Jago kergeti vissza Othellót a barbárságba, Jonathan Bate megkísérli visszaállítani a darab egyik elhalványult (valószínű) jelentését azáltal, hogy képzeletben újrafogalmazza az egykori közvetett üzenetet, amelyet az előadás küldeni akart vagy legalábbis akarhatott. „Ha a darabot annak megértése kedvéért akarjuk olvasni, hogy mi lehetett az egykorú politikai »üzenete«, az újonnan szerződöttetett Királyi Társulat (King's Men) azt akarhatta mondani (might be saying) az új királynak, hogy »Nem az idegen, nem a külföldi hatalom, nem a török most a fenyegetés – ők vereséget szenvedtek, ahogy a lepantói csatáról szóló költeményedben emlékeztettél rá minket; nem, a veszély a fondorlatos, önérdék hajtotta politikai bajkeverő,

³⁶ Marina Warner, “Painted Devils and Aery Nothings: Metamorphoses and Magic Art”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 311–312.

³⁷ Jonathan Bate, “Shakespeare's Islands”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 299.

a belső ellenség.«” Ez nem túlfeszített következtetés, és végképp meggyőzően hangzik a további érvelés hibátlan logikájával alátámasztva: „Még odáig is elmehetünk (might even go so far as), hogy a katolicizmussal és a spanyolok iránti szimpátiával azonosítjuk az ellenséget. Elvégre miért van a velencei Jágónak spanyol neve, amely ráadásul Compostellai St. Iagora emlékeztet, akit Matamorosként, azaz a Mórgyilkosként ismertek?”³⁸ Ugyanakkor a „might be saying” segédigés szerkezet, amely a Királyi Társulat valószínű üzenetét hivatott rekonstruálni, nem kevésbé hipotetikus formula előhírnöke, mint a „one might go so far”, ami már a tudós saját gondolatmenetének kísérleti műveletére utal. Habár az érvelés utolsó kérdése szónoki, azt sugallva (meggyőzően), hogy nincs más plauzibilis magyarázat, az efféle kísérletek olyan jellegű tudást kínálnak, amely túlmegy adatszerű bizonyítékaink határain, és legalább részben arra támaszkodik, amit már csak feltételezünk és elképzelünk. Szerencsére az effajta hipotetikus érvelés legjobb művelői jól tudják, hogy milyen szabályok, előfeltevések és következmények tartoznak ahhoz az átmeneti zónához, ahová belépnek; ismerik azt a kifinomult logikát, amelyre itt szükségük van, szakavatottan és leleményesen használják adottságait, mondhatni csúcsra járátva, a lehető legtöbbet kihozva belőlük.

Mi járhatott Shakespeare fejében: kutatási módok az „intentional fallacy” tabujának ledöntése után

Ehhez a módszertani csúcsra járatáshoz azonban a Shakespeare-kutatóknak le kellett dönteniük az egykori Új Kritika „intentional fallacy” (a szándékra hivatkozás tévedése) néven ismert tabuját, hogy ismét szabadon föltehessék, sőt esetenként akár meg is válaszolhassák a régimódi, kimustrált, de olykor ellenállhatatlan kérdést: mi járt, illetve mi járhatott Shakespeare fejében? Nem mintha érzéketlenné váltak volna a kérdésben rejlő módszertani problémákra.

³⁸ Uo., 295.

„Könyvemben mindig különös óvatossággal igyekszem eljárni, amikor arról mondok valamit, hogy Shakespeare mit érezhetett – tudván, hogy érzelmeihez nem férhetünk hozzá, illetve hogy legfőlőbb azon a torzító lencsén át ismerhetjük meg őket, amelyet drámái szereplőinek vagy szonettjei alanyainak megszólalásai képeznek.” Ám az „intentional fallacy” e kötelességtudó összefoglalásával (James Shapiro előszavában) mégiscsak a tiltott módszer dacos vállalása jár együtt, legfőlőbb kellő óvatosságot ígérve, ugyanakkor azt is remélve, hogy e szűkebb időtartamra fókuszáló mű be tudja mutatni az egykori mindennapi élet kiszámíthatatlan és esetleges fodrozódásait, amelyeket a nagyobb léptékű történelmi és életrajzi munkák többnyire elsimítanak.³⁹ Noha a mai kutatók emlékeznek az egykori Új Kritikusok hangoztatta általános *caveat* esetenkénti jogosságára, ez nem jelenti azt, hogy mindentől tartózkodnának, amit azok hiábavaló találgatásnak bélyegeztek. Az 1940-es években Cleanth Brooks biztosra vette, hogy ahhoz túl keveset tudunk a költők kompozíciós módszereiről, hogy megmondhatnánk, miért választott egy Erzsébet-kori költő egy bizonyos metaforát. „Akárhogy is – tette hozzá Brooks –, ha már spekulálnunk kell, valószínűleg eredményesebben spekulálhatunk arról, hogy milyen jelentős összefüggések lehetségesek szókép és szókép közt, mint hogy ezek az összefüggések a szerzőnek mennyi és miféle tollrágó töprengésébe kerülhettek.”⁴⁰ Manapság a szerzők tollrágó töprengésének bizonyos fajtái megint érdeklik a kutatókat, főként az a gondolkodási folyamat, amely bizonyos szerzői döntésekhez vezetett. Amikor például Gary Taylor azt próbálja megállapítani, hogy Shakespeare eredetileg milyen színhelyre képzelte el a *Measure for Measure*-t (mielőtt Middleton áttette Bécsbe), felsorolja a darab mindazon interpretációit és adaptációit, amelyek a történetet Itáliába helyezték, rámutat a szöveg olasz neveire és motívumaira, a Saint Luke-templomra, a három különböző alkalommal említett szőlőskertekre, az olasz kéjsóvárság

³⁹ James Shapiro, “Preface”, in Shapiro, 1599, xx.

⁴⁰ Cleanth Brooks, *The Well Wrought Urn: Studies in the Structure of Poetry*, New York: Harcourt, Brace & World, 1947, 24.

és hím féltékenység jelének tekintett erényövre, s arra következtet, hogy Shakespeare a darabot írva Itáliára *gondolt* („was thinking of Italy”), nem Németországra.⁴¹

Valaha az ilyen kérdésfelvetést lehetetlennek (eleve megválaszolhatatlannak) és egyébként is irrelevánsnak tartották, ma nélkülözhetetlennek számít, s a rá adott tapogatózó választ mint a tudós munkájának végeredményét lehet közölni. Idevágó példa a hozzávetőleges becslés, amivel Alexander Leggatt zárja az *A Midsummer Night's Dream* és a *Timon of Athens* elemzését: „Lehet, hogy amikor Shakespeare meditált a mediterrán világ fallal körülvett városairól, az egyik következtetése az volt, hogy bármennyire szüksége van egy társadalomnak az elválasztó és megkülönböztető korlátokra, az igazi közösségek nem akkor születnek, amikor falakat építenek, hanem amikor lebontják őket.”⁴² Nos, csakugyan *lehet* („it may be”), hogy Shakespeare erre a következtetésre jutott, *amikor* („when”) a fallal körülvett mediterrán városokon meditált, de nincs és valószínűleg soha nem is lesz elégséges bizonyítékunk ahhoz, hogy megalapozzuk a feltevést, azaz állításként kimondjuk, hogy erre a következtetésre jutott, sőt hogy egyáltalán meditált a szóban forgó városokról. Végso soron a mondat egy fiktív, elképzelt helyzetről beszél, és amit állít, bizonyíthatatlan és cáfolhatatlan. Mégis, az ilyen feltevések ma a tudás letéteményeseinek számítanak, elégségesnek ahhoz, hogy egy tudományos dolgozat létjogosultságát igazolják, és publikációját lehetővé tegyék.

Shakespeare alkotói gondolkodásmódjának ilyesféle kifürkészési kísérlete gyakran arra irányul, hogy kiderüljön, mi volt az indítéka egy-egy konkrét szövegmozzanat létrehozásának, s a próbálkozás rendszerint hipotetikus eredményhez vezet, feltételes módon. Jonathan Bate ugyanilyen feltételes érvelést használ annak bemutatására, hogy bizonyos szerzői szándékok biztonsággal kizárhatók, s ezáltal mások valószínűsége nőhet. „Shakespeare

⁴¹ Gary Taylor, “Shakespeare’s Mediterranean *Measure for Measure*”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 250–251.

⁴² Alexander Leggatt, “The Disappearing Wall: *A Midsummer Night's Dream* and *Timon of Athens*”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 204.

abban a tudatban írta összes kései darabját, hogy a Királyi Társulatnak (the King's Men) több megrendelt előadást kellett vállalnia az udvarnál, mint bármely más színtársulatnak. Ne gondolkodott volna el egy pillanatra azon, hogy milyen diplomáciai visszhangot kelthetnek az olyan nevek, mint Bohémia és Szicília a *The Winter's Tale*-ben, vagy Milánó és Nápoly a *The Tempest*-ben? Elvégre tudhatta a tíz évvel azelőtti összeütközéséből Sir John Oldcastle leszármazottaival, hogy milyen könnyen sértődés lehet abból, ha művében egy névhez nem megfelelő asszociációkat társít.”⁴³ Amikor ilyen próbálkozások azért igyekeznek rekonstruálni az egykori konkrét politikai helyzetet, hogy abból arra lehessen következtetni, vajon a darabját író Shakespeare mennyire vette vagy nem vette figyelembe az udvar érzékenységet, és hogyan működött öncenzúrája, akkor nem várhatunk biztos eredményt, legföljebb ahogy az idézett (ékeesszólóan lezáratlan) szónoki kérdés sejteti, eleve csak valamilyen fokon valószínűt. „Ilyen körülmények közt – vonja le végkövetkeztetését Bate – rendkívül plauzibilisnek látszik (it seems eminently plausible), hogy elhatározván egy Szicília és Bohémia királyairól szóló történet dramatizálását, és tudván, hogy a darab valamikor be fog kerülni az udvari repertoárba, Shakespeare úgy gondolta, hogy ildomos inkább spanyol, mintsem rudolfianus asszociációkkal ellátni azt az uralkodót, aki irracionális, kegyetlen és istenkáromló.”⁴⁴ Azonban ami mégoly plauzibilisnek *látszik*, az persze még egyáltalán nem biztos, éppen ezért megnyugtató a folytatás, melynek során Bate gondosan mérlegeli, milyen hipotetikus következményekkel járna, ha feltevése helyesnek bizonyul, s milyenekkel, ha mégsem.

⁴³ Jonathan Bate, “Shakespeare’s Islands”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 299.

⁴⁴ Uo., 300.

Rejtett oksági problémák, száz évvel a welleki *caveat* után

Ám akár helyesek, akár nem, az ilyen feltevéseknek van egy közös fogyatékoságuk: sohasem tudnak abszolút ok-okozati szükség-szerűséget kimutatni egy szerző valószínű indítéka és szövegszerű alkotói döntése között. Ezen a ponton érdemes újra átgondolnunk René Wellek kijózanító tételét, egy évszázaddal ezelőttről, mely szerint „az elme dolgainak lehetetlen kauzális magyarázatát adni, legalábbis végső értelemben véve; ezeknél ugyanis ok és okozat összemérhetetlenek, a specifikus okok hatása megjósolhatatlan”.⁴⁵ Wellek kétségbe vonta, hogy „eddig bárkinek sikerült volna bebizonyítania, hogy a történelemben vagy az irodalomban bizonyos események miatt egy másik konkrét eseménynek be kellett következnie”.⁴⁶ Kételkedve abban, hogy egy művész alkotását meghatározhatják a körülmények, Wellek a hatáskutatás pozitívista divatját egyszerűen arra vezette vissza, hogy a bölcsészekben kisebbségi komplexus alakult ki a természettudósokkal szemben, és tagadta a (legalábbis bizonyos fajtájú) kauzális magyarázatok érvényességét az irodalomtudományban. „A kauzális magyarázat, a determinisztikus tudományos magyarázat, akár mint dedukció egy általános törvényből, akár mint egy szükségszerű hatóok demonstrálása, azonnal kudarcot vall, ha az irodalomra próbáljuk alkalmazni.”⁴⁷ Azért különösen időszerű emlékeznünk az okozatiság irodalomtudományi alkalmazásának e kétkedő megítélésére, mert később Wellek éppen jólismert shakespeare-i példákra hivatkozva szemléltette tételét, miszerint nem tudhatjuk, milyen módon lettek volna másmilyenek egyes irodalmi művek, ha mások nem előzték volna meg őket. „Még amellet sem tudunk

⁴⁵ René Wellek, *A History of Modern Criticism: 1750–1950*, 8 vols., New Haven, London: Yale University Press, 1955–1992, Vol. I, p. 8.

⁴⁶ René Wellek, “Recent Czech Literary History and Criticism,” in René Wellek, *Essays on Czech Literature*, The Hague: Mouton et Co, 1963, 203.

⁴⁷ René Wellek, “*The Fall of Literary History*,” in René Wellek, *The Attack on Literature and Other Essays*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1982, 73.

hatékonyan érvelni, hogy az olyan közeli rokonságban álló művek, mint a Shakespeare előtti *King Leir* és Shakespeare *King Lear*-je, vagy a *Hamlet* és a német *Bestrafter Brudermord* kauzális kapcsolatban állnak; csak annyit mondhatunk, hogy Shakespeare ismerte a korábbi darabot, és leírhatjuk, hogyan használta fel, és kimutathatjuk, hogy a német darab végső soron a *Hamlet*-ből származik.” Azt akarván szemléltetni, hogy „egy műalkotásnak nem feltétlenül kellett okoznia egy másikat”, és hogy egy művet tekinthetünk ugyan egy másik mű szükséges feltételének, de nem az (elégséges) okának, Wellek átviszi Shakespeare ügyét a tényellentétes érvelés hipotetikus tartományába: „ha a legapróbb részletekig ismer-nénk is Shakespeare életét, ha jobban ismernénk kora társadalmi és színházi életét, mint ahogy ma ismerjük, és ha az összes forrást tanulmányoztuk volna, még akkor sem tudnánk ezekből meg-jósolni, milyen sajátlagos egyedi formát és arculatot kapott volna a *Hamlet* vagy a *King Lear*, ha nem ismernénk a szövegüket vagy elképzelnénk, hogy elveszett.”⁴⁸

Wellek érvelését új relevanciája miatt idézem, de nem azért, mintha fenntartás nélkül elfogadnám és mindenestül ajánlanám. Ami a vita alapfogalmait illeti, a kauzalitást Wellek a lehető leg-erősebb értelemben emlegette, azaz szükségszerűséget, elégsé- gességet és megjósolhatóságot is beleértve, s ennek a rendkívül magas normának (mondhatni eszménynek) mutatta ki módszer- tani alkalmatlanságát; ehhez képest a mai irodalomtudománynak az okozatiság mérsékeltébb, de megvalósíthatóbb és ezért haszno- sabb képzeiteire van szüksége. Már csak ezért sem kell elfogadnunk Wellek következtetését, miszerint az általa definiált (erős érte- lemben vett) kauzális magyarázatok lehetetlensége diszkreditálja az irodalomtörténet-írást, és okvetlenül e tudományszak teljes bukásához vezet. Bármennyire igaza lehet abban, hogy egy irodal- mi mű egyedi arculatának elégséges okát sohasem tudjuk megál- lapítani, ebből csak az következik, hogy a részben bizonyíthatatlan tudás újfajta rehabilitációját a bizonytalanságaink teljes tudatában

⁴⁸ René Wellek, “The Fall of Literary History,” in Wellek, *The Attack on Literature*, 72–73.

kell folytatnunk, s egyáltalán nem kell, hogy megbénítson, ha elismerjük Wellek tételének igazát, hogy „a történelmi események közti [erős értelemben vett] kauzális kapcsolatok bizonyítása azért lehetetlen, mert ezek az események lényegük szerint egyediek és megismételhetetlenek”.⁴⁹ Ha a filozófusok is bonyolult szakmai problémákkal küszködnek, amikor a kauzalitás fogalmát a valószínűség és a feltételeesség beszámításával akarják meghatározni,⁵⁰ a Shakespeare-kutatók büszkéek lehetnek arra, hogy összehangolt munkával kipróbálják a problémakör módszertani esélyeit.

Egy módszertani újdonság régről ismerős mellézköngéje: Cicero visszhangja a virtuális térben?

Mindent összevéve, a legújabb irodalomtudományi váltás a Shakespeare-kutatásban máshogyan történt, mint a tudománytörténet jósai várták. Először is nem lehet csupán azzal leírni, hogy *mi* az, amit a kutatók tanulmányoznak, akár önmagában meghatározható dolog, akár kulturálisan megkonstruált termék. „Nem sokkal ezelőtt magától értetődött, hogy Shakespeare műveit eredendően bennük rejlő (intrinsic) jelentésükért tanulmányozzuk”, mondja Paul Franssen, rögtön hozzátéve, hogy most már „sok tudós arra fordítja figyelmét, hogy e műveket befogadóik miként sajátítják el, s milyen jelentés közvetítésére készítetik”.⁵¹ Ez kétségtelenül igaz, de nem ezáltal történt a legújabb váltás. Ugyanígy nem is az irányzatok módszertani versengésének köszönhető, vagyis nem a posztkolonializmus, újhistoricizmus, feminizmus vagy kulturális materializmus vívmánya, sem az irodalomtörténészek

⁴⁹ David Perkins, *Is Literary History Possible?*, Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 1992, 18.

⁵⁰ John L. Pollock, *Subjunctive Reasoning*, Dordrecht and Boston: D. Reidel Publishing Company, 1976, 1, 145.

⁵¹ Paul Franssen, „From Shakespeare’s Italy to Italy’s Shakespeare: Biographical Fantasies of Love and Power”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 332.

hagyományos „vertikális” elemzéseinek vagy a kultúratudományok új „horizontális” megközelítéseinek, amelyek elvileg egyébként sem zárják ki egymást, sőt összeegyeztetésüket Jean E. Howard módszertana programként hirdeti.⁵² Az utóbbi három évtized monográfiái és tanulmányai másféle újdonságról tanúskodnak: olyan módszertani összhangról, amelyet egy új episztemológiai közmegegyezés szavatol. Tanúsítják, milyen sokra lehet képes egy tudományos közösség, ha előfeltevések és stratégiák koherens készletét elfogadva létrehozza a maga saját logikáját és nyelvét, a kutatás egészének újfajta racionalóját, mondjuk ahelyett, amit Charles Marowitz „a Shakespeare-kritika hagyományos zagyalékának” („the traditional claptrap of Shakespeare criticism”) bélyegzett, s ami mintegy a színpadon egyensúlyozva próbálta levegőben tartani „elméleteit, sejtéseit, belátásait, téziseit, elemzéseit, paradoxonait, paradigmáit, aberrációit és tévképzeteit”.⁵³

Tanúi vagyunk tehát egy figyelemre méltóan egységesedő tudományos beszédmódnak, a kötőmódban érvelő gondolkodás (subjunctive reasoning) jellegzetes nyelvtanával és filozófiájával, tényellenítés (counterfactual) és mondhatni műellenítés (counterfactual) feltételezésekkel. Az új beszédmód rehabilitálja a bizonytalan tudás méltóságát, megengedi, hogy egyaránt gondolkozzunk a nagyon valószínűről és az épp csak lehetségesről, elfogad nem végérvényes és akár alternatív eredményeket, szemben a korábbi, alapjában még mindig pozitivista ösztönzésű tudományeszmény módszertanával, mely eltökélt programjaként az (állítólag) tényszerű és bizonyítható dolgok (állítólag) tiszta leírására akart szorítkozni minden tudományos munkában. E fordulat tudománytörténeti jelentőségét mi sem szemlélteti jobban, mint hogy előtte tudósok számos nemzedéke akarva-akaratlanul Johann Gottfried Herder nyomdokait követte, aki 1769-ben, amikor a tudományos akadémia pályázata díjat ígért a nyelv eredetének világos

⁵² Jean E. Howard, “Gender on the Periphery”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 344–362.

⁵³ Charles Marowitz, “Shakespeare’s Outsiders”, in *Shakespeare and the Mediterranean*, 206–207.

és minden kapcsolódó problémát kielégítően megoldó *hipotéziséért*,⁵⁴ elutasította a pályázati kiírás fogalomhasználatát, kétségbe vonta, hogy bármely hipotézis kiterjedhetne mindenre, s inkább megpróbálta csupa ellenőrizhetőnek és megbízhatónak tartott adatra támaszkodva megválaszolni a nagy kérdést.⁵⁵ Sokat köszönhetünk e józan herderies érzület hosszú uralmának, és lappangó elméleti problémái sem feledtethetik, hogy sokáig jótékony hatást gyakorolt a humán tudományokra, de azért nem kevésbé örülhetünk a hipotetikus állítások mostani újraértékelésének. Még nem tudni, hogy a Shakespeare-tudomány egyes aldiszciplínái (az életrajzi kutatásoktól a színháztörténetig, a szövegkritikától a kognitív stúdiumokig) egyaránt részesülhetnek-e az új módszertan előnyeiből, melyik milyen mértékben tudja hasznosítani, s némelyiknek nem kell-e majd egészen a maga igényeihez formálnia mindazt, amit a közös készletből átvész. De emlékeztet arra, hogy a tudósok legsajátabb feladatát Cicero a valószínű tudásért folytatott türelmes kutatásban látta (szemben a klerikusok kötelességével, ami szerint az előírt dogmák kétségbevonhatatlan bizonyosságának igazolása),⁵⁶ végső soron nincs okunk sajnálni, hogy visszatérünk a valószínűhöz. Filozófiai előfeltevéseink tisztább tudatára lesz szükségünk, alkalmanként némileg árnyaltabb fogalmazásra, de egészében véve a Shakespeare-tudomány születőben levő új nyelve és racionáléja tökéletesen alkalmas eszköznek ígérkezik ahhoz a „messzemenő episztemológiai és ontológiai váltáshoz”, amelyet a virtuális világok és hiperrealitás új korszaka tett szükségessé.⁵⁷

⁵⁴ Johann Gottfried Herder, *Frühe Schriften 1764–1772*, herausgegeben von Ulrich Gaier, Deutscher Klassiker Verlag, Frankfurt am Main, 1985, 1274.

⁵⁵ Johann Gottfried Herder, „Abhandlung über den Ursprung der Sprache”, in *Herders Werke*, I–V, ausgewählt und eingeleitet von Wilhelm Dobbeck, Aufbau-Verlag Berlin und Weimar, 1969, 190.

⁵⁶ Cicero, *Academica: Liber secundus: Lucullus*, in Cicero, *De natura deorum; Academica*, transl. H. Rackham, Cambridge (Massachusetts), London: Harvard University Press, 1994, (Loeb Classical Library) 472–474.

⁵⁷ Philippa Berry and Margaret Tudeau-Clayton, „Introduction”, in *Textures of Renaissance Knowledge*, eds. Philippa Berry and Margaret

Egy olyan korszakban, amikor tudásunk kritériumai, sőt alapfogalmai is szükségképpen új meghatározásra szorulnak, Cicero és a „cybertér” (cyberspace) értelmes összekapcsolása nem kis teljesítmény lenne. Ha a valószínűség pontosan kimunkált szabályrendjével dolgozhatunk, az sokkal jobban megfelel a virtualitás beköszöntött korszakának, mint ha továbbra is a tapintható dolgok állítólag egyedüli bizonyosságára támaszkodnánk.

A TUDOMÁNY ADATVÁLSÁGAI VAGY A KÖZLÉS GONDJAI

A TÉNYEK UTÁNI KORSZAK TUDOMÁNYKÉPE: AUTONÓMIA, SZAKÉRTŐISÉG, FELELŐSSÉG*

A tanulmányban a funkcionális tudományos olvasástudás (functional scientific literacy) mai kihívásait vizsgálom. Médiaörnyezetünk, a kommunikációs ökoszisztéma változásai az elmúlt évtizedekben együtt jártak a társadalmi intézményekbe vetett bizalom, ezen belül is a tudomány (a tények és a szakértők) iránti bizalom csökkenésével. Milyen tudománykép a leghasznosabb a következő generációk számára a most kibontakozó klímakatasztrófa évtizedeiben, és milyen tudománykép képes ellensúlyozni a tények utáni világ, a *post truth* életforma káros, az ész alapú, racionális vitát háttérbe szorító következményeit az oktatásban?

Először általánosabban tárgyalom a tudomány és szakértőiség viszonyát a hatalommal. Az agytrösztök (think tankek) átpolitizálódásán keresztül mutatom be a kommunikációs környezetben bekövetkező változásokat. Ezt követően a médiafogyasztó állampolgár szabadságát, felelősségét és kiszolgáltatottságát, valamint a hatalom és a szakértői rendszer konfliktusát vázolom néhány példával. A bizalomvesztés és véleménypolarizáció erősödése számos társadalomban nehezíti a deliberatív hagyományok átadását és gyakorlását, és egyebek mellett veszélyezteti a tudomány autonómiáját is.

*A tanulmány megírását a „Morál és Tudomány” Lendület Kutatócsoport és az Európai hálózat érvelések és közösségi szabályozás elemzésére (European network for argumentation and public policy analysis, COST Action OC-2017-1-22387) támogatta. Köszönöm Véber Virág és Egres Dorottya, valamint Kertész Gergely és Hartl Péter megjegyzéseit a kéziratához.

A tanulmány végén egy lehetséges megoldás néhány részletét körvonalazom, amelyek kiegészítik a hagyományos hangsúlyokat, amiben a kritikai gondolkodás tudományon belüli normáinak oktatása és egy 'racionalitási ideál' támogatja a *tényeken* alapuló kritikai gondolkodást. A vizsgált példák pedagógiaiilag időszerűvé teszik, hogy a tudományról tanított tartalmakat egyre inkább kiegészítsék a 'társadalomba ágyazott tudomány' ismeretét támogató tartalmak. A 21. század tananyagait már érdemes úgy felépíteni, hogy a tanulók a felvilágosodás normáit éppúgy megismerhessék, mint racionalitásuk korlátait és a tények konstrukciójának és terjedésének folyamatait.

Tudomány és komplexitás a 21. században

Kiindulópontom Warren Weaver röviddel a második világháború után íródott esszéje. A *Tudomány és komplexitás* (1948) egyfelől áttekintést adott a modern tudomány megjelenése óta eltelt három és fél évszázadról, másfelől nagy előrelépést követelt kora tudományától. Az oktatás tudományképét ma is jelentősen alakító területek sikereit Weaver úgy jellemezte, mint a tudomány klasszikus korszakát 1900 előtt: általában kétváltozós vizsgálattal, statisztikai módszerekkel rendkívül hatékonyan tudtuk modellezni a világ számos jelenségét, ez az egyszerűség vagy a rendezetlen összetettség kutatásának kora.

A technológiai fejlődés eredményei ellenére, ahogy Weaver 1948-ban írta, a tudománynak az elkövetkezendő 50 évben meg kell tanulnia kezelni a szervezett komplexitás problémáit, hiszen a biológia és az orvosi kérdések jelentős részében nem tudjuk elkerülni az élő, komplex módon szervezett anyag modellezésének kihívásait. Weaver programot adott a következő generációk számára és komoly fejlődést követelt meg nemcsak a tudománytól, hanem a társadalomtól is:

„A hatalmas szakadékot, amely annyira fenyegetően tátong a tudomány, a hatalom és a hatalom bölcs felhasználásának képessége között, csak nagy és sokféle törekvéssel lehet áthidalni. Jobban meg kell értenünk az egyéni és a csoportos viselkedést!

Javítani kell a különböző nyelvű és kultúrájú népek közötti kommunikációt, valamint a különböző érdekeket képviselők közötti kommunikációt, akik azonos nyelvet használnak ugyan, de gyakran veszélyesen eltérő jelentésekkel. Forradalmi előrelépést kell elérnünk a gazdasági és a politikai tényezők megértésében. Fejleszteni kell az önző, rövid távú érdekek – akár személyes, akár nemzeti – feláldozását, annak érdekében, hogy hosszú távon javulást érzünk el mindenki számára. Ezen előrelépések egyike sem érhető el, amennyiben az emberek nem értik, hogy mi is ténylegesen a tudomány. Minden előrehaladást egy olyan világban kell megtenni és elérni, amelyben a modern tudomány elkerülhetetlenül egyre növekvő befolyású” (Weaver, 1948: 544).

Bár a tudomány komoly előrelépéseket tett a szervezett komplexitás feltárásában, kevesen gondolják, hogy az így megszerzett hatalmat csak bölcsen használtuk. Weaver ösztönző szavai óta nem biztos, hogy kevésbé önzővé vált fajunk, vagy hogy az emberek jobban értenék, hogy mi a tudomány. Tudományos és technológiai fejlődésünk van olyan jelentős, hogy környezeti hatásunk miatt sokan a már *Antropocénnek* hívják a most zajló földtörténeti időszakot. Az *Antropocén* kora egyben a válság kora, az ember biológiai környezete, az az ökoszisztéma van válságban, amibe ágyazottan működnek társadalmaink: az ember felemelkedése az egyik nagy kihalási hullám okának tekinthető. Az antropogén klímaváltozáshoz, az ökológiai környezet válságához a társadalmi-kulturális-mentális környezet válsága társul. Megváltozott a tömegkommunikáció, ahogy erre a későbbiekben részletesebben is kitérünk, és egyre több olyan tartalmat fogyasztunk, ami korábbi viselkedéseink alapján szelektált. Ez felerősítheti a már kialakult előítéleteinket, ami immunizálhat az alternatívák figyelembevétele ellen. Ha az érzelmek és a szubjektív hiedelmek nagyobb szerepet játszanak a közvélemény alakulásában, mint maguk a tények, akkor kevésbé vagyunk racionálisak, jobban terjednek az összeesküvés-elméletek. Ha hajlamosabbak vagyunk érzelmi alapon álláspontot kialakítani, akár a tények figyelembevétele nélkül, akkor indokolt lehet kommunikációs kultúránkat *tények utáni világgént* azonosítani a befogadók viselkedése alapján (Krekó 2018).

Milyen tudománykép a leghasznosabb a következő generációk számára a most kibontakozó klímakatasztrófa évtizedeiben, és milyen tudománykép képes ellensúlyozni a tények utáni világ, a *post truth* életforma káros, az ész alapú, racionális vitát háttérbe szorító következményeit? Felkészült-e a hazai oktatásunk a jelenlegi helyzetre, kezeli-e a most kibontakozó folyamatokat az új NAT? Mielőtt ehhez a kérdéshez ér a tanulmány, röviden áttekintem, hogy a tudomány és szakértőiség viszonya miként változott. Tág tablót mutatok be, amiben az USA agytrösztjeinek (*think tanks*) átpolitizálódása éppúgy helyet kap, mint a tudomány autonómiájának sajátos hazai értelmezése, vagy a SARS-CoV-2 vírus és a Covid19 világjárvány első hullámának néhány tanulsága. A kommunikációs környezetben bekövetkező változások, a hatalom és a szakértői rendszerek konfliktusának áttekintése után egy pedagógiailag időszerű konstruktivista tudománykép konkrét javaslatával zárom a tanulmányt.

Agytrösztök, gondolattankok és mémgyárak

A most kiteljesedő digitalizáció a világ több országában együtt jár az intézményekbe vetett bizalom eróziójával és a véleménypolarizáció növekedésével. A szakértőiség és politikum egymásra utalt ökoszisztémájában is jelentős változások történnek a platformkapitalizmus megszilárdulásának éveiben. Az egyre komplexebb világ kihívásai közé tartozik, hogy meg tudjuk őrizni a deliberatív hagyomány értékeit, de a fejlett társadalmakban már jóval a közösségi média térhódítása előtt készen voltak azok a pénzt véleménynyé konvertáló intézmények, amelyek a növekvő bizalomvesztést és polarizációt indukálhatták.

Egy társadalomra nézve hátrányai lehetnek annak, ha csökken a bizalom intézményekben, vagy ha egyre kevésbé konszenzus- és vitaképes állampolgárok alkotják. Daniel Drezner az Egyesült Államok számos kutatási eredményét összegzi a folyamatokról (Drezner 2017): az 1960-as évektől csökkent a bizalom a kormányzatban és a szakértelemben, ami a 2001-es terrortámadások

után ugyan kicsit nő, de a 2008-as gazdasági válságot követően még alacsonyabbra esett. Nőtt a polarizáció az amerikai törvényhozásban, majdnem kétszer annyi a radikális, mint 20 éve volt. Még az egyetemeken is nőtt a polarizáció, csökkent a 'középre húzó' és mérsékelték aránya. Csökken a hitele a tudástermelő intézményeknek és a szakértői rendszereknek. A legjobban a vallásba vetett bizalom csökkent, de az orvoslás megítélése is romlott, a tudományba vetett bizalom egy ideig stagnált, az utóbbi években csökkenőben. Ugyanakkor nőtt azoknak a száma, akik kifejezetten úgy tekintenek a médiára, a tudományra vagy a politikumra, mint ami őket szándékosan manipulálni szeretné. Érdekes módon, ha valaki elég radikális nézeteket vall, akkor nagyobb a valószínűsége, hogy a másik oldal bizonyos nézeteit nem megvitatható alternatívának, hanem kifejezetten káros és veszélyes nézetnek látja. Vagyis egy polarizálódó politikai elittől nem is várható, hogy képes legyen újra megteremtteni az egységet (Drezner 2017, 43–71). A riasztó felsorolás könnyen folytatható, az alábbiakban csak néhány szempontot vázolok, ami segít megérteni az átpolitizálódás folyamatát és a hatás jelentőségét a változó médiafogyasztás tükrében.

Jól kutatott szervezettípus a szigorúan vett 'akadémiai' tudástermelés mellett működő szakértői rendszerek, az 'agytrösztök' (*think tanks*). A szervezettípus kialakulásában alapvető volt a 'filantrópai' szemlélet, az amerikai politikai váltógazdaságban a reformokban mindkét oldalon hatalmas szerepük volt, legyen az Reagan kínálati oldalt erősítő reformja, vagy akár a Medicare, Medicaid (McGann 2007: 128). A think tankek nem csak a törvényhozás számára nélkülözhetetlenek, hanem a közbeszédet is tematizálják (hatásukat és jelentőségüket jól vizsgálja Medvetz 2012a,b, Landry 2017). A probléma egyik gyökere ennek az intézménytípusnak az átpolitizálódása, aminek hatására a tudomány, a tanácsadás és politika arányai az utóbbi javára változtak.

Az egyik eredeti célja a legtöbb szervezetnek a közjó támogatása volt, de a 70-es évektől egyre inkább átpolitizálódott a szektor, híres példa az 1973-ban alapított *The Heritage Foundation*, és hírhedtek a konkrét ideológiai-politikai nézetek köré gyűjthető szakértők, legyenek azok a dohányzás káros hatását vagy épp

a klímaváltozást tagadók (Oreskes és Conway 2010). A *think tank* eredeti értelmében talán 'agytröszt'-ként fordítható, de az ezredforduló utáni világban már inkább 'gondolattank' a megfelelőbb kifejezés, amit, ahogyan az 1. ábra is mutatja, az USA-ban egyre kevesebbet alapítanak (McGann 2007: 10).

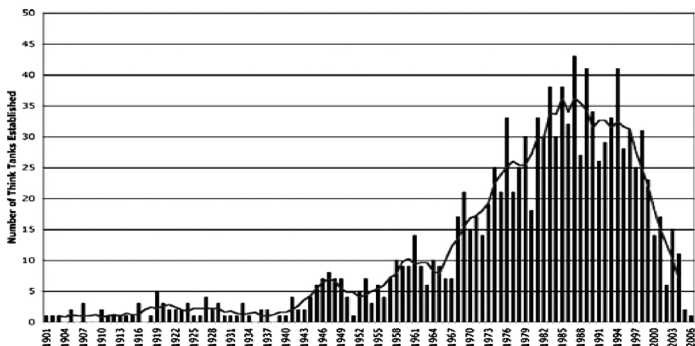

Figure 2.1 Number of new think tanks established per year

Note: The figure is based on preliminary data from the 2006 Global Think Tank Survey. The final data may diverge slightly from this data.

1. ábra. A *think-tankek* tündöklése és alkonya (McGann 2007: 10)

Már McGann (2007) írt arról, hogy a 2000-es évek után egyre nehezebb volt versenyképes és stabil szervezeteket működtetni (9. o.), és óvta a *think tankeket* attól, hogy a partizán politikai célokat szolgálják ki (74. o.). A 2008-as gazdasági válság után sok *think tank* hagyományos forrásai megcsappantak, más források után néztek, akár ipari, akár külső országbeli támogatók felé nyitottak, és így alakultak ki azok a háttér-infrasktruktúrák, amelyek az utóbbi évek nemzetközi manipulációs botrányai révén ma már elég jól ismertek (pl. Cambridge Analytica). 2015-től egyre gyakoribbak a manipulatív beavatkozások a digitális médiaterben, és a véleménypolarizáció ma már megdőbbsen olcsón erősíthető, hiszen gazdaságosan lehet mémgyárakat üzemeltetni

és álhíreket gyártatni, specifikus közönségeket (médiafogyasztói szegmenseket) befolyásolni.¹

A szakértők szerepének csökkenését mutatja az USA-ban, hogy a politika egyre kevésbé tart igényt a tudásterületek szakavatott képviselőire, például Trump elnök a hatalom átvételénél elődjeinél jóval kevesebb szakértőben bízott, helyettük barátok, rokonok segítségével, és a szándékos tudatlanság eszközeivel kormányoz (Lewis 2018). Ha immunissá szeretnénk válni a nehéz problémákkal szemben, akkor jobb, ha nem is értjük igazán ezeket a problémákat.

A tudomány és a szakértői hálózatok a világ komplexitását tárják elénk, ez a politikum rövid távú fennmaradásához tipikusan sem nem szükséges, sem nem elégséges, hiszen a világ helyett elég a 'világnézet' megértése és kezelése, a rövid és középtávú célok érdekében. Az igazság és a szakértői álláspontok negligálásának egyik legegyszerűbb módja, ha nem fordítunk különösebb figyelmet a tényekre, és kevésbé borzongunk meg a hazugságoktól. Trump elnök hamis állításait egy külön tényellenőrző szoftver ellenőrzi a *Washington Post* lapnál. Átlagosan hat hazugságot állapítottak meg naponta az első időszakban, de politikai feszültség növekedésével napi 10-re nőtt az elnöki hazugságok száma (Kessler, Rizzo és Kelly, 2019). E tanulmány írásakor már 18 000 feletti a szám, és az elnök megnyilatkozásainak már áldozatai is vannak (pl. klorokin-túlادagolás szövödményei miatt).

Amennyiben az a törekvés, hogy a rövid távú nyereségeket maximalizáljuk a hosszú távú költségek figyelembevétele nélkül, akkor jobb, ha nem is ismerjük a költségeket. Az USA példája jól mutatja, hogy még olyan preventív viselkedések is átpolitizálódhatnak, mint a H1N1 járvány kapcsán az oltóanyag használata.² A veszély negligálása a republikánus Trump-adminisztráció korai reakciójára is hatott a SARS-CoV-2 vírus megjelenését követően.

¹ Az álhírekről jó összefoglalót ad Aczél (2017) és a *Századvég* 84. száma.

² A szakértői bizalom csökkenését és a médiafolyamatokat jól elemzi (Stollorz 2013).

Ha egy politikai kultúrában a befolyásolás jelentősen épít a hihető hírek és nem a valóságot közvetítő hírek előállítására, ott a politikai szereplők nem álláspontjaikkal nyernek, hanem jól pozicionált rágalmaikkal, álhíreikkel és hazugságaikkal. Így 2015-ben egy amerikai hadgyakorlatról az amerikai republikánus szavazók körében elterjedt, hogy koncentrációs táborokat akarnak létrehozni: a háttérben orosz dezinformációs trolltevékenységet találtak. A polarizációt az elnökválasztási időszakban *mindkét* oldalon erősítették az orosz chatbotok és IRA-trollok. Hashtagelemzéssel kimutatható a dezinformációs kampányok hatása, ami erősebb lehet a kevésbé homogén, még kevésbé polarizált közösségben (Howard et al. 2018, Stewart et al. 2018). Ezekben a percekben is ezrek dolgoznak azon, hogy fokozatosan kiépüljön az orwelli *újbeszél* (Newspeak) helyi dialektusa, ami a bizalomvesztés és polarizáció további forrása lehet.

A megnövekedett tartalomfogyasztási szabadság egyben a kiszolgáltatottság növekedésével is együtt jár. A platformkapitalizmus óriásai (Facebook, Amazon, Google) hatalmas populáció adatait megszerezve piaci – és közvetve véleményformálási – előnyökhöz jutnak. Az adatok megszerezhetősége és a hirdetések targetálhatósága minden korábbinál hatékonyabban tud manipulatív üzeneteket felhasználók csoportjai számára eljuttatni, aminek konkrét társadalmi veszélyeit már évek óta tapasztaljuk. Shoshana Zuboff a megfigyelő kapitalizmus fogalmához kapcsolja azt az üzleti és manipulációs modellt, ami az emberi tapasztalatokat nyersanyagként használja, és az adatokkal dolgozó algoritmusok nemcsak felismerik, hanem formálják is a viselkedésünket (Zuboff 2019). Ezeket a folyamatokat úgy tervezték meg, hogy csökkentsék az önállóságot, és bizonyosfajta viselkedésre késztessék a felhasználót, ennek veszélyeit és hatásait sokan vizsgálják a véleménybuborékok és visszhangkamrák kapcsán. A probléma komplex, hiszen nemcsak a tartalom fogyasztása, hanem annak megosztása és az új tartalmak előállítása is járhat – esetleg előre nem is látott – következményekkel.

Ma már állampolgárok is generálják azokat a téves hiteket, amik ideológiai célokra mobilizálhatók, és gyakran veszélyes követ-

kezményekkel járnak. 2016-ban a Wikileaks szivárogtatott e-mailjeiben egy reddit-thread összeesküvést keresett: mit jelent a 'pizza', 'kolbász' stb. A social media ártatlannak tűnő konspirációs elmélete, a 'Pizzagate' kiderítette, hogy demokraták titokban gyerekeket molesztálnak a Comet Ping Pong pizzázóban.³ Gyűlöletkampány indult, és a fenyegető levelek után egy hazafi fegyverrel tört az étterembe, aki lövöldözni kezdett a (koholt) veszélyeztetett életek megmentésének érdekében. Ártatlan-e az 'értelmezés', ami majdnem vérfürdőt eredményezett? A felelősség kérdését vizsgálva ezek az esetek mutatnak rá, hogy a közveszélyt köthetjük egy emberhez (a lövöldözőhöz), de a tett számos *agens*, egy kommunikációs ökoszisztéma terméke, ahol a tettes olyan reprezentációs környezetben élhetett, ahol többségi véleményként tartották igaz ténynek az állírt.

A hozzáférés szabadsága az információhoz a mai médiakörnyezetben nem jelenti azt, hogy az állampolgár autonómiája ne lenne veszélyben.⁴ A közösségi média olyan populációkban válik meghatározó információforrássá, ahol tipikusan nem vagy nem kellőképp felkészített a befogadó.

A tudomány autonómiája, bizalom a szakértőben: közös kultúránkaink

Talán nem alap nélküli azt állítani, hogy a racionális vitaalapú konszenzuseresés – aminek legjobb példáját a tudomány adta – egyre kevésbé része a kultúránknak. Az előbb említett, részben politikai, részben gazdasági, részben kommunikációs gyakorlatokhoz

³ Magyarul ezt és további példákat ismertet Forrai (2020).

⁴ A platformkapitalizmus a tudományban is érinti a szabadság, felelősség és kiszolgáltatottság triászát, erről jó áttekintést ad Mirowski (2018), tárgyalva a tudományon belüli problematikus folyamatokat, mint a cikkek visszavonásának ugrásszerű növekedése az elmúlt évtizedben, valamint a tudomány menedzselésében felerősödő trendeket, mint a szcientometria új eszközeinek és mérőszámainak használata.

köthető folyamatok a világ sok országában fenyegetést jelentenek a felvilágosodás több alapvető értékére. Nőtt a rossz minőségű, téves, torzító, részleges, érzelmekre ható vagy manipulatív tartalom, sok esetben a súlykölő üzenetek száma. Egyre több a dezinformáció, ahogy az a Covid19 járvány kapcsán is már vizsgált (W1), és nő a vélemény-polarizáció társadalmi csoportok között, vagyis felerősödtek bizonyos társadalmon belüli ellentétek az erre fogékony populációkban.

Az internet nyitottsága, az egyre demokratikusabb hozzáférés az információhoz a képzett és tájékozott közönség helyett dühös polgárok seregét hozta létre, akik elítélik az intellektuális eredményeket, és egyre kevésbé bíznak a tudományban. A meghatározó információforrássá váló közösségi média úgy terjedt el, hogy sem a tartalomfogyasztás, sem a tartalommegosztás következményeire nem felkészült sok használója. *A szakértelem halála* című munkájában Nichols (2017) a további okok közt kiemeli a 'hallgatói igényeket' kiszolgáló felsőoktatást, a hírtelevíziózás és az új újságírói gyakorlatok terjedését is (ehhez lásd Tófalvy 2017). Ha a saját szakértelmüket túlértékelő állampolgárok elég nagy számban vélik úgy, hogy senki más nem tud náluk többet, képesek annyira erodálni a demokratikus intézményeket, hogy társadalmuk populisták vagy technokrata (legrosszabb esetben mindkettő) irányban változzanak (Nichols 2017).

Bár mára tudománya van a demokratikus döntéshozatalnak (Dryzek et al. 2019), a jó politikai döntéseknek ez a forrása hajlamos elsohervadni, ha egy kultúra nem tartja fontosnak a deliberatív normák ápolását és fejlesztését (Parkinson és Mansbridge 2012). Sok hatalmi rendszer úgy tekint a kultúrára és egyre inkább a tudományra is, mint a befolyásolási lehetőségek egyikére, amelyen keresztül képes fenntartani hatalmát. És azokban a társadalmakban, amelyekben a konszenzussáv, az ún. Overton-ablak már eléggé eltávolodott a deliberatív kultúra normáitól, a tudomány és a szakértőiség könnyen elértéktelenedik.⁵

⁵ A bizalomvesztés az intézményekben számos módon jelentkezhet, pl. Magyarország esetében az EU-átlagot jóval meghaladó mértékben

Az *Antropocén* legújabb világiárványa, a Covid19 pandémia alatt a hatalom és a szakértőiség viszonya szokatlanul nagy műsoridőben tematizálódik világszerte. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ez a funkcionális tudományos alfabetizmus eddigi legnagyobb globális tesztje. Azokban az országokban, ahol erősebb deliberatív hagyományokat találunk, és a tudományos szakértelem szervezen izesül a politikumba, a hírműsorokban az epidemiológiai modellekről beszélnek a szakértők, a várható halálozások számáról vitatkoznak az eltérő *policy*-döntések vitáiban, részletes demográfiai és területi adatokat adnak ki a hatóságok. Tény- és szakértőalapú a diskurzus. A szándékos ignorancia birodalmaiban, ahol az intenzív dezinformációra épülő struktúrák jelentősége növekedett, vagy autoriter és/vagy populista a vezetés, könnyebben megnő az ún. bizalmi olló, a távolság a hivatalos narratívák és az állampolgárok véleménye között. A korai időszakban gyakori a politikusok részéről a szakértők és a veszélyek leértékelése (USA, Brazília), a tényleges történéseken, primer valóságtól gyakran és könnyen jelentősen eltávolodnak a szekunder valóságok, a téves képzetek, amik káros és veszélyes tetteket is ösztönözhetnek.

A járvány feltárja a gyengeségeket az orvosi intézményrendszerekben, politikai berendezkedésekben. Megmutatja, hogy a mai médiakörnyezetben a korábbiaknál is nehezebb a kritikai gondolkodás művelése a felelős állampolgárok nevelése érdekében. A probléma globális, még ahol az oktatás minősége kiemelkedő, ott sem garantált a populációsztintű reakció: nemcsak a világ legjobb egyetemei közül található meg szokatlanul sok Angliában, hanem a vírus terjedéséért felelősnek tekintett és megrongált 5G telekommunikációs átjátszótoronyokból is.

Az észalapú diskurzusok apályos időszaka (Bail et al. 2017) átalakította a tudomány és politika viszonyát. Nagyon kevesen gondolják azt, hogy egy egészséges demokráciának nincsen szüksége egy autonóm tudományos közösség szakértelmére, ugyanakkor a demokráciának terjedőben a deliberatív kultúrát figyelembe

gondolják, hogy a korrupciót nem érdemes jelenteni, mert a felelősöket nem büntetik meg (W2, Eurobarometer, 2020. június 20.).

nem vevő felfogása. Több politikai kultúra nem elsősorban cél-nak tekinti a tudományt, hanem eszköznek, például a gazdasági-politikai felemelkedés eszközének. Az igazság 'menedzselésén' túl a tudomány 'menedzselése' is veszélyezteti az autonóm szakértői rendszereket.

Számos példán keresztül bemutatható, hogy a tudomány és a politikum milyen kapcsolata jellemzi a 21. század fejlett társadalmait. Az eredetileg mexikói Luis Reyes braziliai terepmunkája alapján az ottani tudós-kollégák hasonló folyamatokat élnek át, mint a hazaiak, és nem csak a lineáris innovációs modellek melletti elköteleződés vagy a genderképzések megbélyegzése miatt. A szabad vitára és kritikára épülő tudomány akkor működik jól, ha a hatalommal rendelkező ágensek nem személyes érdekeik alapján döntenek. Ugyanakkor 2013 óta a szabályozás inkább vette figyelembe az oligarchák igényeit, mint a tudósok és kutatók tényeit: legyen szó az esőerdők kiirtásáról, vagy az őslakos közösségek kitelepítéséről, számos problémás és veszélyes döntést hozott (Reyes-Galindo et al. 2019). A felelősségteljes kutatási és innovációs gyakorlat (RRI-Practice) brazil implementációjának felmérői azzal szembesültek, hogy a tudomány központjaiban, a legfejlettebb liberális demokráciákban kidolgozott program nincs felkészülve arra, hogy mennyire másként működtetnek intézményeket a brazilok, ahol még a javító szándékú kritikát is könnyen külső beavatkozási kísérletnek látják: a tudományos RRI ökoszisztéma kívülről nem nagyon javítható, mert a politikum már eluralta a kutatás intézményrendszerét.⁶

Mielőtt egy másik példát is bemutatok a politikum és az autonóm szakértői rendszer konfliktusáról, érdemes röviden jellemezni a két rendszer inherens ellenérdekeltségét. A modern tudós dilemmáját Arthur Koestler úgy fogalmazta meg, hogy a tudósnak valamiféle tudathasadásban kell élnie, egyfelől *sub specie aeternitatis*

⁶ A politikai nyomás hatására szervezetekben megnőhet a hibás reakciók száma, a rosszul működtetett technotudomány veszélyei elég nyilvánvalóak (Tanács János a csernobili katasztrófán keresztül mutatja be a tipikus döntéshozatali hibákat, W3).

törekszik tudományos céljai felé, tudván, hogy „...a pusztá kutatásnak nincs közvetlen jelentősége az emberiséget gyötrő kór tekintetében. A távoli galaxisok, amelyeket rádióteleszkópjainkkal vizsgálgatunk, nem fogják jóllakatni az éhező milliárdokat, és az elnyomottaknak sem hoznak szabadulást. Még az alkalmazott biológiai és társadalomtudományi kutatások is hosszú távú programokat vázolnak fel, és magától értetődő ténynek tekintik, hogy mindenre bőségesen van, illetve lesz idő; hogy a következő nemzedék ott fogja folytatni, ahol mi abbahagyjuk...” Eközben azonban azt is tudja, hogy „...talán nem is lesz holnap, és erős kísértést érez, hogy hagyjuk a fenébe a galaxisokat, kíváncsiságunkat, találgatásunkat és erőfeszítéseinket összpontosítsuk arra, hogy mégiscsak legyen” (Koestler 2019: 76).

Mivel egyfelől a tudomány szabadjára engedve felszívja a társadalom erőforrásait, a hatalom nem engedheti meg a tudomány teljes autonómiáját. A tudomány folyamatosan (exponenciálisan) növekvő forrást használna fel, és fokozatosan minden policy-döntésben egyre fokozottabban kellene figyelembe vennünk egyre többféle szakértőt. A szabályozói döntések drágábbak és lassabbak, ha kiterjedt szakértői hálózatokat kell mobilizálnunk. Ahogy egy korábbi tanulmányában Pléh Csaba fogalmazta meg a tudás- és hatalomvágy feszültségét: „A modern tudomány önképe Galilei óta a szabad vizsgálódás és az autonómia köré épül. Ezt deklarálja ma a magyar alaptörvény is. Ugyanakkor a politikus számára ez az autonómiaigény állandó fenyegetés, és kicsúszva a társadalmi-politikai kontroll hatálya alól a tudomány úgymond önfenntartó kaszttá válik” (Pléh 2015: 63).

Másfelől sosem lehet a politikum célja, hogy teljesen a szakértőkre bízza a döntés-előkészítést. Ugyanakkor a tudományt tipikusan nem szorítja látványosan a sarokba a politika, hiszen szüksége van a szakértőkre, hogy azokra hivatkozhatson. A tudomány autonómiája fontos értéke egy demokráciának, ahol a nép ugyan hatalmat megszavazhat, de a tudást a hatalom számára egy elfogulatlan és autonóm szakértői rendszer szolgálja legjobban (Collins és Evans 2017). A hatalom számos esetben szakmai kérdésnek és szakértői döntésnek állít be döntéseket, depolitizálja azokat.

Így a tervezett módosítás úgy mutatható be, mint ami ‘szükséges’ vagy legalább indokolható.

A politikum is károssá válhat, ha nem garantál elégséges autonómiát, hiszen hajlamos eltorzítani a fejlődés, gazdagodás és közjó új csíráit, ami a tudósok és szakértők vitáiból emelkedhet ki. Mivel szüksége van a tényalapú narratívákra, hajlamos ideológiával keverni az autonóm tudományt (ennek hazai példája a Veritas vagy a Magyarságkutató Intézet megalapítása). Több ponton nyilvánvaló, hogy más alapl működést látunk a tudományban és a politikumban, hiszen a modern tudományban a sikeres működés egyik legfontosabb eleme az önkorlátozás. Ha egy poszt-doktor rájön arra, hogy témavezetőjének elmélete hibás, akkor a tudomány és így a *közösség* érdeke az, hogy ez a tudás éppúgy megvitatható legyen, mint az az elmélet, amit az új gondolat felváltani hivatott. A jó tudományos gyakorlat az, ha a témavezető nem rendreutasítja a felfedezőt (amit rövid távú érdekei indokolhatnak, és hatalma lehetővé tenne), hanem igyekszik a felfedezést akkomodálni, és felhasználni a csoport kutatásaiban. Ha a közösség tudományos, akkor a hatalommal nem élés jóval inkább jellemzője, mint ha pártos, politikai alapon szerveződött. A politikumban az ellenvéleménnyel bíró vagy épp ‘rosszul’ szavazó képviselő gyakran büntetést fizet, háttérbe szorítják a különvéleményt.

Racionálisabb egy autonóm szakértői rendszerben bízni, mint egy politikai csoportban, mert ha úgy hoznak döntéseket a politikusok, hogy nem veszik figyelembe, és nem mérlegelik a szakértők tudását, akkor milyen garanciát érez az állampolgár arra nézve, hogy jók, észszerűek és megalapozottak a szabályozói döntések? Ennek fényében érdemes felvillantani az MTA-kutatóhálózat átszervezésének kontextusát és megindokoltságát, hiszen az ELKH kialakítása a hazai szakértői rendszer és a kutatási infrastruktúra nem elhanyagolható hányadát érintette. Hogy lássuk az arányokat, a vitatott és átcsoportosított összeg néhány százaléka a közel ELTE méretű intézmény, a nyilvánvalóan innovatív kínai Tsinghua Egyetem éves költségvetésének.

Kis magyar tudományfinanszírozás

Az emberek még írni sem tudtak, nemhogy a demográfiával foglalkoztak volna, amikor már évezredek óta olyan fejlettek voltak technológiailag, hogy egész fajokat ki tudtak irtani. A modern tudomány születésével az ember hatalma minden korábbinál nagyobb lett. Ma már leginkább csak szimbolikus értelemben küzdünk a *fennmaradásért*, és ha értelmezhető a verseny országok közt, akkor ebben a versenyben az egyik legnagyobb segítség, ha a tudomány és a kutatás-fejlesztés minél több támogatást kap. Mindig a tudomány születésénél leginkább bábáskodó kultúrákat tekintjük igazán fejlett társadalmaknak, a magas életminőségű országok gyakorlata alapján a K+F finanszírozás a GDP 2-3%-a.

Hazánk nem a középkor óta működő egyetemeiről vagy a 17. század óta működő akadémiájáról ismert, hanem a 18. században alapított szakiskoláiról (mezőgazdaság, földmérés, bányászat), és 19. században születő Akadémiájáról. Jelentős késéssel és az alkalmazott, mérnöki tudományokon keresztül kapcsolódtunk be a világ tudományosságába. Az ilyen nehéz örökség esetén a tudománynak újra és újra legitimálnia kell autonómiáját, vagyis a társadalom vagy a politikum felől nem magától értetődő az autonómia haszna.

A független szakértőiséget szükségtelennek tartó attitűd több hazai kormányzat számára is szimpatikus volt, egy korábbi, emlékeztető vita azután robban ki, hogy Kóka János (akkori gazdasági miniszter) a fiatal közgazdászok 2005. április 2-án tartott országos találkozáján a következő kijelentéseket tette: „Az MTA-nak azon területeit, amelyek nem szolgálják közvetlenül a versenyképességet, a földdel kell egyenlővé tenni, mert csak porosodó iratokat gyártanak” (a vitát részletesen elemzi Sallay 2010). Ez a korábbi vita még hagyományos érvekkel folyt az alkalmazott és alapkutatások hasznáról, de a 2018–19-es konfliktust az MTA kutatóintézeteinek jelentős forrásátcsoportosításáról nem könnyű szakmai vitaként elemezni. A jelentős szabályozási változást megelőzően nem voltak elérhetőek rövid vagy hosszú távú előrejelzések, jövőképelemzések, nem voltak szakmai előtanulmányok, amelyek

indokolták volna az új struktúra kialakítását. Észalapú indokok nélkül technikailag át lehet szervezni az MTA-kutatóhálózatát, de ha nincs olyan megismerhető tudáslapú bizonyíték, ami alátámasztaná azt, hogy az akadémiai kutatóintézetek ilyen formájú átalakítása indokolt, akkor nem könnyen védhető az az állítás, hogy jó célok érdekében történik az átalakítás.

Az álláspont kifejtetlensége és az inkonzisztens kormányzati kommunikáció miatt a szakértők támogatását a politika nem tudta megszerezni. A tudomány és politika legutóbbi hazai afférja azt mutatta, hogy a hatalomnak nincs szüksége autonóm tudományra, elég néhány tudós, akik nevével azt mímelheti, hogy tudományos értékeket képviselnek az új döntéshozók.

A 'jó kormányzás' (good governance) példájának akkor tekinthető a tudástermelés intézményeinek megreformálása, ha tudományos adatok és modellek felhasználásával hozzák meg azokat a változtatásokat, amelyek kihatnak az intézményrendszer működésére. A bizonyítási teher a változtatást kezdeményező félen volt, ám a minisztérium honlapján megjelenő: „A kormány célja, hogy több kutatás legyen, több támogatásból” (W4, 2019. június 12. 16:04, ITM Kommunikáció) nem indokol, csak indokoknak állítja be a részleteket, és pozicionálja a döntést. Az értelmezést megnehezíti, hogy a minisztériumi indoklás hangsúlyozza az 'autonómiánövekedést', miszerint „A változásokkal a kutatóintézeti hálózat autonómiája nő, hiszen közvetlenül a Parlament, és nem egy választott tagokból álló köztestület alá kerülnek”. Míg az első tagmondat alapján nem ütközik Alaptörvénybe a változtatás, a második tagmondatral együtt az állítás hamis. A szakértőiség kapcsán a policy-irodalomban nyilvánvaló a demokrácia és a szakértői rendszer konfliktusa, valamint hogy a szakértői rendszer autonómia nem akkor nő, ha közvetlenül vagy közvetve a demokratikusan választott hatalom irányítja a tudományt (lásd pl. Collins és Evans 2002, 2007).⁷ Az *újbeszél* magyar dialektusában az 'au-

⁷ A tudomány autonómiájának klasszikus modellje mellett több szerző demokratikusan ellenőrzött tudományról beszél, illetve hibrid modelleket javasolnak.

tonómia' új jelentése: egy közösség autonómiája nő, ha vezetését néhány delegált kezébe adjuk, akiket a politikai rendszer nevez ki ahelyett, hogy saját meritokratikusan szerveződő testületei irányítanak, és a közösség maga választaná meg vezetőit.

A nyilatkozat jól mutatja azt is, hogy csökkent a bizalom a szakértőben, a bizalomvesztésre az intézményi válasz az egyszerűsítés, a teljesítmény vizsgálata helyett a teljesítményt számszerűsítő mérőszám növelése a cél (vö. Margitay 2010). A nyilatkozat mérőszámokhoz köti az elvárásokat: „megteremtjük az egységes, teljesítményalapú forráselosztás feltételeit”, de csak a tudomány-metria mérőszámok kiválasztása után lehetne észalapon megvitatni a javaslatot.⁸

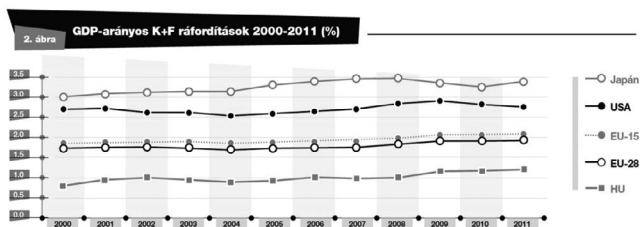
A tudomány politikum alá rendelése lehet jogos, ugyanakkor a magyar kutatásfinanszírozás átalakítása nem volt indokolt az átérőszakolás idején. Utólag kiderülhet, hogy az ötlet zseniális, bár (mint policy-döntés), az átalakítás nem egy racionális érvalapú deliberatív folyamat eredménye. Az átalakítás egyik indoka a mérsékelt innovációs teljesítmény volt, ezért most csak egy, a KFI stratégiában (W6, „Befektetés a jövőbe – Nemzeti Kutatás-fejlesztési és Innovációs Stratégia [2013–2020]”) hangsúlyosan szereplő mutatót vizsgálók, a nemzetgazdasági szinten aggregált, saját kutatás-fejlesztési ráfordítások (Gross Domestic Expenditure on Research and Development, GERD) és a bruttó hazai össztermék (Gross Domestic Product, GDP) arányát.

Az elfogadott KFI-stratégiát megelőző években a hazai tudomány lemaradása az élmezőnyhöz mérve keveset csökken (lásd 2. ábra) a K+F finanszírozás 2014-től 1,4% feletti (3. ábra). Az MTA–ITM-konfliktus idejére már világossá vált, hogy a politikum saját elvárásait alulmúlta, hiszen évek óta kisebb pl. a K+F finanszírozás aránya az elvárhatónál. A 4. ábra mutatja, hogy az ITM

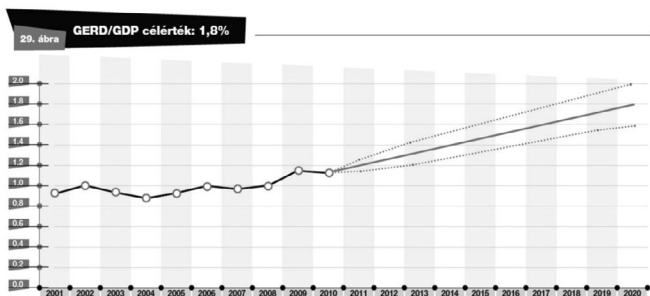
⁸ Korunk névtelen lejárato irodalma már átvette az értékelési rendszert, és bizonyított tudósnak tekinti azt, akire gyorsan sok hivatkozás utal, és bizonyítottan nem tekinti szakértőnek azt, akire nem, anélkül hogy pl. figyelembe venné a szakterületeken az eltérő citációs felezési időt, vagy egyéb szcientometriai részletkérdést (W5).

döntésében indokolt, hogy többletforrásokat biztosít az évtizedek óta alulfinanszírozott szektornak, hisz évek óta alulteljesítjük az elfogadott stratégiai célokat.

Ha a nem megfelelő teljesítmény okait keressük, akkor a 4. ábra talán segíthet, az EU-s átlag bár a fejléc fölött ábrázolható, és az igazi innovátorok (pl. Dél-Korea) K+F ráfordítása az ITM logója fölött található. A mérsékelt innovációs teljesítményért a politikum minden bizonnyal felelősségre vonható a nem tudományra fordított milliárdok miatt, de ismereteim szerint egy politikust sem marasztaltak el vagy mentettek fel állásából, mert alulfinanszírozta a tudományt. A KFI-stratégia 2020-as K+F finanszírozási célja akár teljesülhet is a Covid19-re adott krízisválasznak köszönhető recesszióban, hiszen jelentős GDP-csökkenés várható.

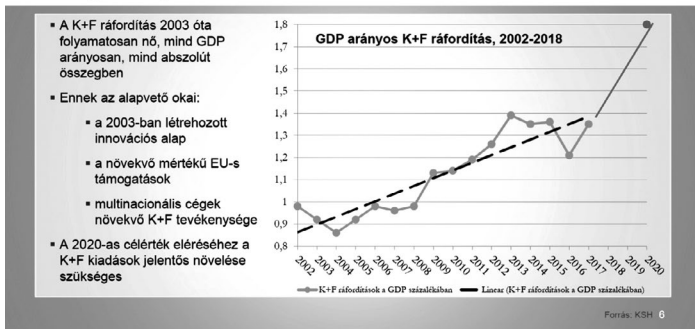
2. ábra. „Befektetés a jövőbe”, KFI-stratégia (W6, 11. o.)

Forrás: 2010. évi KSH közlések

3. ábra. „Befektetés a jövőbe”, KFI-stratégia (W6, 87. o.)

Az EU a KFI versenyképesség növelése érdekében 2020-ra a GDP 3%-nak megfelelő kiadást tűzte ki célul, amelynek a reálisan elérhető értéke 2,2-2,3% lehet. Magyarország célkitűzése 2020-ra: 1,8%

4. ábra. Megújuló KFI-stratégia és szakpolitika, Szigeti Ádám
(Innovációért felelős helyettes államtitkár) Budapest, 2019.05.02. (W7, 6. dia)

Nem könnyű tudományra nyitott emberfőket nevelni egy olyan kultúrában, ahol a hatalom nyilvánvalóan nem önkorlátozó. A tudomány autonómiájának rendszerszintű csökkentése sem hungarikum, több országban is veszélyben van a tudomány függetlensége. Ezenfelül számos országban kezdenek nem értékkelé válni a deliberatív hagyományok, az észalapú diskurzus, a szakértők és tények tisztelete: deliberatív kultúránk kezd elillanni, és egyre kevésbé hatja át a társadalom működését.

A szakértőiség és tudomány képe: az oktatás deliberatív megközelítése felé

Sok országban jól mérhetően csökkent a bizalom a tudástermelő intézményekben, azokban a szakértői rendszerekben, amelyekről a problémák világos leírását és orvoslásuk lehetséges módjait váránk. Az antropogén klímaváltozás körüli vita, vagy számos hasonló, társadalmakat megosztó kérdés (brexit, GMO-k engedélyezése) azt mutatja, hogy a legtöbb országban fontos kérdésekben nem értenek egyet a közösség tagjai, ráadásul növekszik az álláspontok

közi távolság, a véleménypolarizáció. Ha olyan folyamatokat vizsgálunk, mint pl. a brexit, ez érthető is: az Igenek és Nemek zászlói köré egyszerű táborokat szervezni, és már azelőtt megosztható egy társadalom, mielőtt megtudnánk, hogy mit is jelent az Igen vagy a Nem. A vitatott kérdések bonyolultak, a véleménycseré során több komplex álláspontot kell értékelni, és a vita kiterjedt polilógus, nem egyszerű dialógus, vagy Igen/Nem eldöntendő kérdés (Lewinski & Aakhus, 2014). A jó álláspont egy ilyen kérdésben csak bonyolult, részletgazdag és a legtöbb polgár számára alig érthető lehet, míg a társadalmat mobilizáló táborok hívó szavai egyszerűek, gyakran ismételték (sulykoltak). A hagyományos demokraciamodellek dialógusai helyett a 'gondolattankok' és az *újbeszél* határozzák meg a közbeszédet, elértéktelenítve a szakértői tudást: „porlik, amortizálódik a demokrácia intézményrendszerébe vetett közbizalom a világban”, ahogy az Országgyűlés elnöke jellemezte a mai helyzetet.⁹

Ezenfelül a globális trenden túl az adott kultúra specifikumait is jó figyelembe venni, ha meg akarjuk menteni a racionális diskurzusok és álláspont-egyeztetések kultúráját. Itt csak két tényezőre hívom fel a figyelmet, ami miatt indokolt Magyarországot különösen fenyegetett térségnek tekinteni. Az egyik a terjedőben levő demokráciafelfogásunk, a másik szakértőiség, a politikum és az állampolgárok közötti viszonyok.

Jelentős a különbség a között a demokráciafelfogás között, amely a többségre, a népképviselőre, a választói jogra, az évenként legfeljebb néhány szavazásra helyezi a hangsúlyt, és a között, amely a közösségre, egy deliberatív vitakultúrára, a kompromisszumkeresésre és a közös cselekvési alap létrehozására, valamint megújítására is komoly súlyt fektet (Parkinson 2006). A 'szavazat'-alapú demokráciafelfogás könnyen fordul a 'véleményegyeztetés' hagyománya ellen.¹⁰ A markánsan 'vote' és nem 'talk' alapú

⁹ Kövér László, Kossuth Rádió, Vasárnapi újság https://index.hu/belfold/2020/05/03/kover_porlik_a_demokraciaba_vetett_kozbizalom/

¹⁰ Hogy csak egy magyar minisztert idézzünk: a kormány „ha megsértené a demokratikus normákat, nem választanák meg háromszor is” (W8).

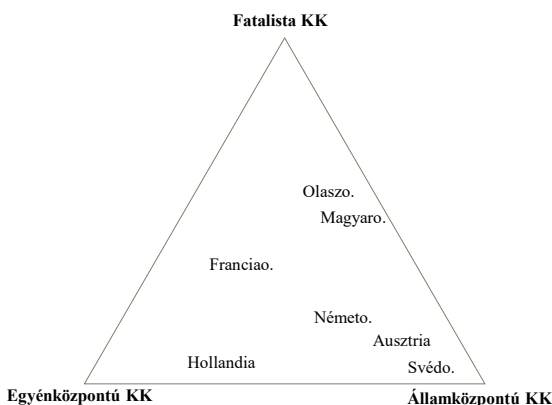
a demokráciafelfogás kultúráiban ugyanis nem magától értetődő módon szolgálja a közjó ügyét, ha szabadon gondolkodó és önálló döntésekre képes felnőtteket nevelünk.

Országonként igen eltérő lehet az állampolgárok viszonyulása a politikumhoz és a szakértőkhöz. Ezek az attitűdök sok módon mérhetők, megjelennek például abban, ahogy hozzáállunk a kockázatokhoz és krízisekhez. Egy ilyen összehasonlításban a magyar kultúrát nem tekinthetjük sem az egyén, sem az állam felé orientálódónak krízisek esetén, leginkább a fatalizmus jellemző hazánkra (Cornia, Dressel és Pfeil 2014). Bizonyos kultúrákban a katasztrófák és krízisek kapcsán az egyéni teljesítmény kerül előtérbe (mint Hollandia), más kultúrákban az állam sikeres működése (Svédország, Ausztria, Németország), míg egyes kultúrákban egyik sem (Olaszország, Magyarország). Ezekben a fatalisztikus társadalmakban a megkérdoztetek a kockázatokat kevésbé előreláthatónak tekintik, kevésbé bíznak a hatóságokban, és kevésbé várják el kockázatmegelőzést (5. ábra).

Amennyiben elfogadjuk, hogy egy olyan demokráciában élünk, amelyben fejletlen a vitakultúra, és a polgárok nemigen bíznak intézményeikben, különösen fontosá válik a kérdés, hogy a megváltozott médiakörnyezetben, a tudomány és a politika gyorsan változó erőviszonyai között miként érdemes a diákok felé kommunikálni a tudomány természetéről. A szakértői tudástermelő intézmények működésének ismerete iránti igény a fejlett demokráciák oktatásfejlesztésében évtizedek óta megjelenik, és a hazai szakirodalomban is feltűnik:

Furcsa azt gondolni, hogy a (manipulálható) tömeg véleménye a demokratikus kormányzás értékeinek követését bizonyítaná, vagy a normák betartásának garanciáját adná. A 'demokrácia' előbbi felfogása – vagyis amikor állampolgárok szavazatai alapján valakik kormányoznak – maradhat sértetlen, ha például nem követik a vezetők a kompromisszumkereső tárgyalás vagy a véleménykülönbség-feloldási folyamat normáit, vagy akár nem garantálják a tudomány autonómiáját.

„a diszciplináris szemléletű természettudomány-tanítás helyett a természettudományos nevelés (science education) vált meghatározóvá. (...) Ennek érdekében a legfontosabb diszciplináris ismeretek átadása mellett a természettudományos gondolkodás (scientific reasoning), a kutatási készségek (inquiry skills, process skills) fejlesztése és a tudomány működéséről vallott nézetek (beliefs about the nature of science) formálása is hangsúlyossá vált” (Korom & Orosz 2020).

5. ábra. *Kockázati kultúrák ideáltípusok szerint*
(Cornia és Mtsai 2014: 16 nyomán)

Nemcsak a tudományos emberkép ismertetése vált fontosabbá, hanem a tudomány természetéről átadott tudás is, hiszen a tudomány fejlődésével az oktatás nyilvánvalóan nem tud lépést tartani.

Felkészült-e a hazai oktatásunk a jelenlegi helyzetre? Ezen a ponton kapcsolódik tanulmányom a már elfogadott alaptantervhez (NAT), azt vizsgálva, hogy mennyire segíti a képzés a ’felelősen gondolkodó és cselekvő’ állampolgár fejlesztését. A 2018–20-as NAT-vita egyik visszatérő eleme a szakmai tartalom kritikája,¹¹

¹¹ „Súlyosan korszerűtlen és hibás a nyelvváltozatok kezelése... a magyar nyelvre vonatkozó részei elavult nyelvszemléletre épülnek, didaktikai hibákat

és jóval kevésbé az az általánosabb, de nehezen megfogható probléma, hogy az iskola végére az emberek értik-e, hogy *mi a tudomány*. A rövid távú, önző érdekek feláldozását, a gazdasági és a politikai tényezők megértését Weaver olyan célokként írta le tanulmányában, amelyek csak akkor érhetőek el, amennyiben az emberek értik, hogy *mi a tudomány*, ami „elkerülhetetlenül egyre növekvő befolyású” (Weaver, 1948: 546).

Tudománykép a tények utáni világban

Ahhoz, hogy a most felnövő generációk megértsék a tudományt, biztos, hogy a kritikus gondolkodás fejlesztése az egyik elengedhetetlen kulcskompetencia. Bár hiányos a tudomány természetéről átadott kép az új NAT-ban, a kritikai gondolkodás fejlesztésének igénye több természettudományos tárgyban is szerepel. A kritikai gondolkodás a tények és a következtetések vizsgálatára tanít, rászoktat a szakértői hitelesség vizsgálatára, és ahogy az oktatásfilozófus Harvey Siegel fogalmaz: „...erkölcsi kötelességünk a tanulókat, a gyermekeket és mindenkit úgy kezelni, hogy tiszteletben tartsuk a személyét: ha nem neveljük őket kritikai gondolkodásra, akkor nem adjuk meg nekik a személyeknek kijáró tiszteletet” (Siegel 2017: 21).

A kritikai gondolkodás képessége ugyanakkor nem elég, a készséget gyakorolni, művelni és fejleszteni kell, valamint be kell ágyazni egy emberképbe és egy társadalomképbe. Az MTA Köznevelési Elnöki Bizottság véleményében a NAT 2018. augusztus 31-i koncepciójáról kiemelte, hogy „a tervezet nem mutat fel és nem is implikál átfogó emberképet”:

Nem derül ki, hogy a tanulóknak milyen tényezők hatására és miként alakuljon a személyiségfejlődése, motivációs rendszere és énképe, mire terjedjen ki, és milyen értékpreferenciákat

és tudományosan elfogadhatatlan elemeket tartalmaznak. Ezért kérjük azok visszavonását és kompetens szakemberek bevonásával egy – tudományosan és didaktikailag egyaránt korrekt – új változat kidolgozását” (W9).

tartalmazzon a társadalom- és természetképe. Mit jelent a rendszer résztvevői számára a tudás és a műveltség, illetve az ahhoz vezető út: a tanulás és annak kerete, az iskola. (...) A tanulási területek világából a természet, a történelem, a kultúra megismerése közben kimarad maga az ember, illetve az ember csak mint emberi test s mint a normatív szabályozás tárgya jelenik meg (W10).

Túlzás nélkül állítható, hogy az új NAT nem az autonóm megismerő ágens fejlesztését tartja elsődlegesnek, a következő évek diákjai sem kapnak például olyan emberképet, amiben a *konfirmációs előítéletét* és a megismerését és döntéseit torzító mechanizmusokat megismerheti. Saját becslésem alapján a fejlett oktatási kultúráktól kb. 20-30 éves lemaradásban van a „tudomány természete” (NOS, SSI) típusú tartalmak beépítése a tantervekbe hazánkban (összevetéshez lásd Chang, Chang & Tseng 2010).

Hazánkban még el sem kezdett beépülni a közgondolkodásba és oktatásba az ún. 'konszenzus-álláspont', aminek jelentősége a fejlett oktatási kultúrákban már visszaszorulóban van. Ez a középfokú oktatás végére (az USA-ban pl. K-12) a tudományról viszonylag realiztikus képet adó állításokat fogalmazott meg. A 'konszenzus-álláspont' olyan állításokból áll, amelyek világossá teszik, hogy nincs egy (kitüntetett) tudományos módszer,¹² a tudományos tudásunk elméletterhelt, bizonytalan (tentatív), előállítása képzeletet és kreativitást igényel, és a tudományos tudás beágyazott a kultúrába (Lederman et al. 2002). Az új magyar NAT több helyen hangsúlyozza, hogy van „lényege”¹³ a tudományos megközelítésnek, úgymint „objektivitás, reprodukálhatóság, ellenőrizhetőség, bizonyíthatóság”, és ez az elvont, absztrakt tudományfogalom, ami egységesnek állítja be a sokféle tudományt, hivatott

¹² Ez az oktatási standardokban is megjelenik, pl. az USA NGSS: „A tudományos vizsgálatok sokféle módszert használnak” (NGSS Lead States 2013: 4).

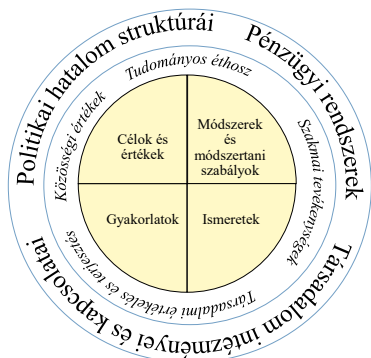
¹³ 5/2020. (I. 31.) Korm. rendelet. A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről 396. o. szintén itt „látja az áltudományos megközelítés lényegét (feltételezés, szubjektivitás, bizonyíthatatlanság), felismeri az áltudományosság-ra utaló legfontosabb jeleket”.

segíteni az eligazodást a mai médiakörnyezetben. A megbízható és nem megbízható információk megkülönböztetésének képessége több tantárgyban is előírt,¹⁴ de a tudományt még mind a mai napig a *módszer* alapján tekinti a NAT kitüntetettnek. Az ilyen tudományfelfogás mellett is nagyon jól terjednek azok az összeküvés-elméletek, amik *látszólag* megfelelnek több kritériumnak.

Pedagógiailag időszerű a szakértői rendszerek működésének megértését támogató oktatás, de hogyan tegyük minél könnyebbé a tudomány természetének oktatását? Nyilvánvaló, hogy a halatlanul komplex szakértői rendszereink nem egységes módszerrel dolgoznak, és ez a Covid19 járvány veszélyeinek megítélését is nehezíti, főleg, ha nem kultúrkinccs egy realiztikus tudomány-szemlélet. Talán a legfontosabb a módszertani normák kapcsolása a közösségi/viselkedési normákkal, vagyis a tudomány társadalmi beágyazásának realiztikusabb ábrázolása, ahogy például a terjedőben levő 'családi hasonlóság' modell ábrázolja (6. ábra, Erduran & Dagher 2014: 28).

Az esszencialista megközelítés nem veszi figyelembe az állampolgár kiszolgáltatottságát. A diák és az állampolgár viszonya a tudománnyal *mediált*, vagyis különböző kontextusokban (fizikaórán, orvosi rendelőben, szakértői tévévitában, online tartalmakban) más-más a diák a tudomány más-más arcait látja, gyakran ellentmondó üzeneteket kap. Egy olyan tudománykép, amelyben a *tényeken, objektivitáson* van a szinte kizárólagos hangsúly, elfedi a valóságot: tudomány nagyrészt láthatatlan az állampolgár számára, több szűrőn keresztül jut hozzá a tudományos eredmények nagyon kis százaléka, és az is torzítva (Stollorz 2013).

¹⁴ 5/2020. (I. 31.) Korm. rendelet. A Nemzeti alaptanterv kiadásáról: „tudjon kritikusan gondolkodni az adott természeti, környezeti problémáról, illetve hogy felismerje az áltudományos információkat, amely nagyban hozzájárul a felelős és tudatos állampolgári szerepvállalás kialakításához” (Természettudomány, 370); „érti a különbséget a tudományos és áltudományos információk között, konkrét példát mond a köznap életből tudományos és áltudományos ismeretekre, információkra” (Kémia, 396).

6. ábra. *A tudományt társadalomba ágyazó 'családi hasonlóság' megközelítés (FRA-kerék)*

Külső kör (12 órától): *Politikai hatalom struktúrái, Pénzügyi rendszerek, Társadalom intézményei és kapcsolatai*

Középső kör: *Tudományos éthosz, Szakmai tevékenységek, Társadalmi értékelés és terjesztés, Közösségi értékek*

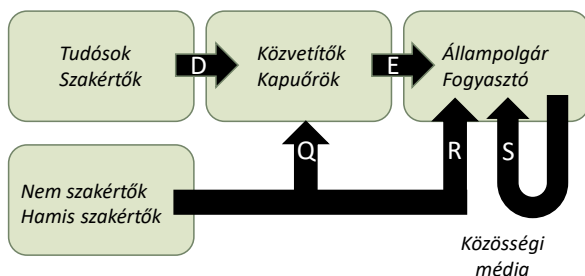
Belső kör: *Módszerek és módszertani szabályok, Ismeretek, Gyakorlatok, Célok és értékek*

ahol mind a tudomány módszereivel, mind a tudomány társadalmi beágyazásával megismerkedik. És segít, ha a tudományról tanított tartalmakat kiegészítjük a 'társadalomba ágyazott tudomány' ismeretével. Valamint nem hátrány, ha a kritikai gondolkodás fejlesztésébe beleértjük azt is, hogy a tanulók racionalitásuk korlátait is megismerhessék. A NAT nyelvén: a *tudomány* ismerete kapcsolódik a (jelenleg hiányzó) ember- és társadalomképhez és a médiaismerethez.¹⁵

A konstruktivista tudománytanulmányok eredményeit felhasználó 'teljes tudomány' megközelítés („whole science”) egyszerű fogalmi struktúrát ad, amivel bemutatható a tudomány révén előállított tudás útja a fogyasztóig. A 7. ábra a tudományos kommunikáció „madártávlatból” való értelmezéséhez a középiskolai tananyagok számára is adaptálható, és a tanulmány több

¹⁵ Ez utóbbi alátámasztásához lásd McDougall 2019.

példája is könnyen elhelyezhető rajta (Allchin – Hoettecke 2020). A megbízható tudományos állítások általában a három, viszonylag független felső tartományon át jutnak el a fogyasztókhoz. A tudományos újságírók és más média-szakemberek „kapuőrként” funkcionálnak, akik felméri és értelmezik a szakértők állításait (D), és szabályozzák és korlátozzák a szakértők és hamis szakértők indokolatlan állításait (Q). A fogyasztók és az állampolgárok felelősek a megbízható média azonosításáért (E) és más megkérdőjelezhető vagy megbízhatatlan forrásokból származó állítások kezeléséért (R). Az állampolgárok és a fogyasztók informális, peer-to-peer hálózatokon keresztül továbbíthatják az információkat, felerősítve bizonyos hatásokat (S).

7. ábra. Tudománykommunikáció „madártávlatból”

Fel kell ismerniük és szabályozniuk kell saját kognitív torzulásaikat és szűrőiket (E, R, S). (Allchin–Hoettecke 2020 alapján)

Felső sor: Tudósok/Szakértők, Közvetítők/Kapuőrök, Állampolgár/Fogyasztó

Alsó sor: Nem szakértők/Hamis szakértők, Közösségi média

Ahhoz, hogy jobb minőségű döntéseket hozhassanak az állampolgárok, elengedhetetlen, hogy értsék azokat a folyamatokat „a laborjegyzőkönyvtől a Facebookig”, amelyek a fogyasztóig juttatnak bizonyos tudományos állításokat. A ’tények ontogenezisé’ szemlélteti a 8. ábra, ahogy egy állítás episztémológiai fontos lépések sorozatán halad keresztül, „a kémcsőből a YouTube-ig”. Az információkat több ponton továbbítják és átalakítják, az információáramlás tipikus irányát nyilak jelzik. A nyilak nem jeleznek

okozati összefüggést vagy a szükségszerűséget, az állítás eredetét feltérképezhetjük a nyilak visszakövetésével. Mivel sokszor releváns a forrás a 'tényjelöltek' megítélésekor, az ellenőrzés az állítás megbízhatóságának értékelésér rámogatia.

A tudomány természete

A társadalomba ágyazott tudomány természete

8. ábra. A „tények ontogenezise” az oktatásban:
a tudomány természete és a társadalomba ágyazott tudomány természete.
(Allchin–Hoettecke 2020 és Allchin–Zemplén 2020 alapján).

A hagyományos NOS (tudomány természete) korlátozott területét továbbra is taníthatóvá teszi a tudomány a társadalomban „külső” tényezőket is kezelő modellje.

Bal oldali ábra + jobb oldali ábra jobb szélső eleme, fentről: tapasztalt jelenségek, *kísérletezés és megfigyelés*, adat/bizonyíték, *értelmezés és következtetés*, tudományos publikáció, *szakértelem és szavahihetőség*, tudományos konszenzus, *média 'kapuőrök'*, tudományos állítás a társadalomban, *kognitív és társadalmi szűrők*, viselkedést meghatározó állítások, *a tudományt imitálók*

A jelenlegi magyar oktatás jelentős elmaradásban van a tudomány természetével és még inkább a társadalomba ágyazott tudomány természetével kapcsolatos tartalmak területén, az új NAT kerettantervei sem kezelik a problémát, vagyis az elmúlt évtizedekhez hasonlóan a 21. század elején sem kapnak megfelelő segítséget diákjaink, hogy értsék, *mi a tudomány*.

Összefoglalás

Korunk információs környezetében több szempontból is indokolt átgondolni, hogy miként tanítjuk a most felnövekvő generációt a tényekről és a megbízható forrásokról. Egyfelől az elmúlt néhány száz évben eddig soha nem látott életminőségben és biztonságban tudunk élni, és kevesen gondolják azt, hogy ennek nincs köze a tudást termelő szakértői rendszerekhez, a tudomány autonómiájához, és azokhoz a szabályozókhoz, amik garantálják, hogy a tudomány minél függetlenebb módon működhessen. Másfelől a megnövekedett szabadsághoz az új információs környezetben még nem társítunk kellő felelősséget. Ahogyan megnőtt hozzáférésünk az információhoz, „tartalmakhoz”, úgy teszi könnyebbé szabadságunk, hogy bizonyos tartalmakból sokat, másokból elenyésző mennyiséget fogyasszunk. Ezek az egyéni döntések radikálisan alakítják át kultúránkat, és pedagógiai kihívást jelentenek.

A „tudomány természete” (NOS, SSI) típusú tartalmak beépítése a tantervekbe lemaradásban van hazánkban. Ez a fájó lemaradás már részben – és a tanulmányt érintő kérdés szempontjából megnyugtatóan – csökkenthető lenne, ha akár a médiaismeret, akár tudományos tárgyak kapcsán a diákok önmagukra mint megismerő és cselekvő ágensekre minél több módon reflektálhatnának. A tágabb kontextus vizsgálatával arra kerestem a választ, hogy a tények utáni világban az oktatásban milyen elemeit érdemes bemutatni a konstruktivista tudományképnek.

A tanulmányban körüljárt példák a think tank típusú szakértőiség változásairól, a hazai tudománypolitikáról (lásd még Zemplén 2015) a mai kommunikációs környezetre nem felkészített állampolgárokról/fogyasztókról, valamint a befolyásolás és hatalomfenntartás érdekében üzemeltetett hazugsággýrákról ma is időszerűvé teszik Weaver tanulmányát. A tudomány, a hatalom és a hatalom bölcs felhasználása kapcsán vázolt problémák nem oldódtak meg, a most kibontakozó ’tények utáni’ folyamatokra az állampolgár/fogyasztó nincs megfelelően felkészítve. A tartalomfogyasztók kiszolgáltatottak, észszerű és felelősségteljes viselkedésre kell magunkat és az eljövendő generációkat nevelnünk,

hiszen gyorsabban nőtt a hozzáférés szabadsága az információhoz, mint felelősségtudatunk tartalmak fogyasztásakor és terjesztésekor. A rendszerváltás óta generációknak lett volna megtanítható saját kognitív működésünk, a belső elfogultságok felülvizsgálata iránti igény. Ennek átadása nem tekinthető sikeresnek, és sokan veszélyes vélemény-buborékba zárva hozzájárulnak a társadalomban káros mértékű vélemény-polarizációhoz.

A felelős állampolgári cselekvést támogató tudománykép nem kerülheti meg, hogy a tudományos vállalkozás, az autonóm szakértőiség idealizált modelljét kiegészítse a társadalomba ágyazott tudomány képével. Ez a jelenlegi magyar oktatásból hiányzik, a NAT, illetve az új kerettantervek nem támogatják a reflexiót a tudomány természetének mélyebb megértése érdekében, bár nyomokban fellelhető a források és a szakértők ellenőrzésének igénye.

Irodalom

- 5/2020. (I. 31.) Korm. rendelet. A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről. *Magyar Közlöny*, 2020. január 31., péntek.
- Aczél Petra (2017). Az álhír. Kommentár a jelenség értelmezéséhez. *Századvég* 84. (Álhírek), 2017/2: 5–25.
- Bail, Christopher A., Brown, Taylor W., Mann, Marcus (2017). Channeling Hearts and Minds: Advocacy Organizations, Cognitive-Emotional Currents, and Public Conversation. *American Sociological Review*, 82(6), 1188–1213.
- Chang, Y., Chang, C., & Tseng, Y. (2010). Trends of science education research: An automatic content analysis. *Journal of Science Education and Technology*, 19, 315–332. doi:10.1007/s10956-009-9202-2
- Collins, Harry M. & Robert Evans (2002). The third wave of science studies: Studies of expertise and experience. *Social Studies of Science*, 32(2). 235–296.
- Collins, Harry M. & Robert Evans (2007). *Rethinking expertise*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Collins, Harry M. & Robert Evans (2017). *Why Democracies Need Science*. Polity Press.

- Cornia, Alessio; Kerstin Dressel & Patricia Pfeil (2014). Risk cultures and dominant approaches towards disasters in seven European countries. *Journal of Risk Research*, DOI: 10.1080/13669877.2014.961520
- Drezner, Daniel (2017). *The Ideas Industry: How Pessimists, Partisans, and Plutocrats are Transforming the Marketplace of Ideas*. Oxford: Oxford University Press.
- Dryzek, John S. *et al.* (2019). The crisis of democracy and the science of deliberation. *Science*, 363(6432), 1144–1146. DOI: 10.1126/science.aaw2694
- Erduran, S., & Dagher, Z. R. (2014). *Reconceptualizing nature of science for science education: Scientific knowledge, practices, and other family categories*. Dordrecht: Springer.
- Forrai Gábor (2020). Dr. Fuller, avagy hogyan hagytam fel az aggódással, és szerettem meg az igazság utáni világot (Steve Fuller: Post-truth. Knowledge as a power game. Anthem Press, London, 2018) *Műút* <http://www.muut.hu/archivum/34642>
- Höttecke, Dietmar; Allchin, Douglas (2020). Reconceptualizing nature-of-science education in the age of social media *Science Education*. DOI: 10.1002/sce.21575
- Howard, Philip N., Bharath Ganesh, Dimitra Liotsiou, John Kelly & Camille François (2018). The IRA, Social Media and Political Polarization in the United States, 2012–2018. Working Paper 2018/2. Oxford, UK: *Project on Computational Propaganda*. comprow.ox.ac.uk. 46 pp.
- Koestler, Arthur (2019). *Szajhák*. Budapest: Joshua könyvek.
- Korom Erzsébet, Z. Orosz Gábor (2020). A természettudományos nevelés fő kutatási irányzatai. *Magyar Tudomány*. DOI: 10.1556/12065.181.2020.1.4
- Krekó Péter (2018). *Tömegparanoia – Az összeesküvés-elméletek és álhírek szociálpszichológiája*. Budapest: Athenaeum Kiadó.
- Landry, Julien (2017). *Les think tanks, les sciences sociales et la généralisation du discours expert au Canada et aux États-Unis* Thèse. Montréal, Québec, Université du Québec à Montréal, Doctorat en science, technologie et société.
- Lederman, N. G., Abd-El-Khalick, F., Bell, R., & Schwartz, R. (2002). Views of nature of science questionnaire (VNOS): Toward valid and meaningful assessment of learners conception of nature of science. *Journal of Research in Science Teaching*, 39(6), 497–521.

- Lewis, Michael (2018). *The Fifth Risk*. New York: W. W. Norton & Company.
- Lewinski, M., & Aakhus, M. (2014). Argumentative Polylogues in a Dialectical Framework: A Methodological Inquiry. *Argumentation*, 28(2), 161–185. <https://doi.org/10.1007/s10503-013-9307-x>
- Margitay Tihamér (2010). Megrendelő, tulajdonos és bizalom a tudományban, *Határmunkálatok a tudományban*. Szerk. Kutrovácz Gábor, Láng Benedek, Zemplén Gábor. Budapest: L'Harmattan, 116–124.
- McDougall, Julian (2019). *Fake News vs Media Studies – Travels in a False Binary*. London: Palgrave Macmillan.
- McGann, James G. (2007). *Think Tanks and Policy Advice in the US: Academics, Advisors and Advocates* (Routledge Research in American Politics), London: Routledge.
- Medvetz, Thomas (2012a). Murky Power: ‘Think Tanks’ as Boundary Organizations. In *Rethinking Power in Organizations, Institutions, and Markets* 34 Publisher: Emerald Group Publishing Limited. Szerk.: David Courpasson, Damon Golsorkhi, Jeffrey J. Sallaz DOI: 10.1108/S0733-558X(2012)0000034007
- Medvetz, Thomas (2012b). *Think Tanks in America*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Mirowski, Philip (2018). The future(s) of open science *Social Studies of Science*, 48(2), 171–203. <https://doi.org/10.1177/0306312718772086>
- NGSS Lead States (2013). *Next Generation Science Standards: For states, by states*. Washington, DC: National Academies Press.
- Nichols, Thomas M. (2017). *The Death of Expertise: The Campaign against Established Knowledge and Why it Matters*. Oxford University Press, USA.
- Oreskes, Naomi & Erik M. Conway (2010). *Merchants of doubt: How a handful of scientists obscured the truth on issues from tobacco smoke to global warming*. New York: Bloomsbury Press.
- Pál Eszter (2016). Bevezető *A tudomány kaleidoszkópja*. Replika, 99 (4).
- Parkinson, John (2006). *Deliberating in the real world: problems of legitimacy in deliberative democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Parkinson, John & Jane Mansbridge (szerk. 2012). *Deliberative Systems: Deliberative Democracy at the Large Scale*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pléh Csaba (2015). A tudománypolitika és a menedzserek. *Századvég*, 77 (3), 61–76.

- Reyes-Galindo, Luis, Marko Monteiro & Phil Macnaghten (2019). 'Opening up' science policy: engaging with RRI in Brazil, *Journal of Responsible Innovation*, DOI: 10.1080/23299460.2019.1603568
- Sallay Zoltán (2010). „Igenis hasznót hajtana...” Tudomány- és technológiapolitikai viták Magyarországon. In *Határmunkálatok a tudományban*. Szerk. Kutrovácz Gábor, Láng Benedek, Zemplén Gábor. Budapest: L'Harmattan, 125–147.
- Siegel, Harvey (2017). *Education's epistemology. Rationality, diversity, and critical thinking*. Oxford: Oxford University Press.
- Stewart, L. G.; Arif, A.; and Starbird, K. (2018). Examining trolls and polarization with a retweet network. Proc. ACM WSDM, *Workshop on Misinformation and Misbehavior Mining on the Web* <https://faculty.washington.edu/kstarbi/examining-trolls-polarization.pdf>
- Stollorz V. (2013). Die Expertenpandemie in den Massenmedien. Wie die Kommunikation von Nichtwissen und Unsicherheiten Vertrauen schaffen kann *Bundesgesundheitsblatt – Gesundheitsforschung – Gesundheitsschutz* Springer Berlin Heidelberg <https://doi.org/10.1007/s00103-012-1581-5>
- Tófalvy Tamás (2017). *A digitális jó és rossz születése és az újságírás 21. századi átalakulása*. Budapest: L'Harmattan.
- Weaver, W. (1948). Science and complexity. *American Scientist*, 36, 536–544.
- Zemplén, Gábor (2015). Ha nem látjuk be egy komplex rendszerről, hogy az az, akkor nincsen. *Századvég*, 77 (3), 79–91.
- Zuboff, Shoshana (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: Public Affairs.
- W1 https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-disinformation-idUSKBN21518F?utm_campaign=trueAnthem%3A+Trending+Content&utm_medium=trueAnthem&utm_source=facebook&fbclid=IwAR2q2JO9fDmgj6og8HmdMQAzAOqXj05yHB3lBc6VUFiWmcINiSjVDj42wCo
- W2 <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/survey/getsurveydetail/instruments/special/surveyky/2247>
- W3 Tanács János: „Hogyan lehetünk ilyen hülyék?” https://bmefilozofia.blog.hu/2019/07/06/_hogyan_lehetunk_ilyen_hulyek?fbclid=IwAR3FX5-kQZO4EeV8eRGH393u-

- FuEGI-9rUUnygan63Mq5StRx5F0JOqHpgrE&utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201907
- W4 <https://www.kormany.hu/hu/innovacios-es-technologiai-miniszterium/hirek/a-kormany-celja-hogy-tobb-kutatas-legyen-tobb-tamogatásból>
- W5 <https://www.origo.hu/itthon/20190716-politikai-kifizetohelyevalt-az-mta-premiumposztdoktori-program.html>
- W6 „Befektetés a jövőbe – Nemzeti Kutatás-fejlesztési és Innovációs Stratégia (2013–2020) <https://nkfih.gov.hu/hivatalrol/nemzeti-kfi-strategia/befektetes-jovobe-kfi>
- W7 https://www.ahkungarn.hu/fileadmin/AHK_Ungarn/Dok**umunte/Veranstaltungen/2019/2019-05-02_AdamSzigetBusinessLunch/Megujulo_KFI_Strategia_es_szakpolitika_05_02.pdf
- W8 <https://444.hu/2019/07/18/fontos-uj-demokraciaelmeleti-tezist-allitott-fel-szijjarto-peter-kulugyminiszter-washingtonban>
- W9 <https://mta.hu/i-osztaly/osztaly-allasfoglalas-a-nemzeti-alapanterv-es-kerettantervei-magyar-nyelvre-vonatkozó-reszeiről-110527?fbclid=IwAR0Y1TmIbwZr--pyoMI9wwXrmzMHMmuj-QqgeBTpfsJLDwpl2YHXnJzwkk9U>
- W10 https://mta.hu/mta_hirei/a-nat-2018-augusztus-31-i-koncepciojanak-velemenyezese-mta-kozoktatasi-elnoke-bizottsag-109137

Hitelesség konstrukciók és a mai közlési világ*

Bevezetés

A tanulmány azt kísérli meg bemutatni, hogy az internet technológiája által dominált közlési világban a média hírtartalomra vonatkozó, korábbi hitelesség-konstrukciói miért kerültek válságba, és milyen új stratégiákkal találkozunk helyettük. Az elemzés a hitelesség felépítését és bemutatását a média hírtartalmainak vonatkozásában kulturális konstrukciónak tekinti, melynek kialakításához és fenntartásához kapcsolódó kulturális gyakorlatok kommunikációtörténeti szempontból szituacionalizáltak és médiatechnológiához (is) kötöttek (Carey 1992, Schudson 2011, 2018, Andok 2013). A tanulmány első fele áttekinti azokat a tendenciákat, melyek a hírmédiumokkal, hírtartalmakkal kapcsolatos kritériumrendszerek változását érintik. Értve ezen azon fordulatokat, melyek az objektivitás elvárása mellé a hitelességet, majd a befogadói bizalmat kapcsolták. A tanulmány második fele hat szempontot sorol fel, melyeket a hírközlés hitelességi válsága kapcsán figyelembe kell venniük az elemzőknek, ezek a következők lesznek: (1) a médiakonvergencia, (2) a kontextusok multiplikációja, (3) a hibrid (offline és online egyszerre) környezetek létrejötte, (4) a keretezés új technikái, (5) a felhasználói attitűd változása és a (6) kontroll kérdése.

* Az adatokban frissített szöveg *A tények utáni világ mítosza. Relativizmus és társadalmi konstruktivizmus ismeretkritikai szemmel* című konferencián hangzott el 2018. október 18-án, a Magyar Tudományos Akadémián.

A hírmédia megbízhatóság a tartalomfogyasztók szemszögéből 2021-ben

Az Oxfordi Egyetem és a Reuters Intézet immár tíz éve ad ki átfogó jelentéseket a világ 46 országának – köztük Magyarországnak is – a hírfogyasztási trendjeiről. A 2021-es jelentés, a Digital News Report 2021 összegző része egy pozitív trend ismertetésével kezd: a koronavírus-járvány idején az előző évihez képest átlagosan 6%-kal emelkedett a bizalom a hírtartalmak tekintetében, ami így 44%-on áll. A legmagasabb értéket Finnországban mérték 65%-kal, míg a legalacsonyabbat az Egyesült Államokban, 29%-ot (Newman et al. 2021: 10). Magyarország tekintetében ez az adat 30%, ami a korábbi évhez képest 3%-os emelkedést mutat (Newman et al. 2021: 19, Newman et al. 2020: 15). Az is kiemелendő, hogy 2020 januárja és 2021 februárja között a legmegbízhatóbbnak tartott hírforrások esetében 3-8%-kal növekedett az online hírfogyasztás mértéke (Newman et al. 2021: 12). Ezzel egy időben növekedett a bizalmi rés (trust gap), mert míg a hírekkel kapcsolatos általános bizalmi szint 44%-on áll, addig a közösségi médiából¹ származó hírek esetében ez 24%, vagyis 20%-os a különbség (Newman et al. 2021: 19). Ugyancsak nagy eltérést találtak a hírfogyasztók bizalmi szintjében általában a hírek tekintetében és azon hírforrások tekintetében, melyeket ők fogyasztanak. 2020-ban az általános bizalom 38%-os volt, míg a válaszadók által használt hírforrásokban 46% bízott meg. Magyarország vonatkozásában ezen adatok 2020-ban 27% és 53% voltak, míg 2021-ben 30% és 53% volt (Bognár 2020: 73, 2021: 85). A bizalmi szintet az is befolyásolta a válaszadóknál, hogy miként vélekedtek arról, hogy azon csoportok, melyekhez ők

¹ A közösségi média fogalmát a tanulmányban Boyd és Ellison (2007: 211) alapján használom: a közösségi oldalak olyan webalapú szolgáltatások, amelyek az egyének számára lehetővé teszik (1) egy nyilvános vagy félig nyilvános profil egy kötött rendszeren belüli létrehozását; (2) más felhasználókkal létesített kapcsolatokat megjelenítő lista létrehozását; (3) a saját és a rendszeren belüli felhasználók kapcsolati listáinak böngészését.

is tartoznak, mennyire korrekt módon reprezentálódnak a hírekben. Amennyiben úgy vélték, hogy a hírmédia részrehajló módon ábrázolja őket, akkor az hatással volt a hírmédiiumokkal kapcsolatos általános bizalmi szintjükre is (Fletcher 2021: 38). Különösen a Z-generációhoz (2000 és 2010 között született digitális bennszülött) tartozó nők vélték úgy 2021-ben, hogy nem tárgyilagos a hírmédiabeli reprezentációjuk (Fletcher 2021: 35).

Objektivitás – hitelesség – bizalom

A médiumok hírtartalmainak megbízhatósága időről időre változott, attól függően, hogy a médiarendszer egy adott történelmi periódusban milyen szabályozottság alatt állt. A médiakutatók, a médiaelméletek – különösen a normatív szemléletűek – mindig kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a hírtartalmaknak, gyártási, tartalom-előállítási követelményeiknek. Jelen fejezet azt tekinti át vázlatosan, hogy milyen kritériumok fogalmazódtak meg a hír műfajjal kapcsolatban a 19. századtól kezdve, s ezen kritériumokat milyen gyakorlatok betartásával biztosították az újságírók, a hírügynökségek.

Objektivitás

A hírmédia hitelességéhez kapcsolódó kulturális konstrukciók közül kiemelkedő szerepe van az objektivitás eszméjének. A hírírással, -szerkesztéssel foglalkozó újságírói munkáról szóló tankönyveknek, illetve kutatásoknak egyik központi kategóriája az objektivitás. Az ezt vizsgáló médiaszociológusok, kultúrákutatók egy része úgy véli, hogy az „objektivitás” nem más, mint stratégiakövetés (Tuchman 1972, Gans 1978). Leírták ennek a stratégiának történelmi változásait is. Az amerikai médiaszociológus, Michael Schudson kifejezetten az 1920-as évekhez köti az objektivitás mint a politikától és a piactól való függetlenség elvének megjelenését az amerikai újságírásban (Schudson 2018: 51).

Az ugyancsak amerikai, John Fiske ideológiaként írja le az objektivitást: „Az objektivitás tehát fontos szerepet játszik a hírek ideológiájában, s azokban a befogadás-típusokban, amelyet a hírtartalmak próbálnak kialakítani a közönségükben... de ez nem várható el bennünket az objektivitás fogalmának ideológiai szerepe tekintetében” (Fiske 2011: 290).

Magyar vonatkozású szövegekben az objektivitás kifejezéssel már a 19. század második felében is találkozunk. A Magyar Távirati Iroda létrejöttékor a nemzeti hírügynökséget alapító Egyes Gyéza és Maszák Hugó az objektivitást jelöli meg szakmai alapkövetelményként a hírügynökségi munkában. Fennmaradt az a levél, melyet 1880. november 23-án írtak Tisza Kálmán miniszterelnökhöz, akitől a kormány pénzügyi támogatását várták. Levélükben így fogalmaztak: „a valónak megfelelő objektív táviratok szerkesztését és szétküldését indítványozzák” (Pirityi 1996: 34). A médiakutatók összegyűjtötték azokat a szinonimákat, amelyeket az objektivitással kapcsolatban megemlíthetők: tényyszerűség, távolságtartás, semlegesség, pártatlanság. „Az újságírásban a tényeket úgy határozzák meg, ahogyan a tudományban és bizonyos mértékig a jogalkotásban is: vagyis a tények a világról szóló, igazolható állítások. (Az igazolhatóság természetesen azonos fogalommal vált az igazsággal)” (Sumser 1999: 61). Mivel a valóság a médiumokban önmagában nem megmutatható, ezért a médiatartalom-gyártók reprezentáció(ka)t hoznak létre. A hírek a nem fikciós műfajok közé tartoznak, így nemcsak a műfaj formai szabályait rögzítik (lásd 5w+h szabály, azaz Ki, Mit, Hol, Mikor és hogyan, illetve a fordított piramis elve, azaz a legfontosabbat ez elejére), hanem magát a gyártási folyamatot is szabályozzák. Előírják a média intézményrendszerén belül, hogy milyen eljárás során, miként kell létrehozni azon reprezentációkat, melyeket a valóság hű, hiteles ábrázolásaként fogadnak el. Eco így ír erről: „Már nem a tudósítás igazsága, hanem a tudósítás folyamatának igazsága lesz a fontos” (Eco 1992: 85). Magyarán a valósághűséget létrehozó reprezentációs folyamat és annak eredménye egy adott időszakban kulturálisan rögzített, míg történelmi távlatokban kulturálisan változó. A médiaszociológus Denis McQuail is ekként érvel, amikor

az információminőség keretében foglalkozik az objektivitás kérdésével, s ő is valamiféle újságírói gyakorlatként értelmezi. Ám megemlíti mint attitűdöt is: „Az objektivitás a médiagyakorlat egy-egy sajátos formája, ugyanakkor az információgyűjtés, -feldolgozás és -terjesztés feladatával kapcsolatos sajátos attitűd is. Fő jellemzői közé tartozik a tudósítás tárgyával szembeni tárgyilagosság és pártatlanság. (...) Másodszor nincs pártosság: állásfoglalás vitás kérdésekben, vagy a részrehajlás megnyilvánulása. Harmadszor: az objektivitás a pontossághoz és más igazságfeltételekhez (például a relevanciához és a teljességhez) való szigorú ragaszkodást követel” (McQuail 2003: 155).

Hitelesség

A hírmédiumok elvárás rendszerében az objektivitás mellett (esetenként azt felváltva) a hitelesség kritériuma is megjelent (Kohring–Matthes 2007: 232–235).

Vizsgáljuk meg, hogy miért fontos a hitelesség, egy szerkesztőség, egy hírlapíró számára miért fontos, hogy az általa létrehozott szöveg hiteles legyen. A választ a médiarendszer gazdasági beágyazottsága adja, hiszen a hír már a 19. század elején áruvá vált. Legkésőbb az első hírügynökségek megjelenésétől (például a Havas 1835-es indulása vagy a Reuters 1851-es alapítása) kiemelkedő szemponttá vált a hír mint árucikk megfelelő minősége, vagyis a megbízhatósága, hitelessége. Amikor feltárjuk azt, hogy milyen stratégiákkal éltek a hitelesség elfogadtatása, a bizonyítása tekintetében a hírtartalmak gyártói, akkor két nagy irányt tudunk elkülöníteni: (1) az intézménystratégiát és (2) a szövegstratégiát. Az intézménystratégia lépéseit vázlatosan áttekintve, a kiadóknak, a szerkesztőségeknek és a hírügynökségeknek érdekükben állt, hogy ők maguk jó minőséget előállító gyárként, tartalomszolgáltatóként legyenek jelen az európai, majd a globális médiapiacra. Egy idézettel illusztrálnám a helyzetet: amikor Kossuth Lajos a Pesti Napló szerkesztői tiszterére pályázott, akkor Landerer, a kiadó csak azt kötötte ki, hogy a belső érdemüknél fogva közlésre

méltó és illedelmes hangon írt cikkeket is tartozik a szerkesztő felvenni, amelyek véleményével nem egyeznek is meg, hogy a más véleményt kizáró egyoldalúság vádjá, a hírlap életének akadályául ne szolgáljon (Pásztor 1940: 150). Láthatjuk tehát, hogy legkésőbb a 19. század végére a hírgyártó intézmények, a hírközlő szervek is törekedtek arra, hogy a hitelességet, mint jelzést, magukra nézve érvényesnek tartsák, és ezt jelezzék az olvasók, a befogadók felé.

A hitelesség létrehozása tekintetében a másik elem a szövegstratégiai szál. Jonathan Culler szerint ötféle módon érheti el a szövegalkotó a hitelesség érzetét a befogadóban. Az első lehetőség, hogy a szöveg azt állítja magáról, hogy a való világot reprezentálja. A második mód a közös kulturális tudás reprezentációján alapul. Ez a szövegstratégia kultúraspecifikus, és korról korra is változik. A valóság-hűség elérésének stratégiája lehet a műfajiság. Ezen Culler szöveges konvenciókat ért, amelyek alapján az alkotók létrehozzák, a befogadók pedig értelmezik a szöveget. A valóság-hűség elérésének módja lehet az is, ha a szövegek úgy utalnak önmagukra, mint mesterséges produktumokra, autentikusságot biztosítva maguknak ezáltal. Az ötödik módszer az intertextualitás lehetősége. A szövegek utalnak egymásra, s ezáltal az ismerőség érzetét keltik (Cullert idézi Silverstone 2008: 61). Hasonló stratégiákat tárt fel retorikai elemzése kapcsán Aczél Petra, illetve a televíziós tudósítások esetében H. Tomesz Tímea. A hitelesség megteremtésére irányuló szövegstratégiák közül megemlítik az ismerősséget, a médiaprocedúrák kényelmességét, az elsőséget, az őszinteséget, a mediatizáltság érzésének az eltűnését, az önreferenciát, a hiperlinkek (intertextualitás) megjelenését a szövegben, a szükségletkielégítést és a hétköznapiságot (Aczél 2012: 82–83, H. Tomesz 2020: 86–90). Az 1980-as, 90-es években faktoranalízissel is vizsgálták az egyes médiumok hitelességét, elsősorban az amerikai újságírásban (Kohring–Matthes 2007: 235–238).²

² A magyar médiarendszerre vonatkozó hitelesség kutatásokról lásd Andok 2013: 181–200.

Bizalom

Az ezredforduló után az objektivitás és a hitelesség mellett a bizalom kérdése is megjelent a hírmédiumokkal kapcsolatban.³ Ez a terminológiai újítás egy mélyebb szemléletváltásra, a befogadói fordulatra reflektál, és illeszkedik a társadalomtudományok társadalmi bizalomhoz kapcsolódó irányváltásához is, mind elméleti mind empirikus vonatkozásokban (Kohring–Matthes 2007: 232). Vagyis a hírtartalmak esetében már nemcsak a tartalomgyártók objektív és hiteles intézményi arculatára és tárgyilagos és kiegyensúlyozott hírszövegeire van szükség, de a befogadók attitűdjei és értelmezési stratégiái is fontosak. A már idézett német szerzőpáros, Matthias Kohring és Jörg Matthes a hírmédiába vetett bizalmat úgy értelmezik, mint a hírszelekcióban – és nem az objektivitásban – való megbízást. S a szelekciót négy dimenzióra bontják: (1) bizalom a szelektált témák tekintetében, (2) bizalom a szelektált tényekben, (3) bizalom a leírás pontosságában és (4) bizalom az újságírói értékelésben (Kohring–Matthes 2007: 239–241). A német szerzőpáros saját empirikus vizsgálatuk során igazolta is a szelekció eltérő dimenzióiban azonosítható befogadói bizalmat.

Az elmúlt mintegy 150 évet áttekintve azt láthatjuk, hogy a média hírtartalmainak tekintetében a 19–20. század fordulóján jelent meg elvárásként az objektivitás elve, melynek definíciója sok szálon kötődik a pozitívizmushoz. Majd a 20. század utolsó évtizedeiben – érzékelve, hogy az abszolút objektivitás nem elérhető – inkább a hitelességre, a hitelesség megkonstruálására került a hangsúly. Ezt követően a hálózati kommunikáció és a közösségi média megjelenésével a hírfogyasztás perszonalizálódott. A perszonalizációs folyamat részeként már nem a hírtartalom előállítójának hiteles, objektív volta lett a mérvadó, hanem a befogadó bizalmi szintje, az, hogy mennyire bízik meg a hírtartalmakban.

³ A *Digital News Report* felmérései is ezt követik, amikor kérdőíveikben arra kérnek választ a kitöltőktől, hogy mennyire bíznak meg a hírmédiumokban (Newman et al. 2020, 2021).

Ez a perszonalizált bizalom határozottan tartalom fókuszú, vagyis nem a hírközlés médiumára és nem is a hír forrására figyel, hanem kizárólag a tartalomra (Newman et al. 2020). A közösségi média tartalmi között pedig inkább felhasználók által létrehozott tartalmakat találunk (user-generated content, UGC). Ez egyben azt is jelenti, hogy az újságírók kapuőri szerepükkel együtt elveszítették a hírfogyasztás feletti kontrollt. Korábban, a klasszikus tömegkommunikációs eszközök időszakában, a hírgyártás feletti kontroll egybeesett a hírfogyasztás feletti kontrollal, ám ez megváltozott attól kezdve, hogy bárki gyárthat és megoszthat hírtartalmakat. A hírfogyasztás perszonalizálódása azt is magával hozta, hogy a hírérték vagy más megfogalmazásban hírérdemesség tekintetében már nem a hírszerkesztők szelektálnak, hanem a mindenkor befogadó merít a saját egyéni szempontjai szerint a hálózat tartalmából. Vagyis az újságírói autoritás ebből a szempontból sem maradt változatlan (Schudson 2018: 43–44).

A hírközlési rendszer átalakulása

A tanulmány második felében hat szempont alapján mutatom be azokat a változásokat, melyek a hírközlés hitelességi válságához vezettek a 2010-es évek végére. A következő szempontokra térek ki: (1) a médiakonvergenciára, (2) a kontextusok multiplikációjára, (3) a hibrid környezetekre, (4) a keretezésre, (5) a felhasználói attitűd változására, valamint a (6) kontroll kérdésére. Ez a hat szempont segít feltárni, hogy miben gyökerezik a hírtartalmakkal, hírmédiumokkal szembeni hitelességi válság. Szeretném megvizsgálni, hogy milyen problémákat implicál mindez mind a fizikai, mind a társas valóságunkhoz való igazodás szempontjából. A jelenség mélyén az a technológiai átalakulás áll, mely az analóg technológiáról a digitális technológiára való áttérés s a hálózati kommunikáció térnyerése jelentett az 1990-es évektől.

A médiakonvergencia

A konvergencia fogalmát a médiakutatásban először 1983-ban Ithiel de Sola Pool használta *A szabadság technológiái* című könyvében: „Réges régen azok a cégek, melyek újságokat, magazinokat és könyveket adtak ki, csak nagyon kis mértékben foglalkoztak mással, egyéb médiaterületen való részvételük nagyon csekély volt. Ezen helyzet változik, és implikációi szemben állnak a szabadsággal. Ez a folyamat, melyet a »módok konvergenciájának« hívnak, elmosza a határokat a médiumok között, akár helyek közötti kommunikációra gondolunk, mint a posta, a telefon vagy a távirat, akár tömegkommunikációra, mint nyomtatott sajtó, rádió, televízió” (De Sola Pool 1983: 23–24). Sola Pool már negyven éve pontosan látta, hogy a konvergencia következményei szembemennek a szabadsággal. A szabadságon ő a médiafogyasztók sokféle hírforrás közötti szabad választását értette. A konvergencia ugyanis csökkenti az egymással versengő hírmédiumok számát.

Az eszközök konvergenciája mellett – amelyet mindannyian tapasztalunk, amikor okostelefont használunk – fontos a kommunikációs szintek konvergenciája is, vagyis a személyközi, a csoport, a média stb. kommunikációé. Eddig ugyanis a személyközi kommunikáció vagy face to face vagy telefonon történt. A csoportkommunikációra megint egy másik médiumunk vagy eszközünk volt, megint mást használtunk tömegkommunikációra és kultúra-közi kommunikációra és így tovább. Ezek a szintek most, egyazon okostelefon, tablet vagy laptop kijelzőjén fognak megjelenni, vagyis egyetlen eszközön keresztül, azonos időben elérhetőek.⁴ Miért fontos mindez a hírfogyasztás szempontjából? Mert a konvergencia megváltoztatta azt, hogy milyen céllal, milyen motivációkkal, milyen szükségletek kielégítésére használjuk az egyes médiumokat. A klasszikus tömegkommunikációs eszközök időszakában kissé eltérő célokra használták a nyomtatott sajtót, a rádiót, a mozi vagy a televíziót az emberek. A médiatudományon belül,

⁴ A konvergenciáról lásd részletesen Andok 2018: 37–67.

a használat- és élménykutatás az a vizsgálati módszer, amely ezen különbségeket jól meg tudta ragadni, le tudta írni. 1973-ban megtették ezt a televíziózás és a többi tömegkommunikációs eszköz vonatkozásában (Katz–Gurevits–Haas 1973). Katzék vizsgálata szerint a televíziózás kognitív szükségletet, affektív, egyéni és társas integratív szükségletet, valamint a feszültségoldásunkat elégíti ki. A közösségi média tekintetében 2011-ben Zizi Papacharissi és Andrew Mendelson végzett kutatást. Ők kilenc lehetőséget azonosítottak a közösségi média használatában, ezek közül több meg egyezik Katzékéval, de kiegészítik olyanokkal, mint társas interakció, új barátok keresése, baráti közösségekkel való kapcsolattartás (Papacharissi–Mendelson 2011). Ezen utóbbiakra a klasszikus tömegkommunikációs eszközök nem biztosítottak lehetőséget. Amikor könyvet vagy nyomtatott sajtót olvastunk például, akkor egyidejűleg nem folytattunk baráti találkozó szervezését. Miért fontos ez? A Digital News Project 2020 adatai alapján például kevésbé vagyunk hajlandóak megosztani olyan tartalmakat a saját felületünkről, amiről gyanítjuk, hogy az ismerőseinknek nem fog tetszeni (Newman et al. 2020: 10–11). A híradó vagy az újságok szerkesztőségében ülve, a hírszerkesztő nem mérlegelhetette, hogy tetszik-e majd vagy nem sem a majdani hír a befogadóknak. A szakma profeszionális szabályai alapján, ha az eseménynek a hírértéke magas volt, akkor beszerkesztették a hírfolyamba. Ugyanakkor a közösségi média elsődleges funkciója, különösen a fiatal korosztály tekintetében az önkifejezés, az expresszivitás meg a kapcsolattartás, és nem az információkeresés vagy -közlés (Szabó-Kiss 2020).

Multiplikálódó kontextusok

A klasszikus tömegkommunikációhoz kapcsolódó hírfogyasztás esetében kétféle kontextust azonosíthatunk. Az egyik magának a hírnak a médiatartalom belüli kontextusa, a másik pedig a befogadó helyzetének fizikai kontextusa. Amikor egy hír bekerül

a médiatartalomba, akkor a szerkesztő először kiemeli az eredeti eseményláncolatból, azaz dekontextualizálja az eseményt, majd a saját hírműsorába beilleszti, rekontextualizálja. Ezzel a hír új kontextusba kerül, de a médiafelületen belül. Ezzel szemben a hálózati média felületén sokkal több kontextussal találkozunk. S a hírtartalmak átemelése egyik kontextusból a másikba nem újságírói munka eredménye, hanem felhasználói gyakorlat, melynek célja nem feltétlenül az informálás lesz, hanem a szórakoztatás, a mémmé alakítás vagy akár a megtevesztés.

Patricia Wallace *Az internet pszichológiája* című könyvének második kiadásában 2016-ban tíz online környezetet azonosít. Ezek a következők: a világháló, az elektronikus levelezés, aszinkron vitafórum, szinkron csevegés, blog, közösségi hálózatok, Twitter és texting, virtuális valóság, élő interaktív videó, mobilapplikáció (Wallace 2016: 7–16). Miért fontos ez a kutatás számára? A hétköznapi életben kommunikációs erősségünk, hogy különböző kontextusokban máshogy, a kontextushoz illően tudunk viselkedni. Észleljük a kommunikációs helyzet különbségeit, s annak megfelelően viselkedünk. Az eltérések nem a normális–abnormális különbségét hordozzák, hanem a helyzethez való természetes hozzáigazodást. S mindez mindig csak egyetlen kontextusra igaz, arra a valós fizikai környezetre, melyben a kommunikáció ágensé éppen akkor jelen van. A közösségi médiában azonban multiplikálódnak a kontextusok, ahány ablak megnyílik a számítógép vagy az okostelefon kijelzőjén, azokban a kontextusokban a felhasználó egyszerre, egyidejűleg tud jelen lenni. S ezek az eltérő környezetek – a korábban említett konvergencia következtében – kapcsolódhatnak a személyközi kommunikációhoz, a csoportkommunikációhoz, a szervezetihez éppúgy, mint a médiakommunikációhoz is. A fiatal generációhoz tartozók ügyesebben, míg az idősebbek nehezebben navigálnak egyidejűleg ezen kontextusok között (Boyd 2014).

Hibrid környezetek

A következő fontos különbség a klasszikus tömegkommunikáció és a hálózati kommunikáció között a környezet, a kontextus hibrid (valós és digitális egyszerre) voltának lehetősége. A klasszikus tömegkommunikációban a külső (offline) valóságunk, legyen az fizikai valóság vagy társas valóság, valamilyen módon reprezentálódott. A hálózati digitális felületen viszont a külső valóság mellett megjeleníthető a virtuális és a kiterjesztett valóság (Augmented Reality, AR) is. Első gondolatunk az is lehetne, hogy sem a kiterjesztett valóság, sem a virtuális valóság nem témája, nem tartalma a hírmédiának. Dehogynem! A vizuális komponenst is tartalmazó hírek esetében számos alkalommal élnek a hírműsorok a kiterjesztett valóság ábrázolásával. Például szeptemberben, a trópusi viharok időszakában az Egyesült Államok hírcsatornáí a várt vízszintemelkedést pont ilyen, kiterjesztett valóságtechnikával mutatják (lásd <https://www.theverge.com/2018/9/13/17857478/hurricane-florence-storm-surge-flooding-the-weather-channel-video-graphics>). Ezekben az esetekben a valós és a digitálisan hozzákapcsolt valóság egyszerre jelenik meg a hírfolyamban. Ez esetben már nem az a kérdés, hogy a hírmédia valóságghúen vagy attól eltérő módon reprezentálja-e a valóságot, hanem az, hogy miként teremti meg a valóságot mind narratív, mind vizuális értelemben.

A keretezés

A klasszikus tömegkommunikáció és a hálózati kommunikáció, különösen a közösségi média közti fontos különbség a hírek keretezéséből is fakad. A keretezésnek sem a jelensége, sem a kutatása nem új. De a klasszikus tömegmédiák tartalomgyártói és befogadói általában értelmi, racionális keretezéssel éltek. Goffman-tól kezdve közismert a keret fogalma, mely az a társadalmi úton létrejött, társas helyzetekben alkalmazott értelmezési séma, mely valamennyi résztvevő, kommunikációs aktor számára megszabja, hogy mit gondoljon az adott helyzetről. Ugyancsak ezt a fogalmat

építi bele tematizációs elméletük második szintjébe Maxwell McCombs és Donald Show (1972/2007) is, amikor azt állítják, hogy a média meghatározza azt az értelmezési keretet, amelyben a hírek befogadása, értelemdása megtörténhet a közönség oldaláról. A változást a közösségi média tekintetében az jelenti, hogy a hálózati kommunikáció tere és nyilvánossága személyes módon és érzelmileg vezérelt nyilvánosság, ahol nem racionális, hanem érzelmi keretkezéssel és érzelmi feldolgozással találkozunk. Amit kiegészít az érzelmi alapú megosztási motiváció a hírfogyasztók részéről. Az érzelmi alapú nyilvánossággal, a hálózati kommunikáció expresszív jelenségeivel számos kutató foglalkozott az elmúlt években (Dafonte-Gómez 2018, Döveling et al. 2018, Eder et al. 2019, Papacharissi 2015, Rosas-Serrano-Puche 2018, Kiss 2013, Szabó-Kiss 2021). A közösségi média participációs jellegéből fakadó szubjektivitás kedvez az önkifejezésnek, mely dominánsan az affektív tartalmakat és reakciókat fogja előhívni. A közösségi oldalak működésének személyes jellege azt is lehetővé teszi, sőt támogatja, hogy a felhasználók érzelmi síkon viszonyuljanak a politikai szereplőkhöz, rajongjanak értük, mint a celebritásokért, gyűlöljék őket, vagy éppen romantikus érzelmeket tápláljanak. Joggal állíthatjuk tehát, hogy a megnyilatkozások, (ön)kifejezések és az összekapcsoltság digitális hálózatba szerveződő struktúrája túlnyomórészt affektív módon jellemezhető (Andok 2020).

A közönség változó attitűdje

A következő nagy különbség, amelyre fel szeretném hívni a figyelmet, a közönség médiára vonatkozó megváltozott attitűdjéből fakad. A hírtartalmak hitelességi válságának ugyanis csak az egyik oldala, hogy a média és a médiatartalom próbál hiteles lenni, a tartalmat a közönségnek is hitelesként kell elfogadnia. Mi az első nagy különbség? A klasszikus tömegkommunikáció, rádió, televízió, nyomtatott sajtó tekintetében, a médiára vonatkozó attitűd a tartalomfogyasztói, befogadói attitűd volt jellemző. A fogyasztó itt azt jelenti, hogy megnézi vagy elolvassa

a hírtartalmat. A hálózati kommunikáció és a közösségi média esetében azonban, gondoljunk az okostelefonokra, nem a fogyasztás az elsődleges attitűd, hanem a használat. Magát az eszközt is és a médiatartalmakat is használják az emberek, az önkifejezéstől kezdve az identitáskonstruáláson át a tartalom-létrehozásig. A másik különbség, hogy míg a klasszikus tömegkommunikációban izolált befogadókkal volt dolguk a hírtartalom gyártóinak, addig a közösségi média közönsége nem izolált, hanem úgynevezett hálózatba szerveződő közönség (networked public). A hálózatba szerveződés azért fontos számunkra, mert a hálózati kommunikáció egyik kulcsszava az interaktivitás. Korábban az interaktivitást csak a tartalom irányába vezették le, vagyis hogy interaktív módon tudunk viszonyulni a szöveghez. A hipertextualitás segítségével azonban átléphetek egyik szövegből a másikba. Az interaktivitás másik aspektusa viszont az, hogy nemcsak a szöveggel, de az ismerőseinkkel is egy időben tudunk arról a szövegről, arról a médiatartalomról beszélni, s ez befolyásolja a befogadói attitűdöt: elhiszik vagy sem a hírtartalmat.

A kontroll kérdése

Utolsóként a kontroll kérdésére térek ki. A klasszikus médiarendszerben a hírtartalom fogyasztása feletti kontroll a média professzionális személyzete kezében volt. Azok kezében, akik létrehozták a jó minőségű, hiteles vagy hitelesíthető hírtartalmakat. Ez a kontroll kikerült a kezükből, s azokéba került, akik az online világban a figyelmünket tudják irányítani, vagyis a nagy techcégek, a Big Five (Meta, Google, Apple, Amazon, Microsoft) kezébe. Az adatosítás lehetőségeivel élve először megnézik, hogy mi érdekel minket, milyen hírtartalmakat fogyasztunk. Majd ezen adatok segítségével irányítják a figyelmünket a közösségi média olyan posztjaira, melyek a techcégek számára bírnak relevanciával. Nem a tartalmuk, hanem finanszírozott voltuk miatt. Vagyis olyan hírek fognak megjelenni a felhasználók hírfolyamaiban, melyek számukra nem feltétlenül relevánsak, nem is feltétlenül igazak, de gazdasági vagy

politikai érdek sejthető amögött, hogy a felhasználó lássa ezeket a tartalmakat. Félreértés ne essék, nem az a baj, hogy ne kerülne föl sok jó minőségű, hiteles tudósítás vagy hír a közösségi média felületeire, hanem az a baj, hogy a figyelmünket a rendszer más-felé irányítja.

Még egy említésre méltó jelenségre hívnám fel a figyelmet. Régebben a családokban volt valamiféle médiafogyasztásra irányuló szocializáció. A gyerekek látták a szüleiket újságot olvasni, hírműsorokat nézni, s a szülő közben kommentálta, hogy igaza van-e az adott lapnak, vagy sem. Efféle szocializáció a hálózati kommunikáció esetében a perszonalizált eszközhasználat és tartalomfogyasztási minták miatt már nincs. S a jól ismert fogalmak szerint „visszhangkamrába” vagy szűrőbuborékba zárjuk magunkat, azaz olyan ismerősöket jelölünk vissza, vagy jelölünk meg egyáltalán, akik a saját véleményünket tükrözik (Pariser 2012, Sunstein 2013).

Előremutató kezdeményezések

Azok a mechanizmusok, azok a stratégiák, amelyek jól működtek a korábbi tömegkommunikációs eszközök esetében a hírek hitelesítési eljárásai során, nem vagy nem hatékonyan működnek a hálózati kommunikációs felületen. Mindezzel együtt úgy vélem, hogy az újságírók, a felhasználók, a technológia szakértői ki fogják dolgozni azokat az új technológiába illeszkedő gyakorlatokat, amelyekkel boldogulni fogunk a 21. században is. Hadd említsek néhány előremutató gyakorlatot a hitelesség újfajta megkonstruálásával kapcsolatban!

Az egyik a tényellenőrzés, a fact-checking gyakorlata. Erre számos példát találunk, az Annenberg Public Policy Center projektjétől kezdve a Reutersen át a BBC gyakorlatáig, melyet a 2020-as amerikai elnökválasztás során valós időben alkalmaztak is, így igazolván vagy cáfolván a jelöltek állításait (<https://www.factcheck.org/>, <https://www.reuters.com/fact-check>, <https://www.bbc.com/news/election-us-2020-54350219>).

Egy másik lehetőség a kiegyensúlyozottság, a sok forrásból való tájékozódás megteremtésére a híraggregátor oldalak működtetése. Mégpedig oly módon, hogy egy-egy esemény kapcsán az oldal szemlél kifejezetten jobboldali, centrumhoz közeli, illetve baloldali médiumokból. Jó példa erre az AllSides oldal, mely az Egyesült Államok híreit mutatja be republikánus, demokrata, illetve középben elhelyezkedő médiumok alapján (<https://www.allsides.com/unbiased-balanced-news>).

A hírgyártás részrehajló abból a szempontból is, hogy a nemzetközi híráramlásban az elmúlt évtizedek során növekedett az amerikai gyártású, illetve vonatkozású hírek aránya (Boczkowski–Mitchelstein 2015). Ezt próbálja ellensúlyozni Ethan Zuckerman kezdeményezése, a Globális Hangok (Global Voices). Ez egy önkéntesekből álló civilszervezet, amelynek célja, hogy olyan helyi, főként pozitív híreket publikáljanak a világ minden részéről, amelyek nem kerülnek, nem kerülnének be a mainstream médiumokba (<https://globalvoices.org/>).

S amit végezetül, tanárként különösen fontosnak tartok, az a médiajártasság fejlesztése. Nemcsak az a fontos, hogy az újságírók objektív és hiteles tartalmakat hozzanak létre, hanem hogy a mindenkori felhasználó, a most felnövekvő generáció a figyelem-irányítás ellenére rátaláljon ezekre a hírekre.

Irodalom

- Aczél Petra (2021). *Médiaretorika*. Budapest: Magyar Mercurius Kiadó.
 Andok Mónika (2013). *A hírek története*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
 Andok Mónika (2018). *Digitális média és mindennapi élet. Konvergencia, kontextus, közösségi média*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
 Andok Mónika (2020). A társadalmi nyilvánosság kutatásának affektív fordulata. *Jel-Kép*, 2020/2., 23–37.
 Boczkowski, Pablo J. – Mitchelstein, Eugenia (2015). *The News Gap. When the Information Preferences of the Media and the Public Diverge*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

- Bognár Éva (2020.) Hungary. In Newman et al. (szerk.): Digital News Report 2020. 73.
- Bognár Éva (2021). Hungary. In Newman et al. (szerk.): Digital News Report 2021. 84–85.
- Boyd, Danah (2014). *It's complicated! The social lives of networked teens*. New Haven, London: Yale University Press
- Boyd, Danah – Ellison, Nicole B. (2007). Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13, 210–230.
- Carey, James W. (2009). *Communication as Culture. Essays on Media and society*. Revised edition. New York – London: Routledge.
- Dafonte-Gómez, Alberto (2018). Audience as Medium (Motivations and Emotions in News Sharing. *International Journal of Communication*, 12(2018), 2133–2152.
- De Sola Pool, Ithiel (1983). *Technologies of the Freedom. On Free Speech in the Electronic Age*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Döveling, Katrin – Harju, Anu A. – Sommer, Denise (2018). From Mediatized Emotion to Digital Affect Cultures (New Technologies and Global Flows of Emotion. *Social Media and Society*, January–March 2018. 1–11. DOI 10.1177/2056305117743141
- Eco, Umberto (1992). *Az új középkor*. Budapest: Európa.
- Eder, Jens – Hanich, Julian – Stadler Jane (2019). Media and Emotion. An introduction. NECSUS, 2019 Spring Special Section. #Emotion
- Fiske, John (2011). *Television Culture*. Second Edition (With new introductory essay by Henry Jenkins). London – New York: Routledge.
- Fletcher, Richard (2021). In Newman et al. (szerk.): Digital News Report 2021. 33–58.
- Gans, Herbert J. (1979). *Deciding What's News. A study of CBS Evening News, NBC Nightly News, Newsweek and Time*. New York: Pantheon.
- Goffman, Erving (1981). Képi keretekről. In uő: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat, 547–614.
- H. Tomesz Tímea (2020). Hitelesség a televíziós tudósításokban. In H. Varga Gyula (szerk.): *A befolyásolás formái a médiában Szándék, hatás, forma és tartalom*. Budapest: A Kommunikációs Nevelésért Egyesület, Hungarovox Kiadó, 82–91.

- Katz, Elihu – Gurevitch, Michael – Haas, Hadassah (1973). On the Use of the Mass Media for Important Things. *American Sociological Review*, 38 (2), 164–181.
- Kiss Balázs (2013). Érzelmek és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, 23, No. 3. 7–28.
- Kohring, Matthias – Matthes, Jörg (2007). Trust in News Media. *Communication Research*, 34, 231–252.
- McCombs, Maxwell – Shaw, Donald (2007). A tömegmédiák témakijelölő funkciója. In Angelusz R. – Tardos R. – Terestyéni T. (szerk.): *Média, nyilvánosság, közvélemény. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Gondolat, 252–261. Eredeti mű: McCombs, M. – Shaw, D. L. (1972). The agenda-setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly*, 36(2), 176–187.
- McQuail, Denis (2003). *A tömegkommunikáció elmélete*. Budapest: Osiris.
- Newman, Nic – Fletcher, Richard – Schulz, Anne – Andi, Simge – Nielsen, Rasmus Kleis (2020). *Digital News Report 2020*. Reuters Institute – University of Oxford.
- Newman, Nic – Fletcher, Richard – Schulz, Anne – Andi, Simge – Robertson, Craig T. – Nielsen, Rasmus Kleis (2021). *Digital News Report 2021*. Reuters Institute – University of Oxford.
- Papacharissi, Zizi (2015). *Affective Publics. Sentiment, Technology, and Politics*. New York: Oxford University Press.
- Papacharissi, Zizi – Mendelson, Andrew (2011). Toward a new(er) sociability (Uses, gratifications, and social capital on Facebook). In S. Papathanassopoulos (ed.): *Media perspectives for the 21st century*. Abingdon, UK: Routledge, 212–230.
- Pariser, Eli (2012). *The Filter Bubble (How the New Personalized Web Is Changing What We Read and How We Think)*. London: Penguin Books.
- Pásztor Árpád (1940). Landerer és Heckenast. In Kárpáti Aurél (szerk.): *Írók a viharban*. Budapest: Victorisz Kiadás, 143–167.
- Pirityi Sándor (2006). *A nemzeti hírügynökség története 1880–1996*. Budapest: MTI Kiadói Kft.
- Rosas, Omar – Serrano-Puche, Javier (2018). News Media and the Emotional Public Sphere. *International Journal of Communication*, Special Issue – 12.

- Schudson, Michael (1998). *The Power of News*. Cambridge, MA, London, UK: Harvard University Press.
- Schudson, Michael (2011). *The Sociology of News*. Second edition. New York, London: W.W. Norton
- Schudson, Michael (2018). *Why Journalism Still Matters*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Silverstone, Roger (2008). *Media and Morality. On the Rise of Mediapolis*. Cambridge: Polity Press. Magyarul: Médiaerkölcs. A médiapolisz felemelkedése. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Sumser, John (1996). *Morality and Social Order in Television Crime Drama*. McFarland, Jefferson, North-Carolina, London. Magyarul egy fejezete (Erkölcs és társadalmi rend a tévékrimikben) Replika, 35, 1999, 55–68.
- Sunstein, Cass R. (2013). *Republic.com 2.0*. Budapest: CompLex Kiadó.
- Szabó Gabriella – Kiss Balázs (2021). Politikai kommunikáció és expresszivitás. *Politikatudományi Szemle*, 30, 39–59.
- Tuchman, Gaye (1972). Objectivity as a strategical ritual. An examination of newspapermen's notion of objectivity. *American Journal of Sociology*, 77, No. 4 (Jan., 1972), 660–679.
- Wallace, Patricia (2016). *The Psychology of the Internet*. New York: Cambridge University Press. Magyarul az első kiadás: Az internet pszichológiája. Budapest: Osiris.

Forrásjegyzék

- AllSides – <https://www.allsides.com/unbiased-balanced-news> (utoljára ellenőrizve 2021. 12. 19.)
- Annenberg Public Policy Center – <https://www.factcheck.org/> (utoljára ellenőrizve 2021. 12. 19.)
- BBC – <https://www.reuters.com/fact-check>, (utoljára ellenőrizve 2021. 12. 19.)
- Global Voices – <https://globalvoices.org/> (utoljára ellenőrizve 2021. 12. 19.)
- Reuters – <https://www.reuters.com/fact-check> (utoljára ellenőrizve 2021. 12. 19.)

Reprodukálhatósági válság a pszichológiában

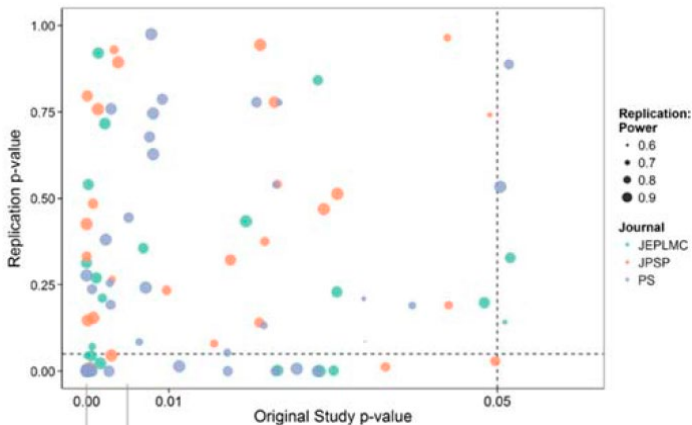
A pszichológia reprodukálhatósága

Az első empirikus bizonyíték a pszichológia reprodukálhatóságáról 2015-ös cikkünkben jelent meg (Open Science Collaboration, 2015). Munkánk célja az volt, hogy megbecsüljük, mennyire megbízhatóak a pszichológiai témájú eredmények, azaz hogy a publikált eredmények hányadrésze reprodukálható. Ilyen léptékű összefogásra eddig nem sokszor volt példa tudományos kutatások során: 270 kutató fogott össze, hogy megismételjének összesen 100 kísérletet. A kísérleteket kvázi random módszerrel választottuk ki három vezető folyóirat (*Psychological Science*, *J. of Personality and Social Psychology*, *J. of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*) 2008-as cikkei közül. Felvettük a kapcsolatot a cikkek eredeti szerzőivel, és – ha együttműködtek velünk – elkértük tőlük a kísérleteik pontos módszertanát, vagy ha eszközökre volt szükség a kísérlethez, akkor ezek pontos leírását, esetleg magukat az eszközöket is. Ezután megpróbáltuk pontosan megismételni az eredeti kísérleteket. Bár vannak különbségek a megismételni, reprodukálni és replikálni szavak jelentése között, ezeket a legtöbben szinonimaként használják; itt én abban az értelemben használom ezeket a szavakat, hogy az eredeti módszerekkel ismételtük meg a kísérleteket egy új mintán, a kapott adatokat pedig szintén az eredeti módszerekkel elemeztük.

Kísérleteink során törekedtünk az „open science” elveit betartani, vagyis nagyon részletesen leírtuk a protokollt, hogy pontosan mi fog történni a kísérletek során, előre megírtuk az adatfeldolgozáshoz használt számítógépes programot is, és az egészet

előregisztráltuk még a kísérletek elvégzése előtt. Ez azt jelenti, hogy egy olyan tárhelyre töltöttük fel, amelyen utólag már nem lehet változtatni, így bárki visszakeresheti, hogy mi volt a kísérletek eredeti terve. A kísérletek elvégzése után az adatokat is publikáltuk mindenki számára elérhető módon, így bárki ellenőrizheti, hogy az általunk megadott módszerekkel valóban az jön-e ki az adatokból, amit állítunk.

Azt találtuk, hogy a kísérleteknek csupán egyharmadában jött ki ugyanaz az eredmény, mint az eredeti kísérletekben. Ez bizony nagyon alacsony szám: azt jelenti, hogy nem túl megbízhatóak a pszichológiában publikált eredmények. A reprodukálhatóságot többféleképpen is megpróbáltuk számszerűsíteni, ezek közül az egyik módszer a szignifikanciaszinten, a kísérletek statisztikai tesztjének p értékén alapul.¹ A p értékek szóródása az 1. ábrán látható.

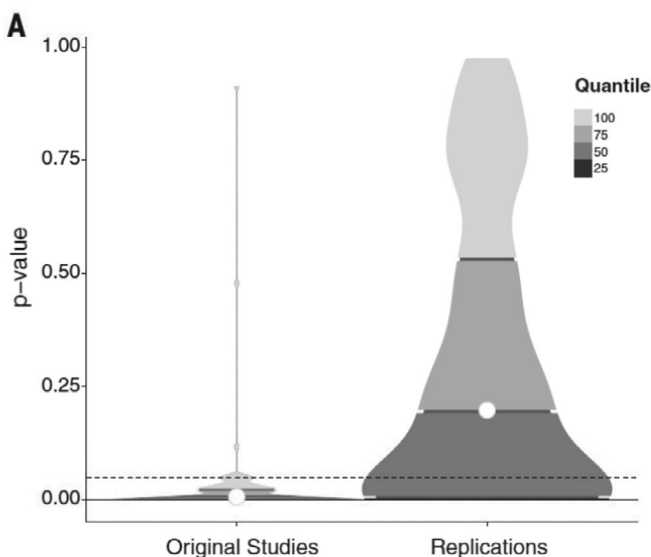
Megismételt vizsgálat p értéke
Eredeti p érték

1. ábra. Az eredeti és a replikált vizsgálat p értékei

¹ A p értéket hagyományosan arra használják az empirikus tudományok egy részében, hogy eldöntsék, egy adott kísérletben mért hatás statisztikailag szignifikáns-e.

A horizontális tengely az eredeti kísérletek p értékét mutatja, a vertikális tengely pedig a megismételt kísérletek p értékét. Az ábrán minden pont egy-egy kísérletet jelöl (kivéve, ahol átfednek a pontok). Szaggatott vonal jelzi a 0.05-ös értéket, ami alatt a kísérletek eredménye statisztikailag szignifikánsnak számít. A vertikális szaggatott vonaltól jobbra eső három pont azt mutatja, hogy három olyan kísérlet volt, aminek eredetileg nem volt szignifikáns az eredménye (a negyedik, félig a vonalra eső pont olyan kísérleteket jelöl, amiknek 0.05 fölé esett a p értéke, de az eredeti szerzők ezt szignifikánsnak vették), az összes többi, azaz 97 p érték 0.05 alatt volt. A replikált kísérleteknél viszont azt lehet látni, hogy jóval kevesebb p érték esett 0.05 alá: csak 35 szignifikáns eredményt kaptunk az eredeti 97-tel szemben, vagyis az eredeti pozitív kísérleteknek csak 36.1%-a volt reprodukálható.

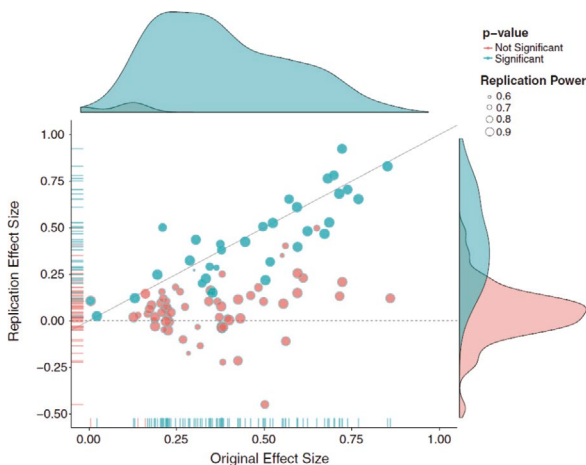
A 2. ábra szintén az eredeti és a replikált kísérletek p értékeit hasonlítja össze, de ezúttal egy ún. hegedűábrán.

2. ábra. Az eredeti és a replikált vizsgálatok p értékeinek megoszlása

A hegedűábra szintén a p értékek eloszlását szemlélteti, de itt a forma szélessége azt mutatja, hogy milyen valószínűséggel esik a p érték egy adott tartományba (hasonlóan egy oldalra fordított és tükrözött hisztogramhoz). Azt láthatjuk, hogy a replikált kísérletek p értékei 0 és 1 közé esnek, és nem egyenletesen oszlanak el: A hegedű a kisebb értékek felé szélesedik. Az eredeti kísérleteknél azonban majdnem mindegyik p érték 0.05 alatt van, kivéve azt a három p értéket, amiről már fentebb is esett szó. Jól látszik a 0.05 körül egy határozott kidudorodás, ami arra utal, hogy ezek közül az értékek közül néhány mesterségesen lett „letolva” 0.05 alá. A dudor sajnos a csalás bizonyítéka, mert semmi oka nincs, hogy a p értékek 0.05 körül kidudorodjanak a hegedűábrán. A 0.05-ben nincs semmi speciális, ez egy tetszőlegesen megállapított határ, ami alatt az eredmények szignifikánsnak számítanak, viszont a kutatóknak személyes érdeke, hogy a kísérleteik p értékei 0.05 alá essenek, hiszen akkor mondhatják, hogy a kísérlet „működött”, „pozitív” eredménye lett.

A 3. ábra a hatásnagyságok szóródását mutatja az eredeti és a replikált kísérletekben.

3. ábra. A hatásnagyságok szóródása az eredeti és az replikált vizsgálatokban

Azt láthatjuk, hogy a megismételt kísérletek nem mutattak ki olyan nagy hatást, mint az eredetiek. Egész pontosan, a kísérletek 82,8%-ában az eredeti hatásnagyság nagyobb volt a megismételt kísérlet hatásnagyságánál (ezeket jelölik a ferde vonal alá eső pontok; egy kísérletnél nem lehetett hatásnagyságot számolni). Pozitívum, hogy a hatásnagyságok korrelálnak, tehát, ahol az eredeti kísérletben nagyobb volt a hatás, ott várható, hogy a megismételt kísérletben is nagyobb lesz.

Nézzük meg, hogy mivel korrelált a reprodukálhatóság! Egyrészt korrelál a hatásnagysággal: minél nagyobb a hatásnagyság az eredeti kísérletben, annál valószínűbb, hogy az eredmény reprodukálható lesz. Másrészt negatívan korrelál p -vel: minél kisebb a p érték, annál valószínűbb, hogy egy valós hatást mutatott ki a kísérlet, tehát reprodukálható lesz az eredmény. A hatásnagyság és a p érték az eredeti bizonyítékok erejét mutatják. Minél erősebb az eredeti bizonyíték, annál valószínűbb, hogy reprodukálható lesz, ahogy ez várható is. Ugyanakkor érdekes, hogy az eredeti eredmény váratlansága is befolyásolja a reprodukálhatóságot: minél váratlanabb egy eredmény, annál valószínűbb, hogy nem replikálható. Ugyanakkor tudható, hogy minél váratlanabb egy eredmény, minél meglepőbb és érdekesebb, annál valószínűbb, hogy magasabb impaktfaktorú, nagyobb presztízsű folyóiratba kerül be, amiből pedig az következik, hogy a nagyobb presztízsű lapokban közölt eredmények kevésbé megbízhatóak (ennek részletesebb okairól lásd Brembs, 2018).

Az alacsony reprodukálhatóság okai

Egy őszinte tudományban is felmerülhetnek okok, ami miatt egy kísérlet eredménye nem lesz reprodukálható. A triviális okok, ha az eredeti kísérlet eredménye fals pozitív, vagy ha a replikáció eredménye fals negatív. Ezek az esetek kiküszöbölhetetlenek a random mintavételből adódóan, valószínűségük pedig rendre megegyezik az első fajú és a másodfajú statisztikai hiba valószínűségével.

Ezenkívül pedig elkerülhetetlen, hogy legyenek különbségek az eredeti és a replikált kísérlet között, melyek szintén okozhatnak eltérő eredményeket. Ha más nem is, de időbeli különbség biztos van a két kísérlet között (legalábbis ha már egy publikált eredményt ismétlünk meg), és lehetséges, hogy a két kísérlet között eltelt pár év társadalmi, szociális változásai annyira megváltoztatták az emberek viselkedését, reakcióit, hogy az eredeti kísérlet eredményei már nem érvényesek az új környezetben.

Lehetnek olyan technikai, megvalósításbeli különbségek is, amik befolyásolják az eredményt. A saját kísérleteinkben ezt az al próbáltuk minimalizálni, hogy az eredeti szerzőktől kértük el a módszertant, és megpróbáltunk mindent az ő tanácsaik alapján elvégezni. Egyébként már csak az a tény, hogy erre szükség volt, problémákat sejtet, hiszen egy publikált cikkben elvileg minden részletnek szerepelnie kellene, ami szükséges a kísérletek megismétléséhez. Ennek ellenére elkerülhetetlen, hogy bizonyos körülmények megváltozzanak, pl. a kísérleti szoba mérete, a kísérletvezető személye stb. Ugyanakkor, ha ezek a tényezők nem voltak felsorolva az eredeti kísérlet leírásában, akkor az azt jelenti, hogy az eredeti szerző nem gondolta, hogy ezek fontosak az eredmények szempontjából. Ha ezek miatt nem sikerül replikálni a kísérletet, akkor ez azt jelenti, hogy az eredeti kísérlet által kimutatott hatás nem annyira általános, mint gondolták, és peremfeltételei még nem ismertek eléggé.

Az alacsony reprodukálhatóság őszintétlen okai közül az enyhébbeket angolul *questionable research practice*-nek szokták hívni, ezt magyarul megkérdőjelezhető kutatási módszereknek, esetleg félrevezető kutatói gyakorlatnak lehetne fordítani. Az első gyakorlatilag nem is a szerzőkön múlik, ezt úgy hívják, hogy *publikációs torzítás*. Ez abból fakad, hogy a folyóiratok szeretik a minél szenzációsabb, jobban hangzó, minél intuitívebb, minél eladhatóbb cikkeket közölni, és ehhez hozzátartozik, hogy az eredmény szignifikáns legyen. Tehát egy olyan kísérletet, amelyből csak azt tudjuk kihozni, hogy nem szignifikáns, nem konkluzív, gyakorlatilag nem fog közölni egy folyóirat sem, hiába próbálkozik a kutató. Ez a publikációs torzítás a pszichológiában

különösen gyakori, ugyanis a megjelent eredmények 90%-a szignifikáns (Fanelli 2010). Ebből az következik, mintha csak olyan dolgokat tesztelnének a kutatók, amelyek igazak, vagyis soha nem tesztelnék semmi olyat, ami nem igaz, vagy amiből az derülhetne ki, hogy az nem úgy van, mint ahogy azt eredetileg gondoltuk. Ez az arány az űrkutatásban 50%. Ott nem az a szokás, hogy csak a szignifikáns eredményeket közlik a folyóiratok, hanem a p értéktől függetlenül azokat a kísérleteket közlik, melyek megfelelően lettek megtervezve és végrehajtva. Valami hasonló hozzáállás lenne elvárható a többi tudományterületről is.

A másik, ami ebből fakad, a *közlési torzítás*. Ez már a kutatói oldal: mivel a kutatók tudják, hogy egyetlen kiadó sem fogja kiadni a nem szignifikáns eredményeiket, ezért ezeket meg sem írják. Hiszen ki szeretne időt pazarolni olyan cikkek írásával, amelyek azután sosem jelennek meg? Így ezek a kísérletek az asztalfiókban végzik. Ennek egy kicsit még rosszabb verziója, ha egy adott kutatáson belül végzünk több kísérletet, s csak szelektíven azokat közöljük, amelyek szignifikáns eredményeket hoztak ki, úgy felüntetve azokat, mintha eredetileg is csak ezeket a szignifikáns eredményeket adó kísérleteket vagy elemzéseket terveztük volna.

Ezzel a gyakorlattal összefügg a *HARKING* (Hypothesizing After Results are Known), ami azt jelenti, hogy az adatok begyűjtése után, amikor már megvannak az eredmények, akkor kezdünk el hipotéziseket gyártani. Amelyik véletlenül szignifikáns lesz, azt írjuk le, de már úgy tárgyalva, mintha mi pont ezt akartuk volna kutatni eredetileg, vagyis a *feltáró* jellegű kutatásokat *megerősítő* kutatásként tálaljuk. Ez hibás gyakorlat, hiszen a gyakoriságokra támaszkodó statisztikai elemzés alapja, hogy hipotéziseinket olyan adatokon teszteljük, melyeket nem használtunk fel a hipotézisek létrehozásához. A motivációt itt is a publikációs gyakorlat adja, hiszen a kiadók a nagyobb bizonyító erejű megerősítő kutatásokat részesítik előnyben. A feltáró kutatások megerősítő jellegű kutatásként való tárgyalása viszont félrevezető, mivel az olvasók tudta nélkül sokszorosára növekedhet az 5%-os feltételezett elsőfajú hiba.

Még nagyobb szándékosságot feltételez a *p hacking*, a valószínűségi adathalászat. Ilyenkor az ember úgy varázsol az adatokkal,

hogy szignifikáns eredmény jöjjön ki. Ez elérhető például, ha kilógó adatként kizár egyes résztvevőket a kísérletből, vagy csoportokra osztja a résztvevőket többféle szempont szerint, vagy ha ugyanannak a hatásnak a kimutatására többféle statisztikai tesztet is elvégez.

A félrevezető kutatói módszerek közül az utolsó, amit megemlítenék, a *többszörös szignifikanciatesztelés*. Ez úgy történik, hogy a kutató nem dönti el előre, hogy a kísérletnek hány résztvevője legyen, hanem folyamatosan, az adatok beérkezésével párhuzamosan teszteli a szignifikanciát, és akkor hagyja abba az adatgyűjtést, mikor a p épp 0.05 alatt van. Mivel a p egy valószínűségi változó, jó esély van rá, hogy az esetek egy részében 0.05 alatt lesz akkor is, ha nincs valódi hatás (mindenkinek ajánlom a p érték „táncát” bemutató zseniális videót: <https://www.youtube.com/watch?v=5OL1RqHrZQ8>).

A legelvetemültebb módszer a szignifikáns eredmények elérésére és a neves folyóiratokban való publikálásra az egyszerű *adat-hamisítás*. Ez már nem tartozik a megkérdőjelezhető kutatói gyakorlatok közé, hiszen mindenki számára világos, hogy ez etikátlan eljárás, míg a megkérdőjelezhető kutatói gyakorlatok egyik jellemzője, hogy sokan nincsenek tudatában azok félrevezető jellegének. A közelmúltban több médiabotrány is kirobbant akörül, hogy egyes kutatókról bebizonyosodott, adatot hamisítottak elméleteik alátámasztására. Közülük Diederik Stapel, holland szociálpszichológust említeném meg, mert ő volt talán az egyetlen olyan kutató, aki lebukását követően bevallott mindent, és lecsúszásáról írt is egy könyvet (angol fordítása *Faking Science* címmel ingyen letölthető: <https://errorstatistics.files.wordpress.com/2014/12/faking-science-20141214.pdf>). Stapel jó képességű, őszinte kutatónak indult, de mikor észrevette, hogy feltáró adatelemzéseit, nem szignifikáns eredményeit, a túl bonyolult, nem elég jól hangzó, nem elég intuitív kutatásait nem közlik a folyóiratok, akkor elkezdett csúszni a kötetünkben már említett pokol tornácain fokozatosan egyre mélyebbre. A megkérdőjelezhető kutatói gyakorlatokkal indult, majd elkezdett egy-egy adatpontot „kijavítani” kísérleteiben, míg végül odáig jutott, hogy utolsó kutatói éveiben már nem is végezte

el a kísérleteket, csak kézzel gyártotta az adatokat. Úgy találta ki a kísérleteket, hogy jó szalagcímekeket lehessen hozzájuk írni, így azután a médiában is igen népszerű volt, és remek karriert futott be.

A publikációs modell hibái

Diederik Stapel esete kirívó, ilyen durva csalásra valószínűleg kevesen vetemednek, a megkérdőjelezhető kutatói gyakorlatok viszont igen elterjedtek. A kriminalisztika szerint a bűnelkövetésben az a személy lehet gyanúsított, akinek megvolt a motivációja és a lehetősége is a bűnelkövetéshez. Ezek alapján minden kutató gyanúsítottá válhatna!

A 4. ábra a mai publikációs és tudományfinanszírozási modellt vázolja fel, feltüntetve benne azokat a tényezőket, melyek csalásra motiválják a kutatókat (pirossal) és azokat, melyek megadják erre a lehetőséget (zölddel).

Hogyan halad a tudomány? Felötlik a kutatóban egy kérdés, tervez egy kísérletet, hogy a kérdést eldöntse, elvégzi a kísérletet, elemzi az adatokat, majd megírja az így kapott eredményeket. Ezt elolvasásuk más kutatók is, és esetleg újabb kérdéseket vetnek fel. Ideális esetben a kutatók egyetlen motivációja a tudomány előrelendítése és saját kíváncsiságuk kielégítése. Ezt az ideális körfolyamatot viszont elrontja a pénz és a hírnév szükségszerű jelenléte. A kísérlet elvégzéséhez pénzre van szükség, hogy kifizethessék a kísérleti anyagokat, a kísérletben részt vevők munkadíját, és a kutatónak is meg kell élnie valamiből. A pénzt a kutató általában pályázással szerzi meg a kísérletekre, saját fizetését pedig egyetemi vagy akadémiai, esetleg más kutatóhelyi állásából kapja. A kísérletekről írt kéziratát pedig terjesztenie kell valahogyan, hogy más kutatókhoz is eljusson. A kéziratokat hagyományosan tudományos folyóiratok terjesztik tudományos cikkek formájában. A kutató beküldi a kéziratát egy folyóirat főszerkesztőjének, aki tovább küldi azt három bírálónak. A bírálók maguk is kutatók, akiket a főszerkesztő választ a témához való hozzáértésük alapján. A bírálók megírják véleményüket a kézitról, javításokat javasolnak, majd a főszerkesztő eldönti, hogy közlésre méltónak találja-e a kéziratot. Ha igen, akkor a kézirat végül megjelenhet immár tudományos cikk formájában a folyóirat valamelyik számában, amit aztán az egyetemi könyvtárak megvásárolnak, és az egyetem kutatói elolvashatnak.

Kérdés, hogy az internet világában miért nem hagyjuk ki a kiadókat az egészből, hiszen ma már egy gombnyomással terjeszthetnénk a kéziratokat az interneten. Az a lépés, amíg a kéziratból folyóiratcikk lesz, rendkívül munkaigényes, több hónapig, sőt olykor akár évekig is eltarthat. Ráadásul sok folyóirat ma már meg sem jelenik nyomtatott formában, csak az interneten elérhetőek cikkeik. Az a publikációs rendszer, ami száz éve még szükségszerű volt, ma már kikerülhető lenne.

Van azonban egy kis mérőszám, ami bebetonozza ezt a rendszert: az impaktfaktor (az ábrán IF). Az impaktfaktor a folyóiratok presztízsét mérő szám, amely abból indul ki, hogy milyen sokszor idézik a folyóiratban megjelent cikkeket, az alapmodellben a megjelenés utáni két évben. Vagyis hányan olvassák a folyóiratot,

és hányan tartják fontosnak a benne közölt tartalmakat. A folyóiratok bevétele közvetlenül függ az impaktfaktortól, mert minél nagyobb az impaktfaktoruk, annál nagyobb a folyóirat presztízse, annál többen veszik meg. Azt egyik egyetem sem teheti meg, hogy ne fizessen elő a *Science*-re vagy a *Nature*-re, amelyeknek kirívóan legmagasabb az impaktfaktora, mert akkor lemaradnak az egyetem kutatói ennek a követéséről, azaz a *Science*-ben és a *Nature*-ban megjelenő szenzációs és nagyon fontos hírekről.

Az impaktfaktor visszahat a kutatókra is. A kutatók cikkeinek az impaktfaktora egyenlő annak a folyóiratnak az impaktfaktorával, abban az évben, amelyikben a cikkek megjelentek. Ha közlök egy cikket a *Science*-ben, akkor a cikkem impaktfaktora egyenlő lesz a *Science* magas impaktfaktorával. Amikor pályázni fogok egy kutatási pénzre, vagy egy állásra, akkor nekem az összesített impaktfaktoromat (az ábrán ÖIF) fogják megnézni, az pedig az életemben írt összes cikkem impaktfaktorának az összege. Tehát összeadják az összes cikkem impakt faktorát, és ennek alapján hasonlítanak össze a többi pályázóval. Akié a magasabb, az fog nyerni. Így a kutatók haszna egyenesen arányos az összesített impaktfaktorukkal.

Hogyan próbálják növelni az összesített impaktfaktorukat a kutatók? Egyrészt minél több cikk írásával, másrészt cikkeiknek minél nagyobb presztízssű folyóiratokban való megjelentetésével. Mivel a folyóiratok is növelni szeretnék saját impaktfaktorukat, így ők szenzációsabb, bulvárosabb cikkeket keresnek, s ezért kénytelenek a kutatók is ilyeneket gyártani, s ebből következik amotiváció arra, hogy szignifikáns legyen az eredmény, hogy jól szójjon, hogy intuitív legyen, hogy ne legyen benne túl bonyolult összefüggés, s ne legyenek olyan kísérletek, amelyeknek negatív eredménye lett. Ez az ördögi kör adja meg a motivációt a kutatóknak a csalásra.

De mi adja meg a lehetőséget? Leegyszerűsítve az, hogy a bírálók nem végzik jól a dolgukat. Ennek is megvan a maga oka. A bírálók teljesen ingyen dolgoznak a folyóiratoknak, kvázi szívességi rendszerben, ahol egyszerűen nem illendő visszautasítani, ha egy főszerkesztő bírálatra kéri a kutatót. Egy bírálat megírása lehet

pár óra, de lehet akár pár nap is. Vannak olyan bírálók, akik akár 15 oldalas bírálatot is írnak egy cikkről. Ez rengeteg munka, egyrészt ingyen, másrészt névtelenül, mert a bírálók a legtöbb folyóiratnál anonimak maradnak. A bírálókra nem hat vissza az, hogy milyen munkát végeztek, hírnevüket nem növeli, de nem is csökkenti egy általuk jóváhagyott cikk. Tulajdonképpen a bírálóknak semmilyen kézzelfogható motivációja nincs arra nézve, hogy jó munkát végezzenek, persze azonfelül, hogy szeretnék, hogy a tudomány jól működjön.

Szerencsére a replikációs krízis kitörése óta sokféle kezdeményezés indult a publikációs és tudományfinanszírozási modell hibáinak kijavítására és a csalásra való motivációk és lehetőségek megváltoztatására. Optimizmusra ad okot, hogy ezek nagy része alulról jövő kezdeményezés, vagyis maguk a kutatók dolgoznak azon, hogy a tudomány megbízhatóbbá váljon.

Irodalom

- Open Science Collaboration, 2015. Estimating the reproducibility of psychological science. *Science*, 349(6251), aac4716–aac4716. <https://doi.org/10.1126/science.aac4716>
- Brembs, B. (2018). Prestigious Science Journals Struggle to Reach Even Average Reliability. *Frontiers in Human Neuroscience*, 12(February), 1–7. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2018.00037>
- Fanelli, D. (2010). “Positive” results increase down the hierarchy of the sciences. *PLoS ONE*, 5(4). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0010068>

Replikációs krízis a pszichológiában és a kognitív idegtudományban

Fedor Anna előadásában sok mindent hallottunk a jelenlegi replikációs krízis szociológiai és egy-két technikai háttéréről is. Én egy kicsit inkább a technikai háttérébe fogok belemenni. Fontos hangsúlyozni, hogy nem csupán a pszichológia és a kognitív idegtudomány problémájáról van szó, ez egy általános biológiai, orvostudományi és társadalomtudományi probléma. Gyakorlatilag ez a replikációs krízis 2012-ben indult el Begley és Ellis (2012) nagy port felvert cikkével, amelyben azt mutatták be, hogy amikor egy amerikai biotechnológiai cég megpróbált replikálni 53 rák-kutatási cikket, akkor ebből összesen hatot sikerült összehozni. Jelentős folyóiratokban, pl. a *Nature*-ben vagy a *Science*-ben publikált cikkekről van szó. Mindez nagy replikációs-kutatás-sorozatot indított el, amit az interneten is nyomon lehet követni. Komoly, rendszerszintű problémáról van szó, amely számos tudományterületen érvényesül. Ennek sokféle oka van. John Ioannidis klasszikus szerző ezen a téren. 2005-ben mint a Stanford Egyetem professzora, publikálta a *Why most published research findings are false* (Miért hamis a legtöbb kutatási eredmény) című cikket (Ioannidis, 2005). A cikkben rámutatott néhány fontos tényezőre, pár faktorra, s némi modellezést is végzett ezzel kapcsolatosan. Kiemelte, hogy az általánosan használt statisztikai eljárás, a *null hypothesis significance testing* (továbbiakban NHST) bizony elég magas téves riasztási aránnyal dolgozik. Vagyis a beépített I fajta hiba révén számos eredmény (alapesetben várhatóan minden 20.) mutatkozik statisztikailag szignifikánsnak, ahol nincsen hatás, vagyis hamis pozitív eseteket értelmezünk. Az alacsony statisztikai

erő eléggé általános más tudományterületen is, ami abból is fakad, hogy a például az agyi képzőanyag terén az elemszámok nagyon alacsonyak, 5-6-8 kísérleti személyen dolgoznak a kutatók. Ez statisztikai szempontból rendkívül kevés. Minél alacsonyabb a statisztikai erő, annál magasabb a téves riasztási arány, ezt matematikailag elég könnyű kimutatni. Az is nagyon fontos, hogy az eredmények tudatos vagy öntudatlan manipulációja rendkívül könnyen megvalósítható. Minél több ilyen manipuláció vagy elfogultság (angolul *bias*) kerül a cikkekbe vagy az eredmények feldolgozásába, annál magasabb lesz a téves riasztási arány. Ezt is könnyen ki lehet mutatni modellezéssel.

Először érdemes körbejárni egy fontos fogalmat, azt, hogy mi is az a hamis közlemény vagy téves pozitív kutatási arány. Ioannidisszal együtt dolgoztam az elmúlt kutatói szabadság évem keretében. Számba vettünk sok statisztikai problémát különböző cikkekben. A hamis közleményi vagy téves hamis pozitív arány azt az arányt jelenti, hogy mennyi olyan statisztikai eredményünk van, mely statisztikailag szignifikáns, ámde téves. Ezt, amint majd látni fogjuk, könnyen ki lehet számolni. Azt is fontos ennek értelmezéséhez felismerni, hogy a p értékek, amelyeket használunk statisztikai döntésekre, maguk is véletlen változók. Tehát a kísérletek között nagymértékben változnak. Ha csak egy p értéket mérünk, ha csak egy kutatást végzünk, ha csak egy kísérletet hajtunk végre, akkor az abból kiemelt p érték nem szolgálhat semmilyen igaz-hamis döntés alapjául. Tehát nem lehet arra következtetni, hogy hamis vagy igaz az az állítás, amelyet a p értékkel akarunk alátámasztani. A p érték random változó, egyszer ilyen lesz, azután olyan, elég nagy mértékben változhatnak, és bizonyos eloszlásokat követnek. A téves riasztási arány ezzel a viselkedéssel áll kapcsolatban. Igazából rendkívül könnyen kiszámolható. Ha feltételezzük, hogy van hat hipotézisünk, öt hipotézisünk téves, 1 viszont helyes, 60%-os statisztikai erővel dolgozunk, az alfa szintünk 0,05-os, ami azt jelenti, hogy ha a nullhipotézisünk igaz, akkor 5% téves riasztásunk lesz. Tételizzük fel, hogy 100 kutatást futtatunk le minden egyes hipotézisre, azaz 600 kutatást végzünk el összesen. Ebben a szituációban $H_0:H_1$ arány, vagyis az igaz nullhipotéziseknek

az igaz alternatív hipotézisekhez vett aránya 5 az 1-hez, vagyis a H_0 , H_1 esély 5 az 1-hez. Az alábbi egyszerű képlettel kiszámolhatjuk, hogy amennyiben az összes téves riasztásnak a számát elosztjuk az összes, statisztikailag szignifikáns eredménnyel ebben a situációban, akkor kb. tesztjeinknek 30%-a statisztikailag szignifikáns lesz, ámde valójában hamis. Ha ebből a 600 kutatásból publikáljuk az összes cikket, amelyekben statisztikailag szignifikáns eredményt mértünk, akkor publikációinknak 30%-a hamis eredményről fog szólni. Az FRP, a False Report Probability, a Téves Beszámoló Valószínűsége a következőképpen alakul (Szűcs és Ioannidis, 2017a: 6).

$$\text{FRP} = \frac{\text{Téves pozitívak}}{\text{Minden szignifikáns eredmény}}$$

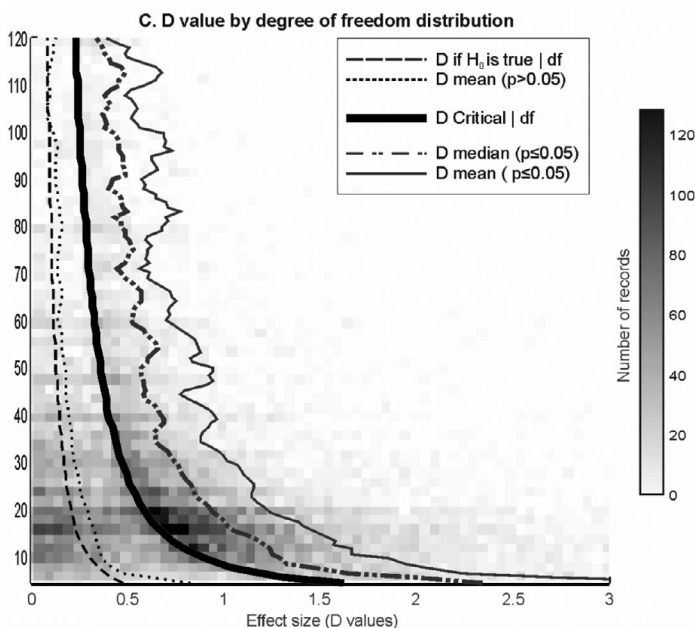
$$\text{FRP} = \frac{500 \text{ vizsgálat } 5\%-a}{500 \text{ vizsgálat } 5\%-a + 100 \text{ vizsgálat } 60\%-a}$$

$$\text{FRP} = \frac{25}{25 + 60} = \frac{25}{85} = 0.2941$$

Ez rendkívül magas arány, amivel nincs mindenki tisztában, mert azt feltételezik, hogy egy 0,05-es alfa szint mellett a cikkek 5%-a a hamis. Ez általános félreértés a szakemberek között is. Ezt a hamis közleményi arányt megpróbálhatjuk empirikusan is megbecsülni egy-két irodalmi vizsgálattal (1. ábra)

Egyik cikkünkben (Szűcs–Ioannidis 2017b) megpróbáltuk megbecsülni a hamis közleményi arányt. Összesen 26 841 statisztikai adatot bányásztunk elő egy számítógépes algoritmus segítségével, 3801 közleményből. A mintában a folyóiratok impaktfaktora 2,4-től 17,15-ig terjedt, a szabadságfokokat és a statisztikákat pedig rendkívül könnyen ki lehet nyerni a cikkek elektronikus verziójából. 10 kognitív idegtudományi lapot, öt pszichológiai

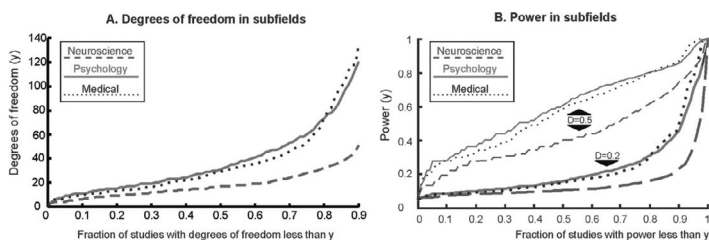
lapot és három orvostudományilag orientált lapot vizsgáltunk meg. Az adatokból meg lehet becsülni a mintaelemszámot és a statisztikai hatásméret nagyságát, s ebből a statisztikai erőt és hamis közleményi arányt. Az 1. ábrán belül láthatók az adatok, a szabadságfokok a függőleges tengelyen, a vízszintesen pedig a hatásméret nagyságok látszanak. A statisztikai szignifikanciaszintet, amely minden egyes szabadságfokhoz tartozik, a vastag vonal jelöli. Ha ettől egy hatásméret nagyobb, akkor szignifikáns, ha balra, akkor nem szignifikáns. A sátoírozások azt jelölték, hogy mekkora volt a sűrűsége a megfigyelt statisztikai rekordoknak ebben a kétdimenziós térben.

1. ábra. A hatásméret és a szignifikanciaszintek összefüggése. A belső sátoírozás sötétsége mutatja, hány ilyen vizsgálat van. A vastag vonal a kritikus érték (Szűcs–Ioannidis 2017b: 8).

Az adatokban elsősorban a statisztikai erőt lehet megbecsülni, annak figyelembevételével, hogy mennyi kétmintás t próba, s mennyi egymintás t próba van az adatokban.

A háromféle lap típusban, kognitív idegtudományi, pszichológiai és orvosi lapokban, amelyekkel foglalkoztunk, a szokásos a priori statisztikai erőt, tehát a kísérlet lefuttatása előtti erőt arra hivatkozva lehet megvizsgálni, hogy mennyi erőnk van kimutatni egy kicsi, közepes vagy nagy statisztikai hatást. Általában a kis statisztikai hatást 0,2 standardizált szórásnyi hatásnagysággént határozzák meg, a közepest a 0,5-ös hatásnagysággal, a nagyot pedig a 0,8 hatásnagysággal határozzák meg.

2. ábra. A szabadságfok a statisztikai erő egyes szakterületeken
(Szűcs–Ioannidis, 2017b: 9)

A 2. ábrán a vízszintes tengelyen a statisztikai erő látható, a függőleges tengelyen pedig a statisztikai rekordoknak az aránya, amelyet a statisztikai erő elért, vagy az alatt volt. A szaggatott vonal a kognitív idegtudományt jelképezi, azt jelenti, hogy a cikkek 80%-ában a statisztikai erő 0,1 alatt volt egy kis hatásnagyság kimutatására. Vagy, a cikkek 80%-ában a statisztikai erő 0,6 alatt volt, egy közepes hatásnagyság kimutatására. Látható, hogy a kognitív idegtudományban rosszabb a helyzet, mint a pszichológiában vagy az orvostudományban, a kis hatásnagyságokat is beleértve. Ez egy meglehetősen lesújtó kép, mert általában a 0,8-et tekintik amolyan aranyalapnak, vagyis elfogadott értéknek. Tehát nagyon kevés cikk, talán a cikkek 5%-a éri el ezt a 0,8-as erőt. Rendkívül alacsony mintaelemszámokkal dolgozunk, s ezért a statisztikai

erő nagyon alacsony. Rendkívül magas lesz a téves riasztási arány, s a hamis közleményi arány is az irodalomban. Mintegy bele van kódolva az adatokba, hogy rendkívül sok hamis eredményt produkálunk. Azt is érdemes megvizsgálnunk, hogy javult-e az a priori statisztikai az elmúlt fél évszázadban, vagyis születésem előtt jóval, sikerült-e valamennyit javítani ezen. A válaszom az, hogy nem nagyon.

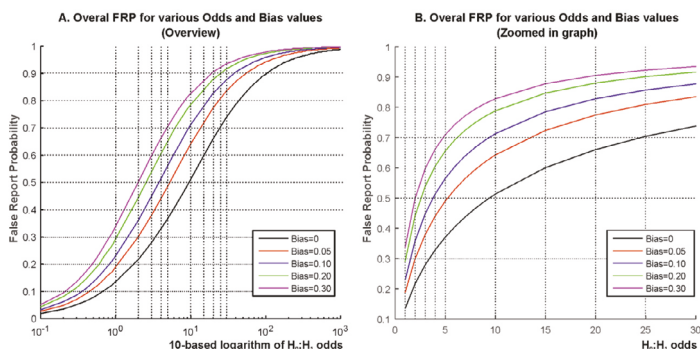
1. táblázat. A hatásméretek alakulása fél évszázad során
(Szűcs–Ioannidis 2017b: 9)

		Kis hatás	Közepes	Nagy
alterület	rekord/cikk	átlag	átlag	átlag
KogNeuro	7,888/1,192	0,14	0,44	0,67
Pszichol	16,887/2,261	0,23	0,60	0,78
Orvosi	2,066/348	0,23	0,57	0,77
Együtt	26,841/3,801	0,17	0,49	0,71
Cohen '62	2,088/70	0,18	0,48	0,83
Sedlmeir '89	54 cikk	0,21	0,50	0,84
Rossi '90	6,155/221	0,17	0,57	0,83
Rossi '90 átl	25 áttekintés	0,26	0,64	0,85

Az 1. táblázatban láthatók a történelmi statisztikai analízisek értékei. Már 1962-ben Cohen (1962) klasszikus cikkében megállapította, hogy a kutatók a pszichológia területén általában 0,17-es statisztikai erőt értek el a hatásnagyság detektálására, vagy 0,46-os erőt érnek el egy közepes hatásnagyság detektálására. A táblázatban láthatók saját adataink a mostani kutatásból – így össze lehet hasonlítani ezeket az értékeket a történelmi értékekkel. Az összehasonlításból kitűnik, hogy pszichológiában és az orvostudományi lapokban azt értük el, amit kb. 50 évvel ezelőtt, talán épp egy kicsit javultak az eredmények. Ugyanakkor a kognitív idegtudományban például sokkal rosszabb eredményeket kapunk, mint 50 éve a szociálpszichológiában. Nem túl jó eredmény.

A kognitív idegtudományi lapokban a legalacsonyabbak a szabadságfokok. A szabadságfok elég jól korrelál a mintaelemszámmal,

azt meg lehet becsülni belőle. Jól látható, hogy a kognitív idegtudományban a legalacsonyabbak a mintaelemszámok, ebből kifolyólag a pszichológiában növekszik a statisztikai erő, az orvostudományokban nagyjából ugyanaz. Ez azért is érdekes, mert ebben a mintában a kognitív idegtudományi lapoknak volt a legmagasabb az impaktfaktora, ami elég tipikus, mert rendkívül sok hivatkozás van ezen a téren. De itt voltak a legalacsonyabbak a mintaelemszámok, ezért itt volt a legalacsonyabb a statisztikai erő is. Így itt várhatjuk a legtöbb hamis eredményt is. Mint már említettem, a Ioannidis-modell felhasználásával meg lehet becsülni a hamis közleményi arányokat is. Itt fel lehet használni azt a statisztikai erő értéket, amit abból lehet kiszámolni, hogy egyes lapokban, egyes megfigyelésekben mekkora hatásnagyságot mértek. Ez inkább *utólagos hatás-erő-kalkulációnak* tekinthető, tehát ez nem egy a priori erő jósláson alapul, hanem azon, amit ténylegesen mértek abban a cikkben. Ezt az eljárást nem javasolom senkinek. Ugyanakkor azért ezt csináltuk, mert ennél nagyobb erő nem lehetséges, valószínűleg ez a legmagasabb erő, amit el lehet érni a kutatásban. Mivel a maximum erőt vettük alapul, ezért gyakorlatilag a hamis közleményi arány minimumát becsültük meg, ami igencsak magas, mint látni fogjuk.

3. ábra. Az FRP (Téves Közlés) aránya különböző $H_0:H_1$.
 A: 10-es alapú logaritmus skálán B: kinagyítva a 0–30 sávot
 (Szűcs –Ioannidis 2017b: 12)

A 3. ábrán a függőleges tengelyen a hamis közleményi arány van feltüntetve. A vízszintes tengelyen pedig az igaz nullhipotéziseknek (H_0) az igaz alternatív hipotézisekhez (H_1) viszonyított aránya, ez a $H_0:H_1$ arány. Korábban az 5:1-hez aránnyal dolgoztunk, majd a 10:1, 15:1-hez aránnyal stb. Az egyes tudományterületeken ezt az arányt csak becsülni tudjuk, de észszerű feltételezések alapján, mondjuk egy konzervatívabb tudományterületen, nagyon optimista módon legfeljebb olyan 1-2-5-10 körüli arányokat várhatnánk. Az 1:1-hez arány azt jelentené, hogy minden második hipotézist helyesen saccolnánk meg. Ez rendkívül valószínűtlen. Ezt csak akkor lehet megtenni, ha nagyon kicsiny kiegészítő kérdéseket teszünk fel, s már eleve rendkívül biztosak vagyunk a kísérlet eredményében.

Egy kicsit exploratívabb, kicsit rizikósabb tudományterületen könnyen el lehetne érni 20-as, 30-as, 50-es, de akár 100-as arányokat is. Akkor az lenne, hogy 101 kísérletből 100 hamis hipotézisen alapulna, és talán 1 lenne, ami bejön, ha nagyon rizikós dolgokat kérdezek. Szerepel a feldolgozásban még egy *bias*, részrehajlás paraméter is, amit Ioannidis (2005) cikke vezetett be. Ezzel a *bias* paraméterrel azt lehet operacionalizálni, hogy mennyit trükköznek a kutatók egy cikkben, hogy a statisztikailag nem szignifikáns eredmények szignifikánssá váljanak, és még több szignifikáns eredmény legyen. Vagyis mennyi energiát fektetnek be a kutatók abba, hogy még jobban el tudják adni a cikkeiket. Ezt nagyon egyszerűen ki lehet számítani. Ha a *bias* 0, akkor az azt jelenti, hogy a kutatók nem trükköznek, s minél magasabb ez a *bias* – egészen 1-ig –, annál nagyobb a trükközési arány. Ha 1 lenne a *bias*, az azt jelentené, hogy a kutatók mindig trükköznek, és megváltoztatják a rossz eredményeket jóra. Ioannidis szerint a racionálisnak mondható *bias*, vagy inkább tipikusnak mondható *bias* kb. 0,1 és 0,3 körül mozog. Ioannidis (2005) szerint elképzelhetetlen, hogy ne lenne *bias*, de ha azt gondoljuk, hogy semmiféle trükközés nem folyik, és mondjuk egy konzervatív tudományterületen mozgunk, mondjuk 5:1-hez a $H_0:H_1$ aránya, akkor azokat az *erőértékeket* nézve, amelyeket kibányásztunk ezekből a cikkekből, kb. azt becsülhetjük, hogy kb. 30%-a az összes statisztikailag

publikált eredmény 30%-a hamis lesz. Ha merészebbek vagyunk a hipotézisek tekintetében, és a $H_0:H_1$ arány 10, akkor már a megfigyeléseinknek a fele hamis lesz. Ha kicsit is elkezdenek trükközni az emberek, mondjuk, csak 0,1 *bias*t adunk hozzá ehhez a modellhez, ez azt jelenti, hogy a korábban nem szignifikáns eredmények 10%-át megváltoztatják és szignifikánssá teszik. Ehhez csupán 10%-ot kell változtatni. Amennyiben a $H_0:H_1$ arány 5:1-hez, akkor máris 55% körüli a hamis megfigyeléseknek, a hamis közleményeknek az aránya. Amennyiben pedig merészebb területen vagyunk, de nem túlzottan, tehát mondjuk 20:1-hez a $H_0:H_1$ arányunk, akkor már az eredmények 80%-a hamis lesz. Ebben az esetben is csupán a publikált statisztikailag szignifikáns eredményekről beszélünk, s látható, hogy az előzők szerint máris 80% hamis eredmény van a szakirodalomban. Mindez arra is utal, hogy a tudományba nagyon erősen be van kódolva a szemétygyártás. Ez a szomorú konklúzió nem más, mint Ioannidis 2005-ös híres modelljének alkalmazása egy empirikus szituációban, egy kis adatbányászás után. Az is látható, hogy ha a bias 30%-ra megy fel, s viszonylag konzervatív területen vagyunk, ahol 10:1-hez a $H_0:H_1$ arány, akkor már több mint 80% fölött van a hamis megfigyelések aránya. Vagyis, óriási mennyiségű hamis eredmény van a szakirodalomban.

Ez az egész probléma nagyon erősen összefonódik a nullhipotézis-szignifikanciatesztelés, az NHST szerkezetével. Egy cikkben ennek a kritikáját gyűjtöttük össze (Szűcs–Ioannidis, 2017a). Nem új kritika ez, oktatási céllal szedtem össze. Edwards, aki a Cambridge-i Gonville és Caius College jól ismert professzora, s eredetileg evolúcióbiológus volt, de a Likelihood klasszikus statisztikai könyvnek is szerzője (Edwards 1972). Már 1972-ben úgy fogalmazott, hogy az NHST-eljárás nem más, radikálisan fogalmazva, mint álcázott ostobaság. „Amit korábban józan észnek neveztek, azt most előítéletnek hívják, s ami előítélet volt, annak mostanra nullhipotézis lett a neve. Különösen a társadalomtudományokban ez »tudományos módszernek« álcázott veszélyes hülyeség, ami még sok gondot fog okozni, még mielőtt ezt általánosan is elismernék” (Edwards, 1972: 180). Ez valóban radikális megfogalmazás, arról

a statisztikai módszertanról, ami egész biológiai, orvostudományi, társadalomtudományi statisztikánk alapvetése. Csak néhány kritikai megjegyzést tennék, a teljes listát az említett cikkben leírtuk.

Egy klasszikus, 1987-es elemzés a *Psychological Bulletin*-ben jelent meg egy nagy cikkben, egy kis változtatással ebből vettük az egyik példánkat (Pollard–Richardson 1987). Az NHST logikája szerint azt az érvelést tudnánk végigvinni, hogy van egy olyan nullhipotézisünk, hogy *Harold amerikai*. (Harold Jeffreysre, a nagy bayesiánus statisztikusra való emlékezés jegyében. Aki brit volt. Ez adja a példa iróniáját.) Az alternatív hipotézisünk, hogy *Harold nem amerikai*. Tegyük fel, hogy van egy valószínűségi modellünk, miszerint ha Harold amerikai, akkor nagyon valószínű, hogy Harold nem a Kongresszus tagja. Ha Harold mégis a Kongresszus tagja, akkor az egy nagyon valószínűtlen eredmény lenne e szerint a modell szerint. Nos, figyeljük az adatot, ami szerint kiderül, hogy Harold tényleg a Kongresszus tagja, ami egy nagyon kis valószínűségű eredmény, egy alacsony p érték. Kb. annyira, hogy $P = 0,00001$. Rendkívül, rendkívül alacsony tehát a p érték. Mivel a p érték alacsony, a megfigyelt adat rendkívül valószínűtlen a nullhipotézis alatt, ezért elvetjük a nullhipotézist. Amit ebben a szituációban elfogadunk, az az, hogy Harold nem amerikai. Harold a Kongresszus tagja, ezért nem amerikai – ez a következtetésünk, legalábbis ha az NHST modellt alkalmazzuk erre a szituációra. Miért áll elő ez a nyilvánvaló paradoxon? Amennyiben explikáljuk az egyes valószínűségeket, akkor eléggé egyértelmű, hogy mi itt a probléma. A nullhipotézis adatvalószínűsége rendkívül alacsony, becslve kb. az amerikai lakosságot tekintve 10^{-7} a valószínűsége ennek az adatnak. Viszont, az alternatív hipotézist nézve, az adatunk valószínűsége 0. Tehát ez az alternatív hipotézis értelmetlen, mert az adat valószínűsége 0. Ha erre a bayesiánus logikát alkalmazzuk, akkor kiszámítható, hogy ha csak ez a két hipotézisünk van, akkor a nullhipotézis nemhogy elvethető, hanem annak a valószínűsége 1. Mi itt a baj? Mi itt az ellentmondás? Az NHST-logika, vagyis az egész eljárás statisztikai logikája csak azt tekinti, hogy az adat mennyire valószínű a nullhipotézis alatt, és igazából semmi mást. Amennyiben az adat nem valószínű

a nullhipotézis alatt, akkor a nullhipotézist el lehet vetni, és valami mást operacionálisan el lehet fogadni. Azt, hogy annak a másnak van-e valami értelme, azt már nem vizsgálja az eljárás. Így bármit elfogadhatok, és épp ezért könnyű valójában csak a p értékkel foglalkozni, és mindenféle következtetéseket levonni, bármiféle igazi statisztikai támogatás nélkül. Tehát, mindent meg lehet tenni ebben a statisztikai filozófiai rendszerben, amit eredetileg ipari minőség-ellenőrzésre dolgoztak ki, a Guinness sörgyárban, nem pedig kutatási célra. Kidolgozói, Neyman és Pearson (1933), az eljárás kiterjesztésének megalkotói igazából úgy vélték, hogy az eljárás nem tud elméleteket elfogadni vagy elvetni. Így arra, amire ma használják tulajdonképpen alkalmatlan. Ipari minőség-ellenőrzési problémákra kiválóan alkalmas. Látható, hogy elég nagy logikai probléma van itt.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az NHST-rendszer csak a p értékkel foglalkozik, s igazából az alternatív hipotézisnek csak abban van jelentősége, hogy kiszámoljuk a statisztikai erőt, amit egyébként, az eljárás szerint egy bizonyos értékre be kellene állítani, de ezt sosem teszik meg. Elvértve lehet olyan cikket találni, ahol a priori erőt számolnának ki, de ilyen szinte sohasem történik. Legalábbis a kognitív idegtudományok területén sosem láttam ilyen cikket, holott ezt feltétlenül meg kellene tenni. Az alternatív hipotézisnek csak itt van bármilyen jelentősége. Amennyiben a nullhipotézist el tudjuk vetni, akkor bármilyen alternatív hipotézist el tudunk fogadni különösebb formális statisztikai támogatás nélkül.

Mindezeket a kritikákat már az 1960-as években megfogalmazták, tehát 50-60 éve tudunk ezekről a problémákról, de ahogy a Gigerenzer (2004) mondta, még mindig valamiféle értelmetlen statisztikai flow-ban él a biológiai, orvostudományi, társadalomtudományi kísérletezésnek nagy része. Így sokszor, ész nélkül, megvalósítanak olyan eljárást, aminek semmi értelme sincsen.

Ne hagyjuk ki ezúttal, hogy milyen megoldások lehetnének. Először is el kellene teljesen ismerni és tanítani is kellene az NHST-nek, ennek a statisztikai eljárásnak a korlátait. Túl kellene

lépni azon, hogy „ p kisebb, mint 0,05”, ami még mindig misztikusan hat egyes kutatók és diákok agyában.

Sokkal jobban kellene tanítani általában a statisztikát, ami komoly célkitűzés lehetne, amelyet ez idáig elhanyagoltak a tan-székek, sőt másodlagos dolognak tekintik.

Az alternatív statisztikai megközelítéseket is tanítani kellene. Ha felnyitunk egy statisztikusoknak szánt könyvet, akkor, ha a könyv mondjuk 400 oldal, abban az NHST-megközelítés kb. öt oldalt tesz ki (az asztrofizikusok például nem is tudják, hogy mi ez, vagyis van néhány meglehetősen fejlett tudományterület, ahol ezt nem is használják, s egész jól elvannak nélküle). Más módszereket is lehetne tanítani, de ezeket csak elvétve teszik meg.

Az NHST-kritériumot is meg lehetne változtatni, lejjebb vinni ezt, erre vannak bizonyos felhívások. A statisztikai erőt minden-képpen emelni kell, tehát a mintaelemszámokat növelni kellene. Érdekes kérdés, hogy vajon a következő 50 év alatt mindez meg-történik-e. A tudományfinanszírozóknak talán nagyobb kutató-sokat kellene támogatniuk. Az alacsonyabb elemszámmal végzett kísérletekről szóló cikkeket pedig az adott lapnak el kellene uta-sítania. Ha valaki hat-nyolc emberen végzett kísérletekből von le következtetéseket (s ilyeneket láthatunk a *Nature*-ben és a *Science*-ben is), ezeket nem volna szabad leközoíteni. A tudományos mozga-tóerőknek rendkívüli módon változnia kellene. A preprintek segít-hetik a szélesebb kritizálhatóságot. Az adatpublikáció elementáris, napjainkban az internetre feltölthető bármi, és a kódot, az elemző eljárást is publikálni kellene, hogy mindenki láthassa, hogy mi-ből jöttek ki ezek a szép eredmények. Ennek a kódnak valójában mindent le kellene generálnia, és optimálisan azt is hozzátenném, hogy minden cikkbeküldést regisztrálni kellene, mert elég sokszor – akár a saját lektori gyakorlatomból is látom – olykor négy-öt évig is küldözgetnek valamit összevissza, ami talán öt év múlva egy nem is rossz lapban fog megjelenni, s még mindig igen magas im-paktfaktorokról beszélünk. Közben misztikus módon, elementáris hibák vagy ellentmondások eltűnnek a cikkből. Erre is láttam már példát. Tehát volt már rá példa, hogy amit pár éve kritizáltam egy

lektorált cikkben, az a küldözgetés folyamán eltűnt belőle. Fontos lenne a hipotézisvédelem, tehát előregisztrálni a hipotézist, erre nagy szükség volna. Az eljárásokkal ugyanígy, azokat is regisztrálni kellene, erre szolgálna az előlektorálás, amikor a cikket azelőtt lektorálják, hogy az eredmények bejönnének, s ekkor döntenének arról, hogy a kérdés, amit vizsgálni szeretnénk, az érdekes vagy sem. Ez teljesen elfogadható megoldás lenne.

Fontos volna még a replikáció kérdése. Ha valamit replikálunk, akkor a hipotézis már eleve adott. Ki lehet számítani a korábbi eredményekből, hogy mekkora statisztikai erőre volna szükségünk, és mindezzel sok olyan problémát el lehetne kerülni, ami bele van kódolva a tudományba.

**

Irodalom

- Begley, C. G. – Ellis, L. M. (2012). Raise standards for preclinical cancer research. *Nature*, 483, 531–533. doi: 10.1038/483531a
- Cohen, Jacob (1962). The statistical power of abnormal-social psychological research: a review. *Journal of abnormal and social psychology*, 65, 145–153.
- Edwards, A. W. F. (1972). *Likelihood: An Account of the Statistical Concept of Likelihood and Its Application to Scientific Inference*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Gigerenzer, G. (2004). Mindless statistics. *J. Socio Econ*, 33, 587–606. doi: 10.1016/j.socec.2004.09.033
- Ioannidis, J. P. A. (2005). Why most published research findings are false. *PLoS Med.* 2:e124. doi: 10.1371/journal.pmed.0020124
- Neyman, J. – Pearson, E. S. (1933). On the problem of the most efficient tests of statistical hypotheses. *Philos. Trans. R. Soc. Lond. Ser. A* 231, 289–337.
- Pollard, P. – Richardson, J. T. E. (1987). On the probability of making Type-I errors. *Psychol. Bull.* 102, 159–163. doi: 10.1037/0033-2909.102.1.159

- Szűcs, D. – Ioannidis, J. P. A. (2017a). When null-hypothesis significance testing is unsuitable for research: A reassessment. *Frontiers in Human Neuroscience*, 11:390. doi: <https://doi.org/10.1101/095570>
- Szűcs, D. – Ioannidis, J. P. A. (2017b). Empirical assessment of published effect sizes and power in the recent cognitive neuroscience and psychology literature. *PLoS Biol.* 15:e2000797. doi: 10.1371/journal.pbio.2000797

Moderátor: Pléh Csaba

Kerekasztal-beszélgetés a tények, áltények, értékek témájában

résztevők (a felkérés szempontjaival):

Vicsek Tamás (ELTE, a big data forrásai és potenciális hatása), Farkas Katalin (CEU, analitikus filozófus a tények-értékek témáról), Tóth István György (TÁRKI, társadalmi tények és társadalomkutatás), Kenesei István (MTA–SZTE, jelentéskiterjesztés, fake news, post-truth)

Pléh Csaba: Szeretettel köszöntöm a kerekasztal résztvevőit. Úgy érzem az egész napos problematika során világosan kialakult három központi kérdés a tudomány mai önmegítéléséről. Az egyik kicsit kapcsolódik ahhoz, amit a két utolsó előadás is feszegetett, hogy a tudósok egyszerre élnek kétféle attitűddel: a nagyközönség és politikusok felé azt szeretnénk bizonygatni, hogy a tudomány fix tényeket, rögzített, biztos dolgokat állapít meg. Közben pedig, mi, tudósok tudjuk, hogy mindezekben van egy állandó valószínűségi bizonytalanság. A másik, visszatérő kérdés, hogy a tudós az adatokkal és a társadalmi prezentációval kapcsolatos önképben, mennyire legyen távolságtartó, és mennyire legyen elkötelezett a változás s változtatás irányába. Hogyan lehet a tudományos objektivitást összekapcsolni azzal, hogy a tudománynak, legtöbbször meggyőződése szerint, kell legyen valamilyen társadalmi következménye. Ezek nem kérdések a kerekasztal vitájához, hanem inkább hangulati mozzanatok a beszélgetés indításához.

Farkas Katalin: Köszönöm szépen a meghívást. Sok olyan témához hozzá tudnék szólni, ami a mai napon elhangzott, s ennek a vitának sok aspektusa nagyon érdekel. Amikor meghívtak, a nevem mellé azt írtad, hogy „tények és értékek”. Ezért egy olyan kérdésről szeretnék most beszélni, amelyet épp említettél az imént. Arról, hogy mindannyian úgy gondoljuk, hogy a tudománynak van egyfajta társadalmi elkötelezettsége, s emellett azt is gondoljuk, hogy a tudománynak objektivitásra kell törekednie, s vajon ez a kettő hogyan egyeztethető össze. Csak röviden reflektálnék két momentumra a közelmúltból. A tudomány vagy általában a tudósok társadalmi elkötelezettsége és a tudomány objektivitása mint kérdés felmerült. Az egyik: bizonyára olvastak a legutóbbi „hoax” botrányról, amikor három társadalomtudós (James Lindsay, Helen Pluckrose és Peter Boghossian) összeállt, és írtak 20 álcikket, s benyújtották őket tekintélyes bölcsész- és társadalomtudományi lapokhoz. A kutatók ezzel azt akarták kimutatni, hogy elsősorban a bölcsészettudományokban s valamennyire a társadalomtudományokban van olyanfajta ideológiai részrehajlás, ami a legképtelenebb hipotéziseket és a legtudománytalanabb eljárásokat is hihetővé teszi, ha megfelelő ideológiával vannak nyakon öntve. Írtak tehát 20 cikket, amit különböző, elsősorban a bölcsészettudományokban vagy társadalomtudományokban érdekelt népszerű folyóiratokban megpróbáltak leközölni. Elégképtelen állításokkal álltak elő a cikkekben, de mindegyik cikk egyfajta politikailag korrekt álláspontot fogalmazott meg (például hogy a kutyafuttatókban a nőtény kutyák kegyetlen nemi erőszak áldozatai). Elégképtelenek voltak, mert hét cikket ezek közül közöltek is, további néhány pedig még most is elbírálás alatt van. Sajnos, túl korán kellett leleplezni az eljárást, mert az egyik cikk, amelyik megjelent, feltűnt egy újságírónak, aki a *Wall Street Journal*-ban írt erről, miszerint micsoda képtelenségeket közölnek a mostani társadalomtudományi folyóiratok. A cikknek már a címe is sokatmondó: A Fake news eléri az akadémiai világot (Melchir, 2018). Ezáltal lelepleződött az egész vállalkozás. Valami olyasmit próbáltak csinálni a cikkek írói, mint amit Alain Sokal (1996) csinált két évtizeddel ezelőtt, amikor írt egy direkt képtelen cikket, ami

le volt öntve egy posztmodern szósszal, s végül sikeresen publikálta. Lindsay és munkatársai többet akartak, mint pusztán Sokal újramegjelenítését. Az ő tézisük tehát az volt, hogy alacsony tudományos színvonalú cikkeket el lehet adni, ha megfelelő ideológiával vannak leöntve. A megfelelő politikai ideológia helyettesíti a tudományos standardok létét. Érdekes módon, ők maguk ezzel az ideológiával egyetértenek. Ez általánosságban egyfajta korrekt baloldali ideológia, s a szerzők azt akarták világossá tenni, hogy ők ezt nem valamiféle jobboldali szempontból kritizálják, mert az ideológiát helyesnek tartják, hanem úgy vélik, hogy a helyes ideológia nem igazolhatja a csökkenő tudományos standardokat (az egész folyamatról Mounk, 2018 ad érzékeny beszámolót).

Ezt a momentumot szeretném szembeállítani egy másik, közelebbi momentummal. Demeter Tamás (2018) interjút olvastam a *Magyar Idők*-ben pár héttel ezelőtt, annak kapcsán, hogy a *Századvég* szerkesztőségét elbocsátották, és volt egy megnyilatkozása a CEU-ról, ahol én is tanítok. Az mondta, hogy a CEU-val az a baj, hogy tudományos kiválósággal próbálja a kétes politikai aktivizmusát igazolni. Tegyük zárójelbe, hogy a CEU végez-e egyáltalán politikai aktivizmust, vagy sem, szerintem nem folytat. 18 éve tanítok ott, s tény és való, hogy a CEU értékelkötelezett egyetem, tehát nyíltan felvállalt társadalmi értékek irányítják az egyetem működését, de tudomásom szerint közvetlen politikai aktivizmust nem folytatunk, legalábbis az eltöltött 18 év alatt nem vettem részt ilyen tevékenységben. Az érdekes retorikai mozzanat itt az, hogy valaki úgy gondolkodik az intézményről, hogy a magas tudományos színvonalal próbálják meg a kétes politikai aktivitást igazolni. Holott ez pont ellentétes azzal, amit a fenti botrányban láttunk. Mert ha valaki nem szimpatizál a CEU vélelmezett politikai álláspontjával, s feltételezem, Demeter Tamás nem szimpatizál, akkor is elismeri a tudományos kiválóságot, s azt gondolja, hogy ez igazolhatja a kétes politikai tevékenységet. Mit szeretnék ezzel mondani? Ezzel a két példával azt szeretném jelezni, hogy mindkettő optimizmusra ad okot. Mégpedig azért, mert az egyik esetben egy ideológiailag szimpatizáló csoport fel tudta ismerni azt, hogy hiába szimpatikus számukra egy ideológia, mégis ez alacsony

tudományos teljesítménnyel jár együtt, s ezt tették a kritika alapjául. A másik esetben, amikor valaki politikailag nem szimpatizál egy adott intézmény politikai irányultságával, mégis képes volt felismerni azt, hogy ennek ellenére magas tudományos standardok vannak. Ezek számomra azt sugallják, hogy el lehet különíteni a tudományban azt, hogy magas standardok szerint működnek-e az adott tudományterületen vagy egy adott intézmény tudásai, vagy nem, annak ellenére, hogy valaki egy olyan ideológiai irányultsággal viszonyul az adott kérdéshez, ami egyébként éppen az ellenkező ítéletre készítené őket.

Pléh Csaba: Csak egy fél mondat kiegészítést hadd mondjak! Volt ez a 'hoax' botrány, amiből kiindultál. Érdekes emlékezni rá, hogy Sokal (1996) eltért ettől az újabb botránytól annyiban, hogy Sokalnál az volt a provokatív mozzanat, hogy egyfajta kvantum-dumával körítette a mondandóját, s azzal adta el a *Social Text* című lapnak a cikkét. Ennyit változott 15 év alatt a világ, hogy ma már az átverés nem a kvantum-dumával, a természettudománnyal akarja eladni a cikkét, hanem a PC-vel. Tehát ami 15 éve a természettudománnyal volt eladható, az most PC-vel történik. Változunk.

Hozzászóló (férfi): Nekem az a bajom, hogy itt, mind Sokalnál, mind a mai átverésnél nem a szerzők, hanem a folyóiratok korruptak, akik az ideológia kedvéért képesek ezt leköszölni. Sokal 1996-ban csinálta ezt, s nem tanultunk belőle. Tehát nem érzékenyek arra, hogy bejön valami, és kész átverés ez a dolog.

Farkas Katalin: Meg kell, hogy mondjam, hogy az egyik alapvető gond a mai átveréssel, a 'hoax'-szal, hogy a társadalomtudományos kísérletezés elemi szabályait áthágva, nem volt kontroll. Tehát, ha írtak volna 20 cikket, amelyekben ugyanolyan hülyeségek lettek volna, de konzervatív ideológia lett volna bennük, és nem baloldali, és mondjuk egyet sem közöltek volna le, akkor lenne ez konkluzív az ideológiai elfogultságra nézve. Most csak a slampossgót bizonyítja.

Pléh Csaba: Hadd utaljak vissza Farkas Katalin hozzászólásának második felére, arra, hogy vajon el tud-e válni egymástól a politika és a tudomány. Szűcs Dénes hivatkozott az előadásának második

felében többször is Paul Meehlre. Ez a Meehl (1954, 1967), aki mára újra egy népszerű szerző lett, két szempontból is anatómia volt számos társadalomtudós számára. Ugyanaz az ember, aki egyébként egy politikailag igen konzervatív lutheránus szekta vezetője volt, mint tudós, elkötelezett pozitivistá, a posztpozitívista ismeretelméletek uralma közepette. Ezt a fajta elkötelezett pozitívizmusa ma nagyon komolyan vesszük. Ő volt az első a viselkedéstudományokban, aki egyebek mellett gyakorló terapeutaként már 60 évvel ezelőtt le merete írni, hogy a klinikai intuíció félrevezet a valódi statisztikai inferenciákkal szemben, s nem szabad a klinikai intuícóra alapozni a betegekkel szembeni beavatkozást (Meehl, 1954). Akkor ezt mindenki kinevette a modernség jegyében. 60 évvel később, ma nagyon komolyan vesszük Paul Meehl (1967) statisztikai fejtegetéseit is.

Vicsek Tamás: A házi feladatom a Big Data volt, de olyan érdekesek voltak a viták, hogy inkább másról beszélnék. Nagyon sok dolgot összeírtam a Big Datáról, de úgy érzem, unalmas volna. Kicsit kakuktktojásként vagyok itt egyetlen természetkutatóként, aki ma is ezt végzi, és elnézést kérek, hogy olyan erőteljesen reagáltam a fizikusokkal kapcsolatban. Ez amiatt van, hogy magam is fizikus vagyok, és úgy éreztem, hogy ránk nem vonatkozik az a kijelentés. Van egy hiányérzetem az egész napi prezentációk hozzáállásával kapcsolatban, ugyanis ezek elsősorban a negatív jelenségekről szóltak. Holott rengeteg *pozitív jelenség* is van. Például most említettek két olyan esetet, ahol az elkövetők lebuktak. Bár inkább fizikus vagyok, mint biológus, de azért a biológiából egy-két dolgot értek, s a társadalomban is azt látom, hogy a bonyolult rendszereknek van immunreakciójuk. Minden bonyolult rendszernek van immunreakciója, s ez megnyilvánul ezekben az egyszerű példákban is, de vannak még erre más példák is. A meglepő eredményekről szinte csak negatívumok hangzottak el, pedig miután megjelenik egy cikk, és az igazán meglepő és igazán érdekes, akkor rögtön rávetik magukat a kollégák, és megnézik, hogy igaz-e vagy sem, ha releváns. Például a klónozás. Birkát valóban nem klónoztak később, de a biológiában ez a reprodukálás nem olyan szigorúan értendő, és pár éven belül kutyát lehetett ugyanazzal az eljárással

klónozni, vagy macskát stb. Tehát bebizonyosodott, hogy az egy valódi kísérlet volt, mert ellenőrizték. A fizikában tán 20 évvel ezelőtt publikálták, hogy van hidegfúzió. S akkor, ha ez igaz, akkor fúziós energiát lehetett volna előállítani szobahőmérsékleten. A fizikusok között ez rendkívüli izgalmat keltett, és azt hiszem, több száz cikk született, amelyik cáfolta ezt a marhaságot. Sajnos ezek között volt egy magyar cikk is, ez volt az első, mely a cikkben igazolta a csacsкасágot. Az elhangzottak főképp a negatívumokra koncentráltak, holott vannak ezek az immunreakciók, amelyeket nagyon fontosnak érzek és látok nap mint nap. Az öngyógyító, helyrehozó eljárásokból nagyon sok van. Az impaktfaktorral kapcsolatban, ott van a *Google Scholar*, amelynek oldalán mindenkinek öt mérőszáma van. Ezek a mérőszámok másmilyenek, nem egyformák, és van közöttük olyan, amelyiknek semmi köze az impakt faktorhoz. Van egyfajta szabad verseny ezek között a mérőszámok között, bármelyik használható. Ezek között az impaktfaktor nyert. Ennek objektív oka kell, hogy legyen, ha hiszünk az evolúcióban, s arra gondolunk, hogy a versenyző egyedek, ez esetben a mérőszámok közül előbb-utóbb a legjobb fog nyerni, s a többiek kihalnak.

Fedor Anna előadásában elhangzott, hogy a bírálatra kiküldött dolgozatokat illik elvállalni. Én nagyon sokat bírálok, de nem azért, mert illik elvállalni. A kezdőknél lehet, hogy ez így van, de az én szempontom az, hogy a rendszer működjön. Ha valaki komolyan veszi, hogy ő tudós, akkor ingyen is bírál, mert ha a többiek is úgy gondolkodnának, hogy nem bírálok ingyen, akkor eltűnne a tudományág.

Fedor Anna: Ez csupán ennek a rendszernek a bírálata.

Vicsek Tamás: Lehet, de a tudósok többsége akarja működtetni ezt a rendszert. Van egy olyan szempont is, hogy ha az embert valóban érdekli az adott cikk, például a *Nature*-tól úgy jön a felkérés, hogy amennyiben érdekesnek találom a témát, akkor örülnének, ha véleményezném. Tehát kifejezetten olyan cikkeket küldenek, amelyekről feltételezik, hogy engem érdekelhet, és így egy évvel korábban szerzek tudomást nagyon érdekes eredményekről.

Nem hangzott el itt egy-két pozitív jelenség, ami a tudomány világát illeti. Ezt hiányoltam az előadásokból.

Pléh Csaba: Védénem a mundér becsületét. Délelőtt Vicsek Tamás nem volt itt. Megpróbáltam olyan hangulatot teremteni, és erre többen visszatértek, hogy a tudományos közösség, amit te immunrendszernek nevezel, a szkepszisével és kriticismusával számos torzító mozzanatot helyretesz. Többen egy falszifikációs és kriticista, társas és társadalmi tudományszerveződés mellett álltunk ki. Ebben tehát volt pozitívum.

Vicsek Tamás: Az MTA kezdő honlapján, bal oldalon, alul, szerepel egy fontos közlendő, a *tényeken alapuló oktatás*. Ehhez hozzá tudnál szólni? Akkor rossz az oktatás, mikor nincsenek tények?

Pléh Csaba: Valójában a *tényeken alapuló oktatás* fogalom érdekes derivátuma az *evidence based medicine* kifejezésnek. Azt akarja csak ezzel mondani, hogy olyan oktatási újításokat, megoldásokat kell bevezetni, és mindig úgy kell mérlegelni, amelyek valamilyen hatásvizsgálathoz kötődnek, s ebben az értelemben a tényekhez. Tehát a 'tényeken alapuló oktatás' nem az oktatás tartalmáról szól, hanem egy egyszerű fordítás. Ez egy jogos félreértés, ezért is választam rá. Megadom a szót Tóth István Györgynek.

Tóth István György: Alkalmazott empirikus társadalomkutatással foglalkozom. Van közöm az Akadémiához és az akadémiai publikációhoz, mert azért szoktam írni. Tudományelméletileg egy amolyan megrögzött falszifikacionista és individualista kategóriába sorolnám magam. Azt szeretném először is kérdezni, hogy ez a *tények utáni világ*, ami ugyebár a címe a konferenciának, ez vajon jó fordítása-e a *post truth*nak? Ez valóban a 'tények utáni' jelentené? Nos, ha már itt az *evidence based medicine*-ről szó esett, akkor én, aki empirikus társadalomkutatással foglalkozom a TÁRKI keretében, inkább az *evidence based policy*ről beszélnék egy kicsit. Már csak azért is, mert ez a *tények utáni világ* fogalom nagy karriert futott be, 2016-ban még az év szava is lett az Oxford Dictionary szerint. Azt gondolom, hogy ennek a dolognak Magyarországon is volt egy jelentős kontextusváltozása. Az első megjegyzésem az lenne, hogy véleményem szerint volt már *tények*

előtti világ, amikor a viták eldöntése tekintélyen, sámánokon, hiteken, hitrendszereken keresztül zajlott. Azután volt és van egy olyan világ, ahol alapvetően a viták eldöntése zömében, nagyjában-egészében általában a tények alapján történik. Mindazonáltal, főleg a policyban, és főleg abban, ami nem szigorúan tudományos terület, ott most van a 'tények utáinak', vagy a tények figyelembevételét nem nagyon proponáló világszemléletnek is tere. Biztos vagyok benne, hogy lesz egy 'tények utáni utáni világ' is. Ez nem olyan állapot, ami a történelem végét jelenti, hanem egy ideiglenes állapot, aminek vége lesz. Mit is jelent ez az én interpretációmban? Azt jelenti, hogy vannak olyan politikai kérdések és közpolitikai viták, amelyekben a közvéleményt nem a tényekkel, hanem érzelmekkel, személyes hitekkel és olyan ideológiai világrenddel próbálják befolyásolni, amelyekben a szereplők komfortosan érzik magukat, és ennek megfelelően szelektálják a tényeket, hogy azok beleférnek-e ebbe a világrendbe, avagy sem. Kicsit közelebb jöve Magyarországhoz, a társadalompolitikai kontextus felé haladva, hadd mondjak el egy-két példát. Már 25 éve dolgozom ebben az empirikus társadalomkutatásban, s amikor mondjuk az 1990-es évek közepén leköszöltünk egy adatot, legyen szó bármiről, a szociálpolitika hatékonyságáról, vagy az újraelosztás célzottságáról, az bekerült a közpolitikai diskurzusba, és a legkülönbözőbb felek, akik ebben a tekintetben érdekeltek voltak, a saját szempontjukból interpretálták, de nem kérdezték meg, hogy érdemes-e egyáltalán a ténnyel foglalkozni. Néha ugyanazt a számot egészen viccesen lehetett követni parlamenti vitákban, hogy a kormány a saját javára, az ellenzék a saját javára használta, de az a kérdés, hogy a ténynek kell-e szerepet játszania a viták eldöntésében, ez nem merült fel.

Pléh Csaba: Igen, legfeljebb valaki azt mondta, hogy már 30%, vagy azt mondta, hogy még csak 30%.

Tóth István György: Így van, de az, hogy tudjuk, hogy az a valami 30%, az kérdésként fel sem merült. Úgy gondolom, hogy ez eléggé eltűnt, kiment a politikai diskurzusból. Mindjárt mondok majd egy példát arra, hogyan.

A másik dolog az, hogy az intézet, amit én vezetek, társadalmi riportokat közöl. Tegnap külföldön az ilyen 'társadalmi

riporterekkel' diskuráltunk. Ennek a felfutási időszaka az 1970-es években volt, azóta ritkítják. Nekem elmondta a holland intézet-igazgató, hogy náluk a kormányzat nemhogy ritkítani, hanem sűríteni szeretné a társadalmi riportok számát. A beszélgetésben megállapítottuk, hogy ez valószínűleg azért van, mert ott nagyon fragmentált a közpolitikai tér. Nagyon sok szereplő van, egy adott pillanatban akár 14 párt is bent lehet a kormányzatban, s nincs az a fajta polarizáció, mint Magyarországon, vagy ami más országokat, például az Egyesült Államokat is jellemez. Ennélfogva mindenkinek érdeke, hogy a tény tény maradjon, senkinek sem érdeke, hogy ezt letaszítsa a trónjáról az *evidence based policy*-vel kapcsolatos diskurzust.

A harmadik példám egy picit messziről indul. 2009-ben végeztünk egy kutatást a magyar társadalom értékszerkezetéről. Ebből kijött az, hogy elég alacsony a bizalom. Elsősorban a másik ember iránti bizalom, de a közintézmények iránti bizalom is. A kutatás sorsa úgy alakult, hogy elég sokan hivatkoztak rá, beszéltek róla, s akkor megismételtük 2013-ban is ezt a kutatást. 2013-ban azt találtuk, hogy nőtt Magyarországon a bizalom. Először nem értettük, mert nem volt evidens, hogy ennek kellett következnie a két időpont között lezajlott eseményekből. S akkor a nyomába eredtünk annak, hogy ez mitől lehetett. Azután, amikor megtaláltuk az okot, akkor minden világossá vált. A bizalomnövekedés abból fakadt, hogy az emberek attól függően bíznak jobban az intézményekben és a többi emberben is, hogy azok az emberek, akik kormányoznak, ahhoz a csapathoz tartoznak-e, amibe ők is, vagy egy másik csapat emberei. Teljesen világosan ki lehetett mutatni, hogy 2009-ben azért volt alacsony a bizalom, mert a társadalom jelentős része már nem érezte úgy, hogy az a szisztéma az övék, amit azután a 2010-es választásokon be is bizonyított. 2013-ban pedig nem egyszerűen nőtt a bizalom, hanem többen lettek azok, akik bíztak az akkori közintézményekben. Mindez egyfajta tribalizmust jelez, egy olyanfajta törzsiesedését jelenti a társadalomnak, ami nagyon messze ható következményekkel jár. Onnantól kezdve, ha a közintézményekben az ember akkor bízik, ha az az enyém, vagy a közpolitika tisztaságában akkor bízik, ha az enyémekek vannak ott, ettől

kezdve relativizál egy csomó dolgot. Így nem azt tekintjük, hogy ne lopj, vagy ne ölj, ilyen általános szabályokat, hanem attól függően ítéljük meg a normaszegést, hogy azt az én csapatomhoz vagy a másik csapathoz tartozók követték-e el. Ez azután végigmegy a közintézmények működésén is, s úgy vélem, hogy a normáknak ez a fajta instrumentalizálása rendkívül káros. Nekem ez jut eszembe a *post truth* vagy a tények utáni világról.

Ennek nyilván megvannak az okai a társadalomban, van egy politikai polarizálódás, és van egyfajta identitáserősítő szerepe. Ez nemcsak nálunk van így, hanem másutt is. Az identitáshoz tartozás az igazságnak is a szűrője. Ezt szerettem volna elmondani a dolgok szociológiai oldaláról. Minderre ráerősít a kommunikációs tér, ami körülvesz bennünket. Idén, 2018-ban Nordhaus kapta a közgazdasági Nobel-díjat. S volt egy híres közgazdasági könyv, Samuelson és Nordhaus: *Economics*, amelyből generációk tanultak az egyetemeken (magyarul Nordhaus és Samuelson 2008). Nagyjából 25-30 év alatt ért el akkora példányszámot, mint amit a Pikettynek a könyve egy év alatt, amely elárasztotta a világot (magyarul Piketty 2015). Irtózatos mértékben megváltozott a tudományos publikációk közege. Akkoriban nagyon hosszú idő kellett ahhoz, hogy valaki elérje ezt a példányszámot, s nemcsak azért, mert kevésbé voltak átjárhatóak ezek a könyvek a különböző egyetemek, különböző iskolák között, hanem azért is, mert a tudományos publikációk áttörési ideje meglehetősen hosszú, ahogy manapság is, különösen, ha vezető folyóiratokban szeretne az ember publikálni. Úgy gondolom, hogy egyfelől rendkívül gyorsan történnek az események, nagyon gyorsan lehet valaki világhírű – ez történt Pikettyvel is. Ugyanígy, elég gyorsan el is lehet tűnni. Gyorsan lehet valakiből globális celebritás, s ha egyszer elérte már, hogy az ő tudása vagy az ő könyve felszántotta az internetet és a világot, utána úgy viszonyul hozzá a világ, mintha minden mondata igaz volna, s már nem kell keresztyülmennie a szűrőkön. Például, ha megkérdezik, hogy mit kell Ugandában csinálni a közpolitikában, egy ilyen celebritásnak azonnal van véleménye. Nem akarom Pikettyt kipécézni, de azonnal van véleménye, s a világ úgy reagál rá, hogy hú, ezt egy nagy tekintély mondta, tehát akkor az biztos

úgy is van. Ez szerintem rendkívüli mértékben segíti a gondolatok gyors és ellenőrzésmentes vagy ellenőrzéshiányos terjedését. A tudomány világában nagyon bonyolult és hosszadalmas folyamaton kell keresztül menni ahhoz, hogy az ember a cikkét elhelyezze, különösen egy jó folyóiratban. Ugyanakkor a közösségi médiában a nagy probléma az, hogy a megjelenések, a publikációk, az ismeretközlések 95%-ában nincs meg az autentikáció lehetősége. Tehát nincs meg a lehetőség, hogy ellenőrizsem azt a forrást, amiből az információm van, ezért utána csak abban bízhatok, hogy ki hiszi még el rajtam kívül, és akkor itt jutottunk vissza a tények utáni világ negatív következményeihez. Ugyanakkor azt szeretném mondani, hogy ennek is előbb-utóbb vége lesz. A tudományban igen fontos mozzanat az adatbankolás, az, hogy az adatokat archiválni kell. Az előzetes regisztráció (preview) és az autentikáció széles körben való terjedése, demokratizálása is segít szerintem. Nyilvánvaló az is egy megoldás, ha kockázatosabbá teszik a rendszer meghekkelését, vagy a rosszul kivitelezett publikációk árát megnövelik. Ha látványosan kirúgnak néhány olyan embert, aki *fake* publikációkat csinál, akkor az biztosan tud segíteni.

Pléh Csaba: A kockázat nagyon érdekes dolog itt, a részletesen elemzett holland szerző éppen azért vált sokkal ismertebbé, hogy kiderült, csal, ellenkező esetben a nevét sem ismernénk, ha nem lenne a botrány része az életének. A holland elveszítette a pozícióját, de a könyvvel, amit a csalásról írt, azzal (állítólag) többet keresett, mint az állásával.

Kenesei István: Talán jobb szó a *post truth*-ra a *tényeken túli világ*. Léven a szótári meghatározás szerint az érzelmi alapú, nem objektív dolgokon alapuló gondolkodást preferálja. A körülöttünk lévő politikai világnak jelentős befolyása van arra, hogy az emberek hogyan viselkednek ilyen tekintetben. Nem beszélve arról, hogy a közösségi médiák kattintásvadászok. Olyan algoritmusai vannak, amelyek a minél több kattintásra épülnek. Egy pár évig a YouTube-nál dolgozó francia kolléga eljött onnan, és elmondta, hogy milyen algoritmusokkal dolgozik a YouTube. Rákattintasz valamire, és akkor ajánlatokat tesz, elvisz egy irányba. Ezek általában ezoterikus irányok, mert erre többen kattintanak. Ezért van

olyan sok laposföld-hívő, akupunktúra-, homeopátiahívő, mely utóbbi ellen egyébként a valódi orvostudomány nagyon keményen küzd. Azt hiszem, hogy a keményebb természettudományokat mindez nem érinti. Mi a humán- és társadalomtudományokban vagyunk elsősorban bűnösök az ilyen ideológiaalapú gondolkodás terjesztésében. Én kérdőn nézek Dávidházi Péterre, mert úgy látom, hogy abban az 50 évben, amelyre rálátásom van, az irodalomtudomány, az irodalomelméletek nem cáfolták egymást, hanem újabb ajánlatokat tettek, újabb értelmezési kereteket ajánlottak fel anélkül, hogy kifulladt volna az előző értelmezési keret, vagy megcáfolták volna azt. Ez részben érvényes a saját tudományomra, a nyelvtudományra is, ahol több ilyen keret dolgozik egymás mellett.

A politika ott befolyásolja a tudomány helyzetét, hogy elitellenes irányzat van jelenleg a világban, s ebbe belökték a tudományt is. A tudomány is az elithez tartozik, s az elitellenesség kiterjed a tudományra is. Elég elolvasni a közösségi médiában az 'új gondolatokat' a türk–magyar rokonságról, hogy lássuk, milyen óriási piaca van ennek. Annak ellenére, hogy abszolút tudományellenes, a tudomány már rég megcáfolta ezt az elképzelést, mégis van piaca, mert érznek benne egyfajta elitellenességet. Ez a rendszerváltás óta tart, amikor is úgy gondolták, hogy itt egy Habsburg–bolsevik összeesküvés miatt van a finnugor rokonság, és nem a tudományos tények miatt. Ez eléggé csúnya jövőt fest a humán- és társadalomtudományok tekintetében. Visszatérve Pléh Csaba előadásának egy pontjára, ahol az Ash-kísérletben három oszlopot kellett összehasonlítani, és a (beépített) befolyásolóknak megpróbálták meggyőzni az embereket arról, hogy nem a valódi, hanem amaz az azonos méretű oszlop. Ez egy 1950-es kísérlet volt, ami bennem felkelti az 1949-ben megjelent Orwell-könyv, az *1984* egy jelenetét, amikor O'Brien megpróbálja meggyőzni Smitht, hogy a $2 + 2$ az nem 5. S te már hiszed azt, vagy csak mondd. Hiszed? S ugyan ezt kínzásokkal érte el, és nem a közösségi médiával, sem meggyőzéssel, de a végén szegény, már hitte, mert ezt kellett hinnie.

Pléh Csaba: Solomon Asch kísérlete valóban egy meghatározott kontextusban, a második világháború tapasztalatára, majd később a hidegháború hatására született, az 1950-es években (magyarul 1969-ben jelent meg, s nemcsak az Asch-kísérletek, hanem a mai szépirodalomban és szakirodalomban is annyit elemzett Zimbardo-féle börtönkísérletek, vagy a Milgram-féle a partnernek áramütést adó kísérletek mind az autoritásnak engedelmesséssel kapcsolatosak (lásd Csepeli 1997 bemutatását ezekről). Vajon mi emberek általában befolyásolhatók és gonoszak vagyunk, vagy csak azok a németek voltak ilyenek, akiket Hitler bepalizott, vagy az oroszok, akiket Sztálin. Ez érdekes önvizsgálat is volt az Egyesült Államokban egyébként, ahol a tükrör bemutatta, hogy hoppá, mi is tudunk ilyenek lenni. Meghatározó paraméterek kapcsolódhatnak ehhez. Aggódva nézem azt, amit Tóth István György tribalizmusnak nevezett. Ha a konferenciánk finomított jelszavaihoz kapcsoljuk ezt, akkor az érdek és csoport vezérelte relativizmus mozzanata mindez.

Farkas Katalin: Szeretnék valamit hozzátenni, ahhoz, amit Vicsek Tamás mondott. Az optimizmus és pesszimizmus kérdéséhez. Érdekes körülmény, hogy a replikációs válsággal kapcsolatos vizsgálatok mind a pszichológiából, illetve az idegtudományból jönnek. Ez azt támasztja alá, hogy a tudomány képes egyfajta önkorrekción. Fel tudja fedezni azt, amikor egy masszív tévedés lehetősége fennáll. Én nem pesszimiztásként álltam föl a két előadás után, hanem inkább optimistaként. Úgy éreztem, hogy tudták lokalizálni a problémát.

Pléh Csaba: Ez nagyon fontos mozzanat. A második adatválság a pszichológiában az 1960-as évek végén volt. Kimutatták, hogy a kísérletvezetőnek hatása van még arra is, hogy a patkányok hogyan szaladgálnak a labirintusban (Rosenthal 1966). Akkor is érveltem, a magyar szakajtóban is (Pléh 1979, 1993) amellet, hogy a hatás meghökkenítő, de kettős értékű. Optimizmusra okot adó oldala, hogy mi magunk rafináltabb kísérletezésekkel mutattuk ki azt is, hogy a kísérletezőnek hatása van a patkány viselkedésére. Ezt nem az újságíró leplezte le, nem a filozófus, nem egy fizikus, hanem maguk a laboratóriumi pszichológusok. Ez azt

eredményezte, hogy a kritikai mozzanat szerint sokkal gondosabban kellett volna végezni az állatkísérletet, és azóta sokkal gondosabban végzik is. Például, elképzelhetetlen az, hogy ne figyeljünk arra, hogy hány éves, milyen tapasztalatú férfi vagy nőnemű állatgondozók etetik az állatokat. Ilyen kérdések határozhatják meg az eredményt. Ebben én is optimista vagyok, vagyis hogy mi magunk tárjuk fel a negatívumokat.

Fedor Anna: Az okot az optimizmusra az adja, hogy az összes változtatást, ami most elkezdődött ezzel kapcsolatban, maguk a kutatók kezdeményezik annak korlátozására, hogy ne tudjanak csinálni. A preview rendszerét, az adatok archiválását mind maguk a tudomány művelői találták ki, ez nem valami felülről jövő szabály.

Férfi (1): Igen, ez jó egy statisztikus jellegű kutatásban, de egy ideológiai kutatásban, a tribalizmushoz vezető ideológiai kutatásban, amint az a szociológiában elképzelhető, ott mit lehet kezdeni azzal, ha a folyóirat szerkesztői elfogultak?

Férfi (2): Épp a pesszimizmus–optimizmus kapcsán, úgy vélem, hogy én is optimista vagyok. Azt mondtam, hogy van immunreakció. A matematikában például az, amiről ma itt beszélünk, nem is létezik, mert van tétel, bizonyítás, axióma stb. És akkor az vagy igaz, vagy nem igaz. Nem emeltük talán ki eléggé, hogy itt csupán egy szűk területe van a tudományoknak, ahol ez a dolog, ez a bizonyos tény-megállapíthatatlanság nagy problémát jelent.

Farkas Katalin: Ugye, te azt mondtad, hogy egész nap csak negatívumokról beszéltünk, de én, amit hallottam, az nem volt negatív, hanem számomra pozitív volt.

Férfi (2): Igen, te levontad ezt a következtetést, de a többiek nem.

Farkas Katalin: Azt hiszem, hogy az a fontos dolog, és Anna is ezt mondja, hogy ezt nem valami külső hatás érte el. A hasonlatod az immunrendszerrel nagyon jó volt, hogy saját maga, a tudomány termelte ki saját kritikáját ebben a kérdésben.

Tóth István György: Az előregisztráció kapcsán szeretnék kérdezni valamit, nem pedig hozzászólni. Az előregisztráció azt jelentené, hogy egy folyóiratnak előre jelenteném, hogy milyen

kísérleteket fogok folytatni, s azután ezt valamilyen testület, *board* lektorálja, s azután elvégzem ezeket a kísérleteket, s mi történik?

Pléh Csaba: Akármilyen eredmény is jön ki, ha már előre elfogadták a témát és a módszert, akkor közlik a cikket. Akkor is, ha nincs hatás, ha nulla az eredmény.

Tóth István György: Mintha ennek lenne egy rémálomszerű interpretációja. De lehet, hogy én értek valamit félre. Úgy vélem, hogy a tudomány részben úgy fejlődik, hogy üzemszerűen folytat kísérleteket egy bizonyos paradigmán belül, s a másik fejlődési irány, amikor innovatívan, másképpen tesz fel kérdéseket, másképpen definiál kísérleti *settingeket*. S van egyfajta *mainstream*, ami szerint van a helyes módja a kísérletezésnek, ennek keretében ítélik meg, hogy valami jó vagy nem. Nem jelenti-e ez az innovatív és a platformokat felborogató tudománynak a halálát?

Fedor Anna: Azért nem, mert az előregisztráció annyit jelentene, hogy módszertanilag nézik meg, hogy a tervezett kísérlet jó-e. Ez nem zárja ki, hogy a kísérlet innovatív legyen. Az innováció inkább ott lelhető fel, hogy milyen a kérdésfeltevés, hogy erre milyen ötletes kísérletet talál ki a kutató. Tehát nem arról van itt szó, hogy ez a módszer csupán a tudomány lassú, apró lépésenkénti haladását tenné lehetővé. Te azt mondod, hogy van az üzemszerű és az innovatív működési mód a tudományban. Én inkább azt mondanám, hogy a tudománynak kétféle haladási módja van. Az egyik az apró lépésenkénti, amikor van egy paradigma, és azon belül gyűjtjük a tudást, a tényeket, a bizonyítékokat az elméletekre, s van a paradigmaváltás, ami általában ebből kilép. Az utóbbi ritkábban történik meg, de ez nem jelenti azt, hogy a paradigmaváltás tudománytalan lenne. Az tudománytalan, ha 150-es mintaszám helyett 10 fős mintát veszünk, s az előregisztráció ezt ellenőrizné le. Illetve, azt tenni lehetővé, hogy ha 150-es mintát vettünk, és mindent jól csináltunk, akkor ne azon múljon a kísérlet közzlése, hogy milyen eredményre jutottunk. Hiszen az is egy lépés a tudomány fejlődésében, ha olyan eredményre jutunk, ahol nem lelünk fel különbséget. Ha például egy gyógyszernek nincs hatása.

Pléh Csaba: Mondok egy CEU-s példát a paradigmaváltás kérdésére. A kollégáim a CEU-ban foglalkoznak azzal, nagyon innovatívan, hogy mit értenek meg a hozzájuk szóló beszédből nyolctíz hónapos csecsemők. Most képzeljük el, hogy még nem történt meg a kísérlet. Valaki azt mondja, hogy hét hónapos gyerekeknél szeretné a beszédmegértést vizsgálni. Minden pszicholingvista, aki ezzel a kérdéssel foglalkozott, azt mondja, hogy egy hülyeség. A hét hónapos gyerekek nem értenek semmit a beszédből, s addig, amíg nincs saját beszédük, nem érdemes ezzel foglalkozni. És itt jön a paradigmaváltás, azt mondja a kutató az előregisztrációban, hogy ezt én azzal fogom vizsgálni, hogy különböző szavakat hallanak a csecsemők, s különböző tárgyak jelennek meg a látóterükben, és azt vizsgáljuk, hogy hova fognak nézni. Ennek a nézésidejét fogja vizsgálni. Arról fog az előregisztrációnál a paradigmaütköztető vita folyni, hogy a nézési időből lehet-e következtetni arra, hogy a gyerek érti, hogy *kutya* vagy *macska* a szó. Meg fogják azt csinálni, mivel itt esetleg fénykontraszteltérés alapján reagál a gyerek, csak akkor fogadják el a kísérletet, ha ugyanannyi kontroll lesz, ahol mondjuk a tárgyak fényképe fordítva lesz, fejfel lefelé. Mert csak akkor tudjuk eldönteni, hogy ez nem csak egy kontrasztthatás, ha mondjuk a kutya és a macska fényképe vizuálisan teljesen kiegyenlített. Én, vagyis a kutató, még el sem kezdem a kísérletet. Ha a kísérletből az derül ki, hogy a hét hónapos gyerekek ugyanolyan valószínűséggel néznek mindhárom képre, a folyóirat akkor is közölni fogja az eredményt. Ez az íróasztalfiók-problémát oldja meg. Ugyanis az eddigi gyakorlat szerint nem fogok házalni egy olyan cikkel, amiben nincs hatás, mert nem érdemes. De akkor jön a másik cikk, ami azt mondja, hogy viszont a nyolc hónapos csecsemő már megérti a szavakat. Mindez nem a paradigmával kapcsolatos, hanem azzal a problémával, hogy a kísérleti tudományokban minden folyóirat szerkesztőse hajlamos arra, hogy csak olyasmit engedjen át, ahol van valami hatás, s mi öncenzúrával csak olyanokat is nyújtunk be. Ha nincs hatás, akkor az érdektelen. Ez egy új etikát is jelent, a különbség hiányok publikálását is.

Tóth István György: Igen, erre már több példa van. Szaporodik azoknak a folyóiratoknak a száma, ahol a szerkesztő úgy kéri fel az embert a bírálatra, hogy ne a cikk érdekessége alapján döntsön az elfogadhatóságról, hanem ellenőrizze, hogy a statisztikák rendben vannak-e, hogy a számolások megfelelőek, stb. Például, a *Nature Publishing Group* által kiadott *Scientific Reports* kifejezetten így működik, s nem szabad az érdekességgel törődni. Persze, ez nekem még nem megy könnyen, mert túl sokáig bíráltam úgy, hogy az érdekesség befolyásolt.

Szűcs Dénes: Csak egy kis kiegészítést az előzőekhez. Nagyon fontos része az előregisztrációnak, ha a hipotézist előregisztráljuk. Mert jelenleg nagyon könnyű megváltoztatni utólag, *post hoc* a vizsgált hipotézist, legalábbis ilyen tudományágakban, amelyekről szó esett. Minél több adatunk van a *Big Data* világban, annál többet bányászgathatjuk az eredményeket, s biztos találunk olyan érdekességet, amelyet majd publikálunk. Erre sokszor a lektorok megkérnek (legalábbis velem sokszor előfordult), mert úgy látják, hogy ez nem igazán érdekes, ami korábban kijött a kutatásból, vagy a hipotézis nem is vált be, és akkor azt írják, hogy *refocus the article*. Vagyis írjam át az egészet, a hipotézistől az eredményig, ami egy teljesen hamis benyomást kelt, s a statisztikai keretrendszert is szétvágja, mert az egész eredeti procedúra értelmét veszti. Épp ezért, az előregisztrációban épp a hipotézis fixálása nagyon fontos.

Pléh Csaba: Azt szeretném kérdezni, hogy mind az itt ülőknél, mind a közönség soraiban ülők körében van-e valaki, aki még szeretne hozzászólni a hallottakhoz.

Ropolyi László: Az egyik mondanivalóm, hogy engem mindig lenyűgöz az, amikor a tudomány művelői rájönnek, hogy a tudomány nem a világ egyetlen jelensége, hanem olyan körülmények között működik, amelyben más emberek és más tevékenységek is jelen vannak. Tehát van kultúra, van a környező társadalom, van a gazdaság. Ezekben érdekek működnek, amelyek befolyásolják a közösségek tevékenységét és működését, s nem pusztán a racionalitás vagy valamiféle logikai szabályok követése az, ami

egy ember tevékenységét befolyásolja. Rendszeresen előkerül, s nem győzök azon csodálkozni, hogy hogyan lehet megőrizni azt a naivitást, amellyel az ember mindig elfelejti ezt, s azután ismét rádöbben. A tudomány egy társadalmi rendszerben működik, a tudósok is kiszolgáltatottjai ennek a dolognak, akármivel is foglalkozzanak. A logikájuk nem a végső dolog, hanem valami olyasmi, amely az adott társadalmon belül alakul és alakított. Ez nagyon érdekes dolog, amikor erre újra és újra rájönnek a tudománnyal foglalkozók.

A másik mondandóm, hogy szerintem lehet ezt egy kicsit tudatosabban is csinálni. A tudományelemző módszerek elterjedtek a világban, de Magyarországon nem. Jelenleg Magyarországon semmiféle tudományelemző tevékenység nem folyik, vagy alig-alig. A klasszikus verzió, a tudományfilozófia az megszűnt Magyarországon. Az ennek helyébe lépő *Social Studies of Science* lényegében nem működik. Gyakorlatilag azt lehet mondani, hogy azok a tudatos verziók, amelyekben ezeket a kérdéseket elemezni szokták, fel lehet tenni, elemezni, és összevetni más megközelítésekkel, amelyek világszerte jelen vannak, de Magyarországon hiányoznak. Épp azért örülök ennek a konferenciának, mert azt látjuk legalább, hogy az igény fennáll. Létezik egy önreflexiós igény a tudománnyal foglalkozók körében is, ami jó érzés, mert ebből még akár az is kijöhet, hogy valami módon helyreáll a tudományelemző módszerek presztízse nálunk is.

Pléh Csaba: Mindenkinek megköszönném a tartós figyelmet és az odaadást. Kenesei István felmutat egy zárszót, egy igazi zárszót, ha ez látható.

Make Orwell fiction again!

Hivatkozások

- Asch, S. (1969). A csoportnyomás hatása az ítéletek módosulásra és átalakulására. In Pataki Ferenc (szerk.): *Csoportlélektan*. Budapest: Gondolat, 180–192.
- Csepli György (1997). *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.
- Demeter Tamás (2018). A genderelmélet nem tudományág. *Magyar Idők* <https://magyaridok.hu/belfold/a-genderelmélet-nem-tudomanyag-3516155/>
- Meehl, P. E. (1954). *Clinical Versus Statistical prediction. A Theoretical Analysis and a Review of the Evidence*. Minneapolis, Min: University of Minnesota Press.
- Meehl, P. (1967). Theory-testing in psychology and physics: A methodological paradox. *Philosophy of Science*, 34, 103–115.
- Melchir, J. (2018). Fake News Comes to Academia. How three scholars gulled academic journals to publish hoax papers on ‘grievance studies.’ *Wall Street Journal Opinion*, <https://www.wsj.com/articles/fake-news-comes-to-academia-1538520950>, Updated Oct. 5, 2018 6:37 p.m. ET
- Mounk, Y. (2018). What an Audacious Hoax Reveals About Academia. *Atlantic*, <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2018/10/new-sokal-hoax/572212/>
- Nordhaus, W. D. és Samuelson, P.A. (2008). *Közgazdaságtan*. Budapest: Akadémiai.
- Piketty, T. (2015). *A tőke a 21. században*. Budapest: Kossuth.
- Pléh Csaba (1979). Pszichológiatörténet és ideológia. *Világosság*, 20, 39–42.
- Pléh Csaba (1993). Mi új van módszertani válságunkban? *Pszichológia*, 13, 597–611.
- Richerson, P. J., and Boyd, R. (2005). *Not by genes alone: How culture transformed human evolution*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Rosenthal, R. (1966). *Experimenter effects in behavioral research*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Sokal, A. D. (1996). Transgressing the Boundaries: Toward a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity, *Social Text*, 46–47, 217–252, doi:10.2307/466856

Szerzők és résztvevők

Andok Mónika PPKE Kommunikáció Tanszék, habilitált tszv docens
andok.monika@btk.ppke.hu

Farkas Katalin CEU Department of Philosophy Vienna-Budapest
farkask@ceu.edu

Dávidházi Péter irodalomtörténész, az MTA r. tagja
ELTE Irodalom és Művészettudományi Intézet és ELKH Irodalom-
tudományi Intézet
davidhaazi.peter48@gmail.com

Fedor Anna Ökológiai Kutatóközpont
Evolúciótudományi Intézet, Budapest
fedor.anna@ecolres.hu

Kenesei István akadémikus Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
istvan.kenesei1@gmail.com

Kertész András az MTA r. tagja
MTA-DE-SzTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport
kerteszh.andras@arts.unideb.hu

Nyiri Kristóf akadémikus, MTA Filozófiai és Történettudományok
Osztálya
nyirik@gmail.com

Pléh Csaba Közép-európai Egyetem Dept of Cognitive Science, Budapest
vispleh@ceu.edu

Ritoók Zsigmond akadémikus, MTA Nyelv és Irodalomtudományok
Osztálya

Szűcs Dénes University of Cambridge, UK Department of Psychology
denes.szucs.1@gmail.com

Tóth István György Tárki Zrt, Budapest
toth@tarki.hu

Zemplén Gábor ELTE GTK Érvelésteória és Marketing Tanszék
zemplen@gtk.elte.hu

Zsoldos Attila az MTA Filozófiai és Történettudományok osztályának
elnöke

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
zsoldos.attila.zoltan@gmail.com